

ІВАН ФРАНКО

АКАДЕМІЯ НАУК
УКРАЇНСЬКОЇ РСР

ІНСТИТУТ
ЛІТЕРАТУРИ
ім. Т. Г. ШЕВЧЕНКА

ІВАН ФРАНКО

ЗІБРАННЯ ТВОРІВ
У П'ЯТДЕСЯТИ ТОМАХ

ХУДОЖНІ ТВОРИ
ТОМИ 1 — 25

ІВАН ФРАНКО

ТОМ 7

ПОЕЗІЯ

ВИДАВНИЦТВО
«НАУКОВА ДУМКА»
КИЇВ — 1976

Редакційна колегія:

І. І. Басс
М. Д. Бернштейн
Г. Д. Вєрвєс
А. Т. Гордієнко
О. І. Дей
Б. А. Деркач (заступник голови)
В. Ю. Євдокименко
О. Є. Засенко
Д. В. Затонський
С. Д. Зубков
Є. П. Кирилюк (голова)
П. Й. Колесник
Н. Є. Крутікова
В. Л. Микитась
Ф. П. Погребенник (відповідальний секретар)
Є. С. Шабліовський

Редактор тому

В. І. Крєкотєнь

Упорядкування та коментарі

О. В. Мишанича

Редакція художньої літератури

Іван Франко Фото. 1913

ПОЕТИЧНІ
ТВОРИ
ЗА МОТИВАМИ
ІСТОРІЇ
СТАРОДАВНЬОГО
РИМУ

СЕРВІЙ ТУЛЛІЙ І ТАНАКВІЛЬ

В Корнікулі, латинському містечку,
Жив муж, потомок давніх королів,
На ім'я Туллій. В цвіті мужніх літ
Він за дружину взяв Окрізію,
Найкращу та найосвіченішу з-поміж
Жінок, які жили в Корнікулі.
Не довго довелось йому втішатися
Життям подружнім; ще не вийшов [час],
Що його жінка мала вродити
Дитину, а вже він поляг у битві,
Коли Корнікулум римляни здобули.

Окрізію, яку в часі пожежі,
Що місто те пожерла, у неволю
Взяли, не знавши, хто вона така,
Як здобич перед поділом дали
Тарквінію задля її краси.
Невільницею королеві будши,
Вона в сльозах та горі породила
Синка, якому дала ймення Сервій
На пам'ять своєї й його неволі.

Раз Танаквіль, стара вже королева,
Зайшовши до кімнати, де стояв
Юпітера жертovníк, на яким
Перші шматочки кожного обіду
Складали і в честь божества палили,
Побачила в колисці під стіною
Мале дитя, що спало преспокійно,
А вся його головка бухала
Огнем, що світло розсипав довкола,
Але дитині шкоди не робив.
Не скрикнула, не втекла Танаквіль,

Жона божественних свідома явищ,
А обернувшись до пань двірських,
Що йшли за нею, запитала тихо:
«Чиє дитя?» —

«Окрізії-корнікулянки», —
Сказала та, що над Окрізією
Мала поручений від королеви догляд.
«Покликать матір!»

Увійшла в кімнату
Окрізія та, чудо бачачи, також не скрикнула,
А кинулася просто до дитини, —
І в тій же хвилі полум'я погасло.

Покликала Окрізію до себе
В свою кімнату Танаквіль саму,
Стала розпитувать про рід її,
Про [дім], про вдівство і повеліла
Сейчас їй декрет виписать свобідний
З тим, аби в товаристві королеви
Зістала з сином жити весь свій вік
У королівському дворі. Порозуміла
Старая королева, що з тим сином
Зійде на них та на все місто слава
Та ласка божа. Одобрив король,
Вернувши з походу, все те, що жінка,
Не дожидаючи його, запорядила.

При королівському дворі ріс Сервій
І вже від вчасних літ оказував
Таку хоробрість у численних [боях],
Що сам король його надгороджав
Побідними вінцями й повіряв
Йому начальний провід частей війська.
Отак він королеві допоміг
Могутні племена тірренців та сабінів
У довголітніх війнах і побідити,
І підігнути їх під римську власть,
А місто непомірно збагатити.
Та виявляв теж у державній раді
Велику бистроту ума та дотеп
В укладанні державних документів,
Умів знайтися в найскрутніших навіть
Обставинах, був у війні та мирі,

Сказати так, правою рукою короля.
Тому й не диво, що, старіючись,
Король здавав чимраз частіш на нього
Діла державні, а вважаючи,
Під впливом жінки, Сервія своїм
Наступником, найдостойнішим трону,
Віддав йому дочку свою за жінку.

Уже минуло тридцять вісім літ
Тарквінієвого панування,
Коли сини два Анка Марція
Зачали в Римі заколот робити.
Позбавлені через Тарквінія
Батьківського престолу, довго ждали
На смерть старого короля в надії,
Що правовита власть до них поверне.
Не думали про те, що власть виборна
Йде не за родом, але по заслугі.

По смерті Небія вони ще дужче
Засуетилися й ширити стали
Погану вість, що з королівського
Веління згинув славний сей віщун.
Король, — мовляли, — заводив багато
Усяких новостей, яких перш не було,
А Небій спротивлявся їм завзято.
Коли ж погиб віщун і голосно
Зробилося, що тіла не знайшли,
Король прийняв сю відомість байдуже,
Не зарядив за вбійцями слідити, —
Знав, очевидно, що сам винуватий.

Та не було в народу їм признання,
Тож паняли собі двох пастухів
Гірських, мабуть, опришків здоровенних,
Тих підівчили, як робити мають,
І вислали в палату королівську
В день, коли на своєму трибуналі
Сидів король і сам судив ті справи,
Які виволікав хтось перед нього.

Перед палатою два пастухи
Зчинили сварку. Неначе відмовляє
Один, а другий ані руш не хоче.
«Та, може би, деяк ми погодились?»

«Чи ти мене вважаєш за дитину,
Щоб я за леда медяник годився?
Тут діло не таке! По скільки ми
Судах ходили вже, й ніхто не міг
Зробить між нами згоди. Відкликаюсь
До суду королівського, а ти,
Хоч чи не хоч, зо мною стати мушиш».
Се він сказав при королівській варті,
А обертаючись до вартових,
Додав із виразом довір'я й простоти:
«Та діло в нас не наше, королівське,
Про королівський спадок, то самому
Лиш королеві можемо сказати».

Оглянули їх вартові й пустили
В судову залу, не завваживши,
Що хоч оба без всякого оружжя,
Один під верхньою одежею
Малу мав сокирчину за ременем.

А скоро стали перед королем,
І запитав король, яке в них діло,
Один почав щось широко та довго
Розповідать, а другий, виждавши
Хвилину, замахнувся й утопив
Сокиру в королівській голові.
Лишивши там її, оба сейчас
На втеку кинулись, та крик зчинився
І зараз їх зловили вартові.
Ледве живого й непритомного
Внесли до спальні короля; ще дихав,
Коли від вартових донесено,
Що пастухи, на перші муки взяті,
Призналися, що вбити короля
Підмовили їх Марція сини.
Тут перша спохватилась Танаквіль.
Вона була тепер найстарша в роді
Й пізнала обов'язок забезпечить
Своєму зятеві наступство після мужа.
Був син у неї в мужеських літах,
Та вмер недавно, полишивши жінку
Й двох хлопчиків. Коли би Марція

Сини тепер заволоділи троном,
Вона боялася, що першим ділом
Вб'ють Сервія й обох її унуків,
А там і на її життя посягнуть.

Вона веліла зараз усі брами
Позамикати та ні з них, ні в них
Не допускать нікого. А зі спальні,
Де саме дихать перестав король,
Веліла вийти всім стороннім, окрім
Окрісси, Сервія й доньки своєї,
Що замужем за Сервієм була,
Та внуків двох, що принесли няньки.
До Сервія звертаючись, вона
Промовила словами ось якими:
«Король Тарквіній, сину Тулліє,
Що викормив і виховав тебе
Й довір'я мав до тебе більше, ніж
До всіх приятелів і свояків,
Дійшов до краю свого життя,
Злочинно замордований. Нездужав
Запорядить нічого про свій дім,
Не полишив своєї волі теж
Щодо наступства заряду в державі.
Нездужав навіть з нами попрощатися,
Сказать слова останні при розстанні.
Самі й осирочені позістали
Тут бідні діти, та життю їх грозить
Найбільша небезпека. Марції,
Що діда їх отсе замордували,
Коли захопити зуспіють власть,
Не пощадять життя їх молодого,
Зженуть зо світу їх без милості.
Та й ти, котрому, згордувавши ними,
Віддав дочку свою, як скоро вбійці
Дірвуться власті, певний бути не можеш
Свого життя так само, як ми всі,
Други й приближені покійного,
Нещасні жінщини. Напевно знаю,
На всякі способи вони візьмуться,
Аби прилюдно чи то потаємно
Нас повганять у темнії могили.

Тому не можемо глядіть байдужно,
Аби злочинці, що не завагались
Життя укоротити королеві
І всіх нас заявили ворогами,
Опанували так велике місто,
А мусимо протиділати їм,
І то негайно, хитро й обережно.
Сього, здається, вимагає хвиля.
Коли нам пощастить захопити
Ту хвилю, мусимо нагрянути
На них усею силою, хоч би
Й оружжям, як би сього було треба.
Та сього, надіюсь, не буде треба,
Коли те зробимо, що я нараю.

А що таке? Поперед всього треба
Смерть короля у тайні заховати,
Про те подбать, аби скрізь вість пішла,
Що тільки легко ранений король,
А лікарі повинні заявити,
Що він за кілька день народові
Покажеться здоров. Тепер же я сама
Перед народом стану й заявлю,
Що поручив мені король Тарквіній
Народові оповістити, що поки
Не згоїться у нього рана, буде
Опікуном і завідателем
У його домі та в цілій державі
Один з зятів його — й назву твое
Ім'я, о Тулліє! Не буде се
Противне волі римського народу,
А навпаки, самі жадатимуть,
Щоб ти завідував державою,
Якою досі стільки раз уже
Завідував. Коли відвернемо
Сю небезпеку хвилеву, не зможуть
Нічого вдіять наші вороги,
Коли покажеться, що вмер король.

Окружений лікторами, а хоч би
Й збройною силою, запізви тих,
Що змовились на замордування
Тарквінія, перед народний суд.

Почни від Марція синів і всіх їх
Тягни на кару. Як лиш постають
На суд, засуджуй всіх на смерть, а як
Не ставляться й опустять край, як я
Догадуюся, вирокуй на них
Довічне вигнання та судовий
Забір усього їх маєтку. Зараз теж
Розпоряджай державними ділами,
Прихильністю та ласкою здобудь
Любов юрби, а особливо дбай,
Аби не роблено нікому кривди,
Добродійствами ж і дарунками
Старайся немаючих горожан
Прихильно успособити до себе.
І аж тоді, як час нам випаде,
Ми скажемо, що вмер король Тарквіній,
І справимо йому прилюдний похорон.
Ти ж, вивчений і вихований нами,
Учаснику в сьому добрі, якого
Від тата й мами діти дізнають,
Дочку мою узявши за дружину,
Повинен, Тулліє мій дорогий,
Коли зістанеш римським королем,
Хоч би лиш задля мене, що тобі
Допомогла до всього, по-батьківськи
Про моїх внуків отсих добре дбати,
А як дійдуть до мужніх літ вони
І стануть здібними державою
Завідувать, не занедбай отсього
Старшенького на короля римлян
І приспособити, і призначити».

Сказавши тее слово, кинула
Старшенького своєму зятеві,
Молодшого ж доньці своїй в подолок
І тим збудила в них велике співчуття.
Тоді пішла, як час прийшов, з покою,
Веліла слугам приготувати
Лікарства й пов'язі й покликати
Щовизначніших лікарів. Отак
Минула ніч. А як на другий день
Довкола королівської палати
Зібралася велика міць народу,

Вона явилася в вікні й промовила,
Показуючи всім присутнім тих,
Що сприсяглися вбити короля,
А потім повеліла показати
Тих, що се вдіяли по їх намові,
Ізловлених, закованих в кайдани!

Піднявся крик обурення в народі,
Почулись оклики жалю та співчуття,
Вона ж, се чуючи, сказала далі:
«Не пощастило їм злочинний замисл той
Довести до кінця. Король іще не вмер».
Тоді почувся окрик радості,
А Танаквіль при добрій нагоді
Припоручила Туллія свого
Яко призначеного тимчасово
Опікуном та завідателем
І дому королівського, й держави.

Люд розійшовся, врадуваний дуже,
Що небезпека не загрожує
Ще королівському життю, і довго
Жив у тім переконанні. А Туллій
З лікторами та сильним відділом
Вояків вийшов на торговицю
Й через окличника велів пізвати
Двох Марціїв, щоб ставились на суд.
Коли ж вони не ставились, бо вже
Іх в Римі не було (вони задалегідь,
Почувши, що король іще живий,
А Сервій тимчасово власть у руки
Дістав, пронюхали, що се не жарт,
До Свесси Пометійської дмухнули
І відтам вже до Риму не вернули),—
Він властю королівською на них
Декретував довічне прогнання,
Забрав усі маєтки й добра їх
На скарб державний і так укріпив
Своє на першім вступі панування.

Написано в днях 29 й 30 вересня 1915 р. на основі
Діонісія Галікарнаського (кн. IV, розд. 3—5). Анало-
гічне оповідання в Лівія (кн. I, розд. 39—41), звідки
взято лише звістку при кінці про Свессу Пометійську
та деякі поетичні мотиви.

ВИБРАНЕЦЬ НАРОДУ

I

Власть державную обнявши,
В безвість Марціїв прогнавши,
Сервій Туллій певен був,
Що ніхто його не скине,
Що вже власть його не згине,
Що, що треба, він здобув.

Дуже в час йому припала,
Хоч не довга, але вдала
Із всептами війна ¹;
Тих він побідив велично,
Повернув у Рим празнично
І вже те напевно зна,

Що, хоч сенат дуже не рад,
Патриціям зовсім невлад,
То за славу й за той труд,
За заслуги попередні,
За привички невибредні
Сам його піддержить люд.

Патриціям невлад було,
Що правління, хоч влад ішло,
Самозванства мало вид:
Без вибору громадського
Й затвердження сенатського,
Як се Сервій власть держить?

---

¹ Про неї Лівій, іб. I, сар. 42, уст. 2.

· Найможнішії між ними
Чулися досить міцними
Беззаконну власть звалить,
Дати Сервію пізнати,
Що він мусить поступати
В Римі, як закон велить.

Так вони й рішили вскорі:
На державнім першім зборі
Змусить Сервія сейчас
Королівські атрибути
Й знаки власті всі звернути
І зложити перед нас.

А там інтеррегнум прийде,
Сенат діла сам поведе,
Завідель піде у кут;
Поки ж дійде до вибору,
Не знать ще, хто піде вгору,—
Буде Сервію капут.

II

План сей, може би, й удався,
Якби Сервій не дізнався,
Що рішили вороги;
В постановах своїх скорий,
Він склика загальні збори
Горожан всіх до ноги.

Перед збір той для зріння
Двох унуків Тарквінія
Ставить зібраним на вид
І нікого не чіпає,
На мовницю виступає,
Починає говорить:

«Горожани, діти Феба!
Лиш великая потреба
Змушує мене тут стать.
Хоч і сам я не з бездітних,
Про дітей сих малолітних
Передівсім мушу дбать.

Тарквіній, їх дід покійний,
Як сироту-безбатченка
Прийняв мене у свій дім;
Добрий догляд, ріст спокійний,
Виховання приличнее
І опіку мав я в нім.

Як доріс я, не згордував,
Дочку мені за жінку дав,
Мав любов для мене й честь;
Звісно вам, що допоки жив,
На мні довір'я положив,
Був отець мені, не тесть.

Та рука як нечестива
Життя його вкоротила
В мирний час, а не в війні,
Внуків своїх виховання,
Їх для трону заховання —
Се повірив він мені.

Чи ж опікун я правдивий,
Проти людей справедливий,
Богам вірний був би я,
Як сиріт би тих я зрадив,
До пуття їх не провадив?
Вдячність де була б моя?

Тож гріха не хочу мати,
Вірність проти них ламати,
Їх покинуть на біду
В їх сирітстві, аж по змозі,
Маючи надію в бозі,
До пуття їх доведу.

Та й ви теж не сафандули,
Щоб так скоро вже забули
Добродійства діда їх,
Що так много літ трудився,
Так багато причинився
До добра для нас усіх.

Вам під власть піддав так многі
Властолюбні та не вбогі
Він латинській міста,
І тірренців, що їх сила
Пограничних всіх душила,
Вам піддав, — річ не пуста.

Вам теж змусив підлягати.
Вас за зверхніх мати
І сабінів він народ, —
А все те його немало
Труду й бою коштувало,
Небезпек і злих пригод.

І коли, допоки жив він,
Боронив вас і любив він,
Вдячні ви були йому,
То не слід вам відставати,
Його пам'ять нехтувати,
Коли дух попер у тьму.

Тим наступникам маленьким,
Сиротам його бідненьким,
Довг свій вам сплатити слід;
Не мене лише самого,
Вас лишив всіх до одного
Опікунами їх дід.

Бо опіка лиш одного
Ім не дасть добра так много,
Хоч би дав я тіло й кров,
Як усіх нас воля вільна,
Обережність наша спільна,
Спільна дбалість і любов.

Се я мусив вам сказати,
Бо вдалось мені дізнати,
Що знайшовся в місті тім
Дехто, що отсю державу
Хоче іншим дати на славу,
А відняти, бачте, їм».

Се сказавши, промовчав він,
На вражіння тих слів ждав він,
Та народ весь теж мовчав;
Дехто чув уже злі вісти,
Та не вмів гаразд повісти,—
Кождий слів ясніших ждав.

III

Тоді Сервій голосніше
Промовлять став, гарячіше,
Огню в голос підпустив:
«А тепер спімніть, римляни,
Мої праці, бої й рани,
Що в те діло я вмістив.

Не буду їх вичисляти,
Вам самим їх ліпше знати,—
Се від мене лиш прийміть:
Коли що мені ви винні,
Не мені віддать повинні,
На тих хлопців оберніть!

Не для власної держави
Хтів надбать я сили й слави.
Хоч коли хто з-поміж нас
На чолі її стать гідний,
Я, напевно, не послідний
Виявлюся повсякчас.

Та коли в критичну хвилю
Хитрість вжив я при насиллю,
То мета моя була,
Аби зрада і загибала
Ті Тарквінієві чада
Проглинути не могла.

Тож благаю вас усильно,
Бережіть себе ви пильно
Й сих сиріт не опустіть!
Хто правління зміни хоче,
Знайте, їх руїни хоче,—
Власть про нього словістіть.

Та тут вам і без указки
Звісні ваші обов'язки,
І я певен, кождий з вас
Зробить те, що подобає,—
Тож про се не випадає
Й слова тратити в сей час.

А що я зробить бажаю
Не для вас, для всього краю,
Й пощо збір отсей зізвав,—
Слухайте та не гудіте,
А тверезо осудіте,
Чи гаразд я міркував.

Хто довги сим часом має,
А сплатить снаги не має,
Всім я можу пособить,
Бо не за те горожани,
Що платять і зносять рани,
Мусять вітчину любить.

Не на те між всі народи
Ви несете клич свободи,
Щоб домашні вороги
Вас і ссали, й зневажали,
В тюрми темнії саджали
Й продавали за довги.

З мого власного достатку,
Що від тестя маю в спадку,
Не з державного, я вам —
Кождому потрібні рати
Для довгів усіх оплати —
Безвозмездно й радо дам.

Хто ж надалі зичить буде,
В криміналі гнить не буде,—
Видам я закон такий,
Щоб нікого не кортіло
Зичить вільному на тіло,—
Злочин-бо сповня тяжкий.

Я гадаю, досить буде,
Коли за довг ручить буде
Лиш маєток довжника,
А в тюрмі його держати
Чи в неволю продавати —
Краю користь ніяка.

Ще ж тепер державні взятки,
І данини, і податки
Тиснуть бідних через край,
Бо поборці не милують,
Довги робить, знай, силують:
«Хоч повісся, а се дай!»

І на се знайшов я раду!
Оцінуєм всю громаду,
Багачів і роботяг,
Аби кождий не з особи,
А які в його засоби,
Тягарі державні тяг

Відповідно, як хто має,
Кілько доходів приймає,
Хай платить податки він;
Сей порядок, добре знаю,
Не в однім уже єсть краю,
Й те краєві не в розгін.

Сього й слушність вимагає,
Й річ громадського добра є:
Хто більш має, більш плати!
Бо не силуєм же того,
В кого сили лиш не много,
Понад силу щось нести.

Також про громадське поле
Передумав я, що боле
Ліпше буде, коли ви,
Що оружжям здобували
І кров свою проливали,
Борючися, наче льви,

Будете його панами,
Ніж зухвальці поміж нами,
Що загарбали лани
Без купівлі та без плати,
Буцім нікому їх брати,—
Ще й пишаються вони.

Отаких я всіх витурю,
Мов лисів із нір викурю,
А лани розділю вам,
Щоб в ярмі ви не гнулися,
Вільні к вільним горнулися,
Не робили злим панам.

Бо гадаю, що не годна
Мисль повстати благородна
У мужів, що день у день
Про щоденнії потреби
Для родини і для себе
Дбати змушені лишень.

Ще обдумав я постійний,
Рівний, общий поліційний
Розпорядок усталить,
Щоб один проти одного
Не мав права нерівного,—
Всім одно закон велить.

Бо деякі в нас вельможі
Думають, що непохожі
Й вищі наді всіх вони,
Що їм вільно зневажати,
За свобідних не вважати
Простих, бідних по всі дні.

Щоб вельможі спокірніли,
А біднії не марніли,
Я такі закони дам,
Що міцніших відсторонять,
А слабіших охоронять,
Забезпечать правду вам.

А щоб правда жива була
І щоб кривда нас минула,
Я те право, що надам,
Всім, що вірять і не вірять,
Однаковим ліктем мірять
Ненастанно буду сам».

Ся промова в добру пору
Крик похвали серед збору
Викликала голосний;
Всім він видався, мов рідний,
Близький, милий і свобідний
І нікому не страшний.

Одні вихваляли в нього
Вірність для короля свого
Й його ласку для дітей,
Інші подивляли в нього
Чоловіколюб'я много,
Запал до добра святий.

Інші інше підносили,
Але всі вони щосили
Поспішали заявлять,
Що правління так щасливе,
Людолюбне й справедливе
Над все іншее волять.

IV

На другий день по тім зборі
Сервій писарки скорі
До роботи засадив:
Довжників усіх зізвати,
Що хто кому винуватий,
Реєстр виписать правдив.

А як реєстр такий має,
Касієрів посилає,—
Стоять столи на торзі,
Мішки носять міхоноші,
Касієри ж платять гроші
Вірителям на борзі.

Радість була обопільна.
Від довгів країна вільна!
Вірителі й довжники
Раптом мов братами стали,
Як добро таке дістали
З королівської руки.

Зовсім іншеє вражіння
Викликало повеління
Слідуюче короля:
Всім державцям і властивцям,
Всім вельможам і щасливцям
Нове право дозволя

Лиш по термін уставлений
Грунт громадський, позбавлений
Давніх владників, держать;
Між горожан безземельних
Він через мужів ретельних
Буде розданий оп'ять.

Надто велів Сервій Туллій
Права давні та минулі,
Що були забуті вже,
Враз списати, зревідувать
І до ладу обслідувать
Право свійське та чуже.

Розсердились патриції,
Повні злоби й амбіції:
«Що задумав сей слуга!
Без вельмож і без сенату
Усю братію багату
Зруйнують він намага.

Хоч король ще не правдивий,
Він, неначе юродивий,
Давній весь ламає лад,
І нема в нас сили й змоги
Ні звернуть його з дороги,
Ні попхнуть вперед, ні взад.

Одиноке лишається:
Хай у нас він зістається
Хитруном і лизуном,
Що горожан кокетує,
Бідних проти нас бунтує,
Вовком, а не бараном».

А на вовка яка рада?
Зна багачиків громада,
Та домовить до кінця
Ї найсміліший не важиться,
Бо по кім знать, що вкажеться,
Чи то вовк, чи то вівця?

Але Сервій теє чує,
Що синедріон міркує,
Бо довірених мав скрізь,
Що в таку дебру загнав їх
І таким страхом проняв їх —
Хоч в діру мишачу лізь!

v

Одного дня на заранні
У босяцькому убранні,
Мов життю свому не рад,
Скулений і сумовитий
Вийшов, наче горем битий,
З королівських тих палат.

Із ним мати миленькая
І Танаквіль старенькая,
Тарквінієва жопа,
І два королівські внуки,
Що не мали ще науки,
І двірня вся, мов дурна.

Їдуть на площу торговую,
Юрбу люду готовую
Вже на площі застають;
Та чим більше зближаються,
Більші юрби збігаються,
Іншим дива додають.

Ба, вже площа повна стала,
Юрба люду ще зростала,
На мовниці Сервій став,
Крикнув голосно: «Римляне,
Може, вбрання се погане?
Що я стільки скористав,

Що трудився, з лихом бився,—
Стільки всього доробився,—
Більш не хочу я від вас,
Ті тисли вас і гнали,
Й мене вовком теж признали,
То мені й тікати час.

З вовком, бач, коротка справа.
Хай же лишиться держава
Тому, взять хто забажа;
Як лиш нас отут не стане,
Много рук по неї сягне,—
Нам вона тепер чужа.

Не самі тепер-бо преці
Тарквіненки в небезпеці
Потерпять від ворогів;
Я теж за свої заслуги
Зношу пошепти й наруги,
Іх стягнув на себе гнів.

А тепер мені допосять,
Що їх помисли заносять
Важить на життя моє;
На смерть мою сприсяглися,
Бо знаки вже їм далися —
Злочини? Оттож-бо й є,

Що не злочини, а тее,
Що за добре та святее
Ви признали, за любов,
Що добро чинив народу,
Відвертав лиху пригоду
І чишити все готов.

А для них се гірш хороби,
І за тее повні злоби
Перш славетні лихварі,
Що не хтів я їм позволить
Бідних за довги неволить,
В темній мучити дірі;

Другі — равби¹ дібр громадських,
Що в руках держали хватських
Те, що й сам я здобував;
Тепер хочу вам роздати,
А вони гайда кричати,
Мовби я їх грабував;

Треті — славні подобайли —
Грошолоуби та міняйли,
Що душили гріш на гріш,
Золото в мішках носили,
А податків не платили,
Лиш хапали все скоріш.

Се задумав я змінити,
Всі маєтки оцінити
І в пропорції ціни
На потреби державнії,
Не таємні, а явнії
Дані нестимуть вони.

Врешті, наші всі вельможі
Гріють замисли ворожі
За те тільки, що тепер
Писані держать закони,
Не робити перепони
Рівності я їх припер.

Рівне право шанувати,—
Чи то бідний, чи багатий,—
Досі в них не був звичай;
А тепер скривдиш лахмана,
То, мов за якого пана,
Однаково одвічай!

---

¹ Р а в б, нім. Räuber — грабівник.

З тими скаргами зійшлися,
Радили та сприяглися
Повернути втікачів
Тих, що вбили Тарквінія,
Яких ваша опінія
Віддала б до палачів¹.

Та від тої небезпеки
Подались вони навтеки.
Та за тее всі суди
Їх злочинцями признали,
Що в нас право потеряли
До огню і до води.

І якби мене негайно
Не повідомлено тайно,
Що задумали вони,—
То вже мало бракувало,
В одну ніч було б стояло
Наше місто у огни.

Мали Марції вернути,
Міські брами загорнути,
Замок силою зайнять;
А вже зайве вам казати,
Якби власть могли дістати,
Що могли б вони вчинять.

Перша річ — мене б спіймали;
Вже на мене й мотуз мали;
Тарквіненків подушить!
Наших друзів, прихильників,
Повернути в невільників,
Женщин також не простить.

Як на тее ваша воля,
Щоб зійшли ми з сього поля,
А засіли вбійці тут,
Для одного там злодія
Кров вашого добродія
Йшла поневіряться в кут,

---

¹ П а л а ч — кат.

То усі ми босі й голі
Покоримось вашій волі,
Не спротивимось судьбі.
Та на всіх богів небесних,
Що відають життя чесних,
Те роздумайте собі!

Чи нам кривда не станеться,
Коли на нас не зглянеться
Правдолюбний римський люд?
Ось я між дітьми й жінками
Стою з голими руками
Й прошу о одно лиш тут:

Заявіть усі прилюдно,—
Гинуть нам і так не трудно,—
Чи по вашій волі се
Те сприяження учинне
Вам пановання злочинне,
А загибель нам песе?

Як хтось інший вам любіший,
Честі серед вас гідніший,
То ті сироти й рідня
Королівська вийдуть з міста,
Сам же я й моя невіста
Двір покинем сього дня.

Мушу трохи зволікати
З виходом, щоб пошукати
Місця певного собі;
В службі вашої держави
Я надбав і честі й слави
Більше, ніж аби в журбі,

В поневірці та в неволі,
У нарузі злої долі
Дні коротати свої.
Ось знаки вам королівські!
Хай по мні сякі й таківські
Їх беруть патриції».

Палко ті слова сказавши,
 Всі знаки на стіл поклавши,
 Він пустився геть іти,
 Але всі, що там стояли,
 Разом всі кричати стали,
 Плакати, гукати і ревити.

«Не по-нашому, щоб злодій
 Засідав престол, та й годі!
 Анка Марція сини
 Як що мали, то програли;
 Не бували генерали,
 Тепер викидки вони.

Хто ж для нашої руїни
 У правлінні хоче зміни,
 Хай явиться серед нас;
 Ми його без часу страти,
 Наче шмат гнилої шмати,
 Розфалатаєм сейчас!

Зараз курії скликайте!
 Перед королем клякайте!
 Сервій, Сервій паш король!
 Буде воля всього краю,
 А патриції пізнають,
 Що ми їм не шваль та голь!»

Як на тому збори стали
 І кричать не перестали,
 Сервій Туллій мовив їм:
 «Як вибори, то вибори!
 Я речинець дуже скорий
 По закону заповім.

Завтра стане горожанство.
 Хай являється й селянство!
 Повна рівність буде вам.
 Куріями всі станете,
 Всі пристрої дістанете, --
 Догляджу виборів сам».

Куріями всі ставали,
Білі кульки подавали,
Чорної ніхто не дав;
Маючи той клич народній,
Сервій і на клич господній,
На пташиний знак не ждав.

Патриціат хоч кривився,
Сенат явно спротивився,—
Сервій таки переміг;
А що щастя при нім було
І все йому по мислі йшло,
Була при нім воля всіх.

Вів по тім ще тільки одну
З тірренами більшу війну,
Много ж дома працював,
Перестроїв лад держави,
Рим зробив він величавий,
Бо багато будував.

По розширеннях давніших
Сім горбів щонайвидніших
Одним муром він обвів;
Так зістав він, мов заклитий.
Далі мур той розширяти
Ніхто потім не посмів.

Отак працею занятій,
Тільки ласкою багатій,
Панував він сорок літ;
Його ж вибір з волі краю
Був найкращою — гадаю —
Із усіх його побід.

Написано в днях 1—3 жовтня 1915 р. на основі Діонісія (кн. IV, розд. 8—12). Лівій збув ті події короткими та неясними реченнями в остатнім уступі розд. 41 і в першим уступі розд. 46 першої [книжки], помішавши навіть хронологію.

ГАННІБАЛ І ГЕНЕРАЛ ІЗДИ

По битві над Тразіменом
До Ганнібала мовив так
Той, що їзду командував:

«З їздою сею шли мене
В тій хвилі в Рим, то за п'ять день
Готова буде там тобі
Вечеря в Капітолії».

Зирнув на хвилю Ганнібал
На розгарячене лице,
Зирнув іще раз і пішов,
«Ничто же к нему не рече».

А як провів безсонну ніч,
Велів ще досвіта позвать
Того начальника, щоб річ
Йому ту саму передать.

Прибіг післанець, мовлячи:
«Запізно, пане, вже тепер!
Пан комендант наш уночи,
Не при вас кажучи, помер».

4/Х

Уривок із книги Секста Геллія «*Origo gentis Romanae*» (Fragmenta, ст. 18—19).

Dionysius von Halikarnaß

W e r k e.

Erstes Bändchen.

U r g e s c h i c h t e d e r R ö m e r,

ü b e r s e h t

v o n

G o t t f r i e d J a k o b S c h a l l e r,

P f a r r e r z u P f a s s e n b o s e n i m E i s a s.

Erstes Bändchen.

S t u t t g a r t,

V e r l a g d e r J. B. M e p l e r ' s c h e n B u c h h a n d l u n g.

F ü r D e s t r e i c h i n C o m m i s s i o n v o n M ö r s c h n e r u n d J a s p e r
i n W i e n.

1 8 2 7.

Титульна сторінка німецького видання творів Діонісія Галікарнаського, яким користувався І. Франко

СМЕРТЬ СЕРВІЯ ТУЛЛІЯ

I

В Сервія Туллія не було сина,
Лиш доньки дві мав від Тарквінії,
Яку король йому дав за дружину.

Обох дівчат, коли дійшли до літ,
Віддав за діверів, за Тарквінієноків:
Старшому — старшу, меншому — молодшу.

Віддав — не вдав. Був старший Тарквінієнок,
На ім'я Люцій, прелихої вдачі,
Сварливий, повен злоби, завидючий;

Молодший, Арунс, лагідної вдачі,
Спокійний, не поривчастий умом,
Скромний у виступах і правдолюбний.

Була ж і старша Сервія дочка
Вдачею в батька, правдолюбна, щира,
Скромна у виступах і ціломудра.

Молодша ж, Туллія, вдалась не в маму,
А мала в собі щось таке гадюче,
Що переходить з роду в рід від предків.

Була мов огнище, що все гуде,
Сичить, тріщить і іскрами шпурляє,
Все переварить, кожному докучить.

Було в ній повно злоби й їдкості,
Була до злого невгамовна воля,
Фантазія жорстока й перелюбна.

Таку діставши жінку, бідний Арунс
Відразу вчув, немовби хто його
Всадив по шию у котел з окропом.

Він чув себе не своїм в своїм домі,
Знесмілювався до жінки й зараз же
По перших днях замкнув для неї серце.

Його тягло до тестя, як добро
Звичайно тягне до добра, та в жінки
Почув пекельну ненависть до нього.

Се було найстрашніше відкриття,
Після якого з жінкою у нього
Не було ні довір'я, ні розмови.

Він гнутися почав, як від морозу
Цвіт восени, почув, що сохне й в'яне,
І на життя своє махнув рукою.

Подібне діялось і в другому
Полружжю, де муж, вже тридцятилітній,
Рівнявся, як ликкий звір, у клітку впертий.

Того палила жадоба безмежна
Панування та вживання; та ось
Мов о тверду скалу всі пориви,

Всі забаги та замахи його,
Всі розбивалися о того старця,
Все ласкавого, усміхненого,

Все добродушного й лагідного,
Проте незломного, тривкого та ціпкого
І певного в тій своїй дивній силі.

Не диво, що зненавидіти мусив
Тарквіній Люцій аж до дна душі
Свого опікуна й другого батька,

Що бачив в нім найгіршого тирана,
Який, і сам того не знаючи,
Своєю вдачею, немов кліщами,

Стискав його палку, свавільну душу.
Коли дійшли до повноліття, Сервій
Обом Тарквієнкам віддав на вжиток

Батьківське їх добро, дома, маєтки
Та капітали. Не женив тоді ще
Ані одного з них тому, мабуть,

Що доньки ще його не доросли.
Коли ж пізнав свою дружину Люцій,
Зненавидів її за те ж добро,

Яке в її вітця таке противне
Було йому. Ще в перших днях подружжя
Він звіривсь їй зі своїми думками

Прогнать із трону Сервія старого,
Прогнать із Риму чи з цілого світу
Й запанувать у городі самому.

Та жінка, енергічна та відважна,
Накинулась з докорами на нього,
Забороняючи йому такі розмови.

Вона вітця любила наді всіх,
І дикості верхом їй видалось
Те, що про нього муж її балакав.

Про все вона вітця повідомила.
Той аж тепер пізнав, якого має
У зяті ворога, та в своїй доброті
Був певний, що руки не здійме він на нього.

II

Одного дня дістав Тарквіній Люцій
Від братової Туллії листок
З запросинами загостить до неї.

«Пече мене така велика згага,
Що жаден лік на неї не допоможе,
Хіба твоя присутність, шваг্রে любий».

Коли прийшов, вона веліла всім
Присутнім винестись з її кімнат,
Оглянула, чи всі пусті кімнати,

Позамикала двері й аж тоді
Прийшла, розсілася напроти нього,
Зітхнула, ніби втомлена, зирнула

Тужливо якось та меланхолійно
Й промовила мов нехотячи: «Ах,
Яка я нещаслива, мій Тарквінію».

«Нам обоїм багато не стає
До щастя»,— мовив Люцій, наче з лука
Стрілу пустив, але ще без мети.

«Якби могла я хоч з тобою, шваг্রে,
Свобідно та без страху побалакать
Та все тобі сказати, що гадаю».

«Здається, я не дав тобі причини
До недовір'я».— «Так, та не було в нас
Такої ще розмови, щоб мені

Яка грозила небезпека з неї».—
«Якби й грозила, можеш бути певна,
Що через мене не загрозить жадна».

«То-то я й думала й тому по тебе
Рішилася післати. А то, бачиш...
Та що буду в бавовну обвивати?

Чи довго думаєш, Тарквініє,
Терпіти те, що ти ограблений
З престолу й королівства тут, у Римі?

Чи ти з так низьких і незначних предків
Походиш, що не важишся й подумать,
Що щось велике можеш доконати?

Та знає світ увесь, що твої предки
Греки були, Гераклові потомки,
І довгий час в Корінфі панували.

А дід твій, що Тарквінієм прозався,
Сюди з Тірренії прийшов і власть
Над містом сим одержав за хоробрість.

По праву всякому повинен ти,
Як старший внук його, по нім у спадку
Не лиш майно його дістать, але й державу.

Або чи, може, тілом ти бридкий
Та недолугий і зовсім не здібний
Чинити те, що чинять королі?

Та ні-бо! В тебе сила, як у тих,
Що з найліпших родів вдались найліпше,
Подоба ж гідна королівського потомка.

Чи, може, здержує тебе слаба
Незріла молодість, задля якої ти
Вагаєшся обнять правління керму?

Та ж тобі майже вже п'ятдесят літ,
А в тім віці час крайній мужеві
Рішатися на те, чим хоче бути.

Або до здержливості чи тебе
Примушує велике благородство
Теперішнього короля, раба з рабині?

Чи, може, він посеред найзначніших
У нашім городі таку прихильність має,
Що для посягань твоїх недоступний?

Одно й друге у нього дуже крухо,
Й сам за собою він се знає добре.
А в тебе, знаю, смілість незвичайна

Й погорда небезпек — найпершії прикмети.
Потрібні тому, хто пановання бажає.
Маєтку також маєш ти достаток,

І другів много, й інших засобів
Багато, щоб зовсім нелегкомисно
Наважитися хоч на найбільше діло.

І чом ти ще вагаєшся? Чи ждеш
На надгороду, щоб, як охотниця,
Прийшла до тебе з власної охоти?

Щоб кинула тобі, мов яблучко червоне,
Державу у подолок, а ти щоб
Нікому для сього не мусив наразитись?

Судьба кепкує з людського недбальства;
Не кожду смерть відволіка природа
До старості, та кождий чоловік

Умерти може в тайні та неждано.
Назвеш мене шаленою, неправда?
Та я скажу тобі одверто й сміло,

Що путає та здержує тебе,
Щоб ти достоїнства та почесні,
Тобі належної, не добивався.

У тебе жінка зовсім не до того,
Щоб зрозуміти мужній, смілий замисл
І насталить до нього серце мужа.

Вона підхлібствами та пестощами,
Мабуть, із тебе м'якуна зробила
І доведе тебе до того, що з мужчини

Ти станеш порохнавкою, нічим.
Ось і мені такий сам муж дістався —
М'який та боязкий, що мужнього нічого

Не має в собі, а мене, що чую
В собі покликання до вищого,
Мов смотолока, ссе та тисне вниз,

Мою ж красу, ще досі не зів'ялу,
Мов випар той душний, валить і сушить.
Якби тобі судилося було

Мене взять, а мені тебе за мужа мати,
То не жили би ми так довгий час
В приватнім стані, мов у кірці маку.

А що якби ми зважились змінити
Те, що накинута на нас — не скажу доля,
А батька мого недогадливість?

Зроби кінець життю своєї жінки,
Я своєму мужеві зроблю те саме,
Й собі над їх гробами даймо руки!

Тоді, коли усунемо з дороги
Завади ті, безпечно можемо
Усунуть ще й найбільшую заваду.

Коли людей так багато не боїться
Когось укривдить, обікрасти, вбити,
То чи хтось може нам за злочин положити
Для королівства щось подібніше зробити?»

III

Не огорошила проречистими тими
Словами запальчива братова
Тарквінія, та все-таки почув він

Щось мов огонь у жилах. Він признався,
Що й сам віддавна з мислями такими
Носився, не одно вже й починав

З приятелями та знайомими,
Та все була незмога та незмога,
Все Сервій уходив від заходів його,

Мов стерегла його незрима сила.
«А те, що ти говориш, Тулліє,
Про брата мого та мою жону,

Се як для будущего короля
Річ неприємна, навіть небезпечна.
Бувають, знаєш, всякі злі пригоди...

Коли вважаєш, що не мож інакше,
Роби сама, як хочеш і як знаєш,
Та так, аби я ні про що не знав.

Як будеш вільна ти від мужа свого,
А я від жінки і ніхто про тебе
Не знатиме й не встане проти тебе,

Тоді — на тебе можу дати слово —
Я згоджуся з тобою одружитися.
А решта, то вже наша спільна тайна».

Подумавши, пристала Туллія.
На тім вони сей раз розсталися,
Туллія рада, а у Люція

Немов ярмо незримо хтось вложив
На шию. Час недовгий проминув,
Як тихо, незавважено помер

У своїм домі Арунс. Незабаром
Померла й Туллії сестра. Не став
Ніхто на суді щось про смерть її

Свідчити. Кілька місяців минуло,
І одружився з Туллією Люцій,
Ні в Сервія, опікуна свого,

Не дозволявшись, ані в матері,
Що ще жила тоді, благословенства
Не попросивши. Як по шлюбній учті

Лишилися сам на сам у кімнаті,
Засіли поміж ними їм незримі
Дві тіні. І між новоженцями

В ту невеселу ніч не вибралось
Ані на поцілунок та обійми,
Ні на веселу, любую розмову,

Лиш мов шептало щось: «Злочинна пара!»

IV

Дізнавшись, що Люцій з Туллією
Бунтують проти нього сенаторів,
Патриціїв приводять до присяги,

А з найбідніших, найнеосвітніших
Підкупують, таких би можна
В потребі вжить на всяке лиходійство,

Покликав Сервій сенаторську раду,
Покликав перед неї й Люція
І, ставши сам перед сенатом, мовив:

«Я, сенатори, знаю се напевно,
Що сей Тарквіній змови проти мене
Й сприяження кує, аби мене

Чи лиш із сеї викурить держави,
Чи хоч би згладити зі всього світу.
Тому при вас усіх бажаю я

Почуть від нього, що таке страшне
Йому я вдіяв, чи яку я шкоду
Зробив державі, що вже довгі літа

Він ненастанно риє піді мною?
Відповідай, Тарквініе! Не крийся
Ні з чим! Все вигорни перед сенатом,

Перед яким давно хотів ти стати!»
На сеє сміло відповів Тарквіній:
«Коротка буде, але справедлива,

О Тулліє, моя промова, тим-то
Давно хотів я висловить її
Перед шановними отцями міста.

Тарквіній, дід мій, після многих славних
Боїв і війн у інтересі Риму
Був вибраний на короля римлян.

По його смерті по всім правилам
Грецьким і варварським я, внук його,
Його наступник теж на королівстві.

Мое воно по праву спадковому,
Мої не лиш маєтки дідівській,
Моя переді всім отся держава.

Маєтки ти мені віддав, се правда,
Але з держави ти мене обграбив
І видер те від мене беззаконно,

Держиш протизаконно довгий час.
Не було інтерреса жадного
При твоїм виборі, і не голосував

Сенат над ним, і не дійшов до власті
Теж правосильним ти народним збором,
Як дід мій і давніші королі.

Ні, підкупом, підплачанням ганебним
Безхатників та всякого гультяйства,
Що по судах або через довги

Потратило надбання, славу й честь,
Через людей, яким не снилось навіть
Добро громади, власті ти дохрапавсь.

Та й то ти крив себе заявою,
Що не для себе обіймаєш сей
Держави заряд, тільки для сиріт-

Недолітків, Тарквінієвих внуків.
Ти, лицемірячи, до діл дібрався
Та, обіцяючи,— се чули всі,—

Що як дійдемо всі до мужніх літ,
Ти непременно старшому, мені,
Передаси правительство в державі.

Коли се ти по правді говорив,
Повинен був ти, передаючи
Нам дідівські маєтки, враз з садами

Віддати також власть над королівством,
За прикладом тих благородних, бравих
Опікунів, що своїм королівським

Пупілям по кінцю сирітства їх
Передавали слушно й справедливо
Також батьківські й прадідні держави.

А як тоді здавалося тобі,
Що для таких високих обов'язків
Занадто молодий ще я та скудоумний,

То міг ти се вчинити хоч тоді,
Коли дійшов у мні найкращий розцвіт
Душі та розуму, в тридцятім році,

Коли дочку свою ти віддавав
За мене замож. Із її рукою
Повинен був ти теж вручить мені

Кермо правління. Адже й ти в тім році
Дістав опікунство своє над нами
І разом з нами теж правління у державі.

О, якби ти зробив був се, були би
Вважали всі тебе святим і правим!
Тоді б ти був зробив мені добро,

І я б зробив тебе учасником
Всіх моїх почестей, моєї слави.
Тебе б назвали ми добродієм,

Вітцем, спасителем. Ти був би чув
Від нас найпочеснішії названня,
Які дають за добрі вчинки люди.

Не мусив же ти сорок штири роки
Мене могого позбавлять, коли
Я не каліка тілом ані дурень.

Тепер ще смієш ти мене питать,
Через яку образу я тебе
Зву ворогом тяжким, оскаржую!

Ти, Тулліє, відповідай тепер,
З яких причин мене ти негодящим
Признав дідівськую обнять державу?

Яку тіль приводе я дав тобі,
Щоб ти мене ограбив з честі й власті?
Чи думаєш, що я неправовита парость

Свого пня, а підметок, байстриук?
Чому в такім випадку ти обняв
Опіку над чужим для того роду,

А в повнолітстві передав йому
Маєток родовий? І чи тепер ще
Ти думаєш, що я недоліток,

Державою нездібний управляти?
Я, що не маю ще п'ятдесят літ!
Проч викрути й безсоромні питання!

Як маєш на все щось відповісти,
То я готов піддаться суддям сим —
Ліпших від них ти не знайдеш у Римі.

Коли ж по свому давньому звичаю
Захочеш улизнуть, покликаться
На говірку народну та на сплетні,

Я пригвожджу тебе ось тут на місці.
Завзявся я сказати те, що правда,
Але коли не піддасися правді,
Завзявся правду сам собі зробити».

v

Коли отак скінчив він свою річ,
Піднявся Туллій і промовив ось як:
«О сенатори, всього, навіть зовсім

Безглузлого, ждять мусить чоловік
І не повинен нічого вважати
Дурницею, коли отсей Тарквіній

На те аж поривається мене
Словами своїми зсадити з трону.
Я як дитя й недолітка прийняв

Його й охоронив від переслідувань
Могутніх ворогів, що діда його вбили,
Я виховав його, а як до мужніх літ

Дійшов, я вдовоїв його прийняти
За свого зятя з наміром віддати
Йому по моїй смерті все своє.

Та що зложилося усе не так,
Як ждять я міг, і ось мене самого
Оскаржує мій зять, немовби я

Зробив йому якнайстрашнішу кривду.
То, на свою жаліючися долю,
Тут боронитиму лиш свого права.

Опіку пад недолітками вами
Та сиротами я, Тарквініє,
Не добровільно взяв, а змушений

Обставинами. Бо як претенденти,
Що діда вашого прилюдно вбили,
Вас теж і королівську всю рідню —

Слух був — грозили вимордувати
Та вихвалялися без сорому,
Що як лише візьмуть державу в руки,

Не лишать сімені тарквінського
Ні на насіння,— не було в ту пору
Для вас опіки ані охорони,

Крім баби вашої, що вже стара була
Ї сама потребувала захисту,
Тоді повірено всіх вас мені

Як сторожеві одинокому
Сирітства вашого, а ти тепер
Звеш чужинцем, приبلудою мене.

Як голова державної управи,
Я покарав убійців твого діда
І виховав мужів із вас обох;

А що не маю мужеських потомів,
Ви стали моїми зятями, щоб
Усе добро одідичить моє.

Отсе, Тарквініє, тобі перегляд
Мого опікунства,— не скажеш певно,
Що дещо в ньому видумане мною.

А щодо права королівського,
Задля якого ти тяжку жалобу
На мене зводиш, то послухай, як я

Прийшов до нього і з яких причин
Ні вам, ані теж іншому нікому
Я передать ні відступити не міг.

Коли обняв держави заряд я,
Завважив різні замаху на мене,
Тому хтів заряд той народові звернути.

Усіх я скликав на загальний збір,
Аби пановання їм відступити
Й замість правління, що більш зависті

Стяга на себе й тягарів приносить,
Ніж радості правителю справляє,
Знайти собі спокій без небезпеки.

Та не дали мені вчинить римляни
Те, що хотів я, не знайшли нікого
Над їх громадою обрати паном,

Але задержали мене і, по всій формі
Голосувавши, віддали державу
Мені, Тарквініє, свою, не вашу власність.

Адже так само владником зробили
І діда вашого, що був чужий між ними
І з попереднім королем не кривний.

При тім король Анк Марцій полишив
Синів дорослих, не недолітків
І внуків, як вас полишив Тарквіній.

Коли б обов'язковий був закон,
Що, крім добра померших королів,
Іх спадкоємці теж беруть державу,

То, певно, дід твій, о Тарквініє,
По смерті Анковій не був би став
Верховним паном Риму, але став би

Син його старший. Та проте римляни
Покликали не спадкоємця батька,
А того, що їм видався достойним

Завідувать державою. Значить,
Вони стояли всі на тім, що добра
Належать спадкоємцям, а держава

Давцям; для того слушність вимагає,
Що коли предок зійде з сього світу,
Добро його паде на спадкоємців

Чи то по роду, чи по заповіту;
Що ж до держави, то коли приємець
Уступить, до давця вона вертає.

Та, може, піднесеш таку увагу,
Що дід ваш з тим виразним
Одержав сю державу, що не може

Її втратити, а натомість може
Її синам чи внукам полишати,
При чім народ себе позбавив права

Йому відняти, а мені віддати.
Коли таке щось можеш протиставить,
То чом же не предложиш договори?

Та ба, не маєш їх! Коли ж правління
Одержав я неправно, як ти кажеш,
Не був ні інтеррексом вибраний,

Ані сенат не переніс на мене
Обтяження державними ділами,
То я прошпетився супроти них,

Не проти тебе. Ті би мали право
Мене лиш відсудити від держави,
Не ти. Та я ні їм, ні іншим,

Нікому кривди не вчинив. Та, впрочім,
Верховна власть тоді вже законно
Була передана мені і досі

Держитесь в мене,— свідок сьому час.
За сорок літ пановання мого
Не заявив ні один римлянин,

Що я неправдою та кривдою паную;
Спихать мене з престолу не старався
За весь той час ні люд, ані сенат.

Та се набік! Я перейду ще тут
На закид твій, що буцім я заграбив
У тебе королівство і держу

Його наперекір усім людським законам.
Тут мусив би до тих ти обернутись,
Що падали мені верховну власть;

Не сердитесь на мене й закидати,
Що в себе вдержую щось не своє,—
Хіба давням ти міг би доказати,

Що в дар дали мені чуже добро.
Ти легко міг би їх переконати,
Якби щось правовідно вмів сказати.

Коли ж сей доказ мій тебе не в'яже
І ти ще певний, що державу я
Незаконно держу, а ти би був зручніший

Старання про добро громадське перейняти,
То ось би що повинен ти вчинить:
Проступків моїх слідство зарядить,

Власні діла свої перечислити
Й тоді мене покликати на суд.
Ти ж не вчинив із того ні одного,

Лиш по часі так довгому приходиш,
Немов так довгий час проспавши п'яний,
І аж тепер оскаржуєш мене,

Та й то не там, де би належалось;
Бо не перед сенатом, перед судом
Такі діла виволікати треба.

Не сердьтеся на мене, сенатори,
За ті слова! Сказав я не тому,
Аби вам власть якуюсь відібрати,

А лиш із наміром доочно показати
Вам сього чоловіка клеветливість,
Адже ти довжен був, Тарквініе,

Насамперед зівзвать народ на збори
І там оскаржити мене. А що ти
Від того ухилився, замість тебе

Зроблю я сам. Коли народ збереться,
Зроблю його роз'ємчим судією
На все, що можеш ти мені закинуть.

І знов положу се народові до волі,
Нехай розсудить, хто з нас достойніший
Пановання. І що тоді весь загал

Мені звелить, те вчиню без опору.
Сього мені досить супроти тебе!
Бо проти каверзних противників

Більше чи менше доказів клади,—
На одно вийде. Бо того, що мало б
Буть міродатним — благородство власне

Явити — не виносить їх природа.
Тепер до вас, панове сенатори!
Дивуюся, що многі поміж вами

Хтіли б усунути мене з держави
І в спілці з тим стоять тут проти мене.
Тож рад би я дізнатися від них,

Задля яких провин поборюють мене
І за які такі мої злі вчинки
На мене сердяться. Запевне знають

Про многих, що за мого правління
Не переслухані пропали, або
Із вітчизни протурені були,

Ограблені з маєтків, або інші
Понесли шкоди. А коли ні один
З таких тиранських злочинів за мною

Не виявиться, відомі їм, може,
Які знасилування замужніх
Жінок, чи зганьблення невідданих

Доньок, чи інші псоти та пустоти
На тілах вільних женщин чи мужчин,
На які я коли собі позволив?

Тоді була би повна справедливість,
Коли таким я чимось провинився,
Не тільки власті, а й життя мене позбавить,

А може, я занадто гордовитий,
А за зухвальство, з яким я поводжусь
В державі, і стерпіть мене не можна?

Але котрий король передо мною
Так ненастанно чоловіколюбний
І лагідний супроти горожан,

Згідливий, як отець з дітьми своїми?
Навіть ту власть, яку по правилам
Предків передали в мої ви руки,

Не захотів я всю нараз держати
І дав про найважливіші справи вам
Закони, що усі ви потвердили.

Ними я вповажив і вас по праву
Давати й відбирати кожному
Як слід, і сам я перший усилявся

Законам, що усталені для інших,
Як чоловік приватний підлягати.
Не всі зажалення брав я під свій

Роз'ємчий суд, а поручив і вам
Приватні суперечності рішати,
Чого не допускав мій жаден попередник.

Не можна, бачиться, ні один злочин
Мені на карб покласти й догадатися,
З-за чого де в кого зла воля проти мене.

Чи, може, сердять вас добродійства,
Які я оказав плебеям? Се неслухно!
Про се вже говорив не раз я з вами,

А тут не скажу більше ані слова.
Та коли вірите, що сей Тарквіній,
Обнявши діловодство у державі,

Подбає ліпше про діла громадські,
То можу тільки погратулювати
Сенаторам такого розуміння.

Коли те саме буде і в народі,
То передам тоді народові
Те, що колись повірив він мені,

Зложу пановання і як приватний муж
Доложу старань показати всім,
Що вмю не лиш добре панувати,
Але панованню теж скромно підлягати».

VI

Отсе сказавши і присоромивши
Своїх противників, король закрит
Засідання сенату й повелів

Окличникам всі вулиці оббігти
Й скликати весь народ на збір загальний.
Сплило народу множество з вулиць

На площу торгову, король явився,
І, ставши на мовниці, виголосив
Промову до громади. Коротко,

Немов удари молота в ковадло,
Він вичислив свої заслуги в місті
Та різnorodні користі великі,

Що має з його проводу громада.
Коли ж по кождім згаданім предметі
З уст люду оклики похвальні виривались

І зацікавились усі, для чого
Король так палко випуска ті стріли,
Він ось що на заключення промовив:

«Тарквіній обжаловує мене,
Що кривдою я присвоїв собі
Пановання, яке йому належить.

Немовби дід його при своїй смерті
З маетком враз лишив йому й державу,
Якої мав я заряд тимчасовий.

Немов народ не має власті й права
Віддати те, що кровію своєю
Здобув, нікому, хто не з його роду».

Піднявсь на те загальний крик народу
Й клекіт обурення. Та він просив їх
Здержать себе й візвать Тарквінія,

Аби сказав виразно та розсудно,
Що має на оправдання своє,
Й дав запоруку, що провадить може

Пановання в державі ліпш від нього,
А він готов зложити власть свою
Й віддати тим, котрі йому вручили.

По тих словах король хотів зійти
З мовниці, але окрики загальні
Його спинили. Не хотів народ

Ні слухати про те, аби король
Так добрий, справедливий та старий
Зрікався власті для Тарквінія.

«Де той Тарквіній? Хай покажеться!
Та ми його розірвемо на шматки.
Не вперше вже він підкопи веде

Під короля, та виступити явлю
Не сміє й це посміє, знать, ніколи».
Тарквіній справді з друзями своїми,

Міркуючи, чим пахне збір народний,
Не то що не явилися на нім,
А поховались, де хто міг, зі страхом.

А Туллія ціла народня маса
З веселим гамором, і криками гучними,
Та об'явами втіхи провела
До королівської його палати.

VII

Тарквіній, бачачи, що не вдалася штука
З сенатом, на якийсь час мов присів,
Лиш тихо з жінкою вони шептали,

Змовляючись на згубу короля.
Йї відомо було, де хоронились
У батьківським дворі інсигнії

Власті верховної й одежа королівська.
Тож виждавши, аж більшість горожан
Порозходилась на поля для жнива,

Вона з палати королівської,
Гостивши в батька, мов ні в чім не винна,
Викрала всі інсигнії і з мужем

До свого дому тайком занесла.
Тоді, осмілений успіхом сим, Тарквіній
Скликає повну сенаторську раду,

Запрошує й патриціїв на неї,
Тих, що були до нього прихильніші,
І в королівським виступа уборі,

26) Смерть Сервія Туллія. I

В Сервія Туллія не була жінка,
Алиш Туллія жабив Шарвінаї,
Екуч Кароли і ому дубо дубице

Обох дітей, жінку дітих до літ,
Всуду за дівою до Шарвінаїх
І за притом старшину, жасинишу молуцину

Віддав не врал. Так старшину Шарвінаїх
Жасинишу Молуцину, жасинишу
Сардінію, жасинишу, забув дітих

18 Мислосид Арнек ладітих врати,
Силікідан не жасиништин чиниш,
Скаржний виступав і притом дітих

Жасиниш і старша брала дітих
Всуду в дітих притом дітих, притом,
Скаржний виступав і притом дітих

Молодшиш Туллія в дітих не жасиниш,
А жасиниш в дітих жасиниш дітих,
Що жасиниш в дітих жасиниш дітих

Буду жасиниш жасиниш дітих
Жасиниш, жасиниш і жасиниш жасиниш,
Всуду жасиниш жасиниш дітих

Буду жасиниш жасиниш дітих,
Буду жасиниш жасиниш дітих,
Скаржний жасиниш жасиниш дітих

Ладітих жасиниш жасиниш дітих
Всуду жасиниш жасиниш дітих,
Всуду жасиниш жасиниш дітих

Всуду жасиниш жасиниш дітих,
Всуду жасиниш жасиниш дітих,
Всуду жасиниш жасиниш дітих

19 Час дітих жасиниш жасиниш дітих,
Жасиниш жасиниш жасиниш дітих,
Жасиниш жасиниш жасиниш дітих

Се буду жасиниш жасиниш дітих,
Жасиниш жасиниш жасиниш дітих,
Жасиниш жасиниш жасиниш дітих

Всуду жасиниш жасиниш дітих,
Всуду жасиниш жасиниш дітих,
Всуду жасиниш жасиниш дітих

20 Жасиниш жасиниш жасиниш дітих,
Жасиниш жасиниш жасиниш дітих,
Жасиниш жасиниш жасиниш дітих

131
Сього таліа отуода бурманна
Планшншта жасиниш жасиниш дітих,
Жасиниш жасиниш жасиниш дітих

Всуду жасиниш жасиниш дітих,
Всуду жасиниш жасиниш дітих,
Всуду жасиниш жасиниш дітих

Всуду жасиниш жасиниш дітих,
Всуду жасиниш жасиниш дітих,
Всуду жасиниш жасиниш дітих

Жасиниш жасиниш жасиниш дітих,
Жасиниш жасиниш жасиниш дітих,
Жасиниш жасиниш жасиниш дітих

Жасиниш жасиниш жасиниш дітих,
Жасиниш жасиниш жасиниш дітих,
Жасиниш жасиниш жасиниш дітих

Жасиниш жасиниш жасиниш дітих,
Жасиниш жасиниш жасиниш дітих,
Жасиниш жасиниш жасиниш дітих

Жасиниш жасиниш жасиниш дітих,
Жасиниш жасиниш жасиниш дітих,
Жасиниш жасиниш жасиниш дітих

Жасиниш жасиниш жасиниш дітих,
Жасиниш жасиниш жасиниш дітих,
Жасиниш жасиниш жасиниш дітих

Жасиниш жасиниш жасиниш дітих,
Жасиниш жасиниш жасиниш дітих,
Жасиниш жасиниш жасиниш дітих

Жасиниш жасиниш жасиниш дітих,
Жасиниш жасиниш жасиниш дітих,
Жасиниш жасиниш жасиниш дітих

Жасиниш жасиниш жасиниш дітих,
Жасиниш жасиниш жасиниш дітих,
Жасиниш жасиниш жасиниш дітих

Жасиниш жасиниш жасиниш дітих,
Жасиниш жасиниш жасиниш дітих,
Жасиниш жасиниш жасиниш дітих

Жасиниш жасиниш жасиниш дітих,
Жасиниш жасиниш жасиниш дітих,
Жасиниш жасиниш жасиниш дітих

Сторінка автографа «Смерть Сервія Туллія»

Слуг своїх за лікторів перебравши.
Отак з вельмож многочисельним збором
Уходить він у залу троновую

Й на королівськiм тронi засiдає.
Яку промову там до сенаторiв
Та до своїх прихильникiв вчистив,

Котрi та як його по нiй вiтали,
Про се заховалася нiяка пам'ять.
Записано лише, що з вiрних королевi

Хто[сь] знати дав, що в сенаторськiй радi
Тарквiнiй королiвську ролю грає.
Здивований безсоромнiстю зятя,

Король, не дбаючи на свою старiсть,
Без супроводу королiвського
Сам майже у сенат пiшов необережно.

Ввiйшовши в залу тронову й зуздрiвши
Тарквiнiю на своїому престолi
Та всього в королiвському уборi,

Обурений до дна душi, вiн крикнув:
«Наймерзеннiший ти з усiх людей,
I хто тобі позволив одяг сей

Узять на себе й на престол сiдати?» —
«Твоя безличнiсть, Туллiє, й твоя
Безсоромнiсть,— вiдповiда Тарквiнiй.—

Адже ти навiть не свобiдний, раб
З рабинi вроджений, яку мiй дiд
Дiстав у здобичi, й насмiлився

Сам себе римським королем обрати».
Почувши ту зневагу, Сервiй Туллiй
В розпалi скочив до Тарквiнiю,

Щоб власноручно пхнуть його з престолу.
Тарквiнiй рад був сьому, що старий
Спiшить його сам перший зачепити.

Зіскочивши з престолу, він ухопив
Старого в пів, мов околот соломи,
Поніс із зали, поки той кричав

І кликав слуг на поміч, вийшовши ж
На ганок будівлі, підняв угору тіло,
І замахнув, і верг униз на сходи.

Потовкся по тих сходах, падучи,
Король страшенно, та проте піднявся
Внизу й потюпав стогнучи додому.

Тим часом сходами униз зійшов
Тарквіній, щоб побачити, що сталось
Із королем. Аж ось наїздить бистро

Його дружина й радісно гукає:
«Salve rex! ¹ Будь благословен богами!
Нехай щастить тобі на римському престолі!»

А потім, з воза вискочивши, стала
Близ нього й ледве чутно прошелтала,
Аби ніхто не чув із посторонніх:

«А се ти зле зробив, Тарквініє,
Що старцюна таки пустив живого!
Я бачила його! Він весь кровавий,

Та вже там спочутливі біля нього.
Оружних зараз шли, хай доконають!
А то він видужає й буде знов

На ласці у народу панувати,—
І аж тоді вже нам нездобрувати».

Се мовивши, знов скочила на віз
І гнать туди веліла, куди йшов
Її отець — вела кровава стежка.

Оружні за той час дмухнули швидше,
Застали короля вже близько дому
Й мечами тут кінець йому зробили.

---

¹ Вітай, царю! (лат.) — Ред.

Ще тепле серед вулиці лежало тіло,
Ще кров текла, здригались руки й ноги,
Коли над'їхала у повозі дочка.

Над'їхавши над тіло, коні стали,
Сп'ялися дуба — зупинив візник.
«Чому не їдеш?» — Туллія питає.

«Не бачиш, ось де труп вітця твогого
Посеред вулиці, а вулиця тісна!
То як мені і їхать через нього?»

«Ідь, проклятий! — вереснула вона,
І, стільчик вихопивши, що на ньому
Держала в возі ноги, ним вгатила

У плечі візника.— Ідь через тіло,
Бо се ж убитий мій найтяжчий ворог».
Зігнувсь візник, зітхнув і переїхав.

Та вулиця, яку колись сам Сервій
Назвав «щасливою» задля її краси,
Від дня, коли споганила її

Його дочка тим поступком жорстоким,
Зоветься в Римі *Vicus sceleratus*¹.
Ідеш по ній — і дроз тебе проходить.

Написано в днях 3—6 жовтня 1915 р. на основі Діонісія Галікарнаського (кн. IV, розд. 28—39). У Лівія (кн. I, розд. 46—59) оповідання дуже вкорочене й концепція психологічно далеко менше правдива.

---

¹ Злочинна дорога (*лат.*).— *Ред.*

ЛЮЦІЙ ТАРКВІНІЙ НА ПРЕСТОЛІ

I

Люцій Тарквіній на престолі
Спротививсь зараз божій волі,
Бо свого тестя, збивши з трону,
Не признав тілу похорону.

Тож жінка Сервія, тітка його,
Дочка Тарквінія Старого,
Кілька приближених прибрала
І тіло ніччю поховала.

В невідомій спочив могилі
Той, що в великій ласці й силі
Сорок літ Римом мудро правив,
Душ много й свою власну збавив.

А що був муж той богу милий,
Усі пізніші говорили,
Бо безперечний доказ мали,
Який щоденно оглядали.

В храмі Фортуни, що создав він,
Свою статую теж поклав він;
Вона хоч з дерева точена,
Була вся зверху золочена.

А коли галли Рим спалили,
Храмів багато розорили,—
Той також храм пожежа з'їла,
Лиш та статуя не згоріла.

Серед нових в новій святині
Стоїть старенька і донині,
Хоч їй за старість ніби стидно,—
Сліду ж огню на ній не видно.

І його жінка, поховавши,
З світом розсталася назавше,—
Чи від самого жалю вмерла?
Чи зятя й доні злість пожерла?

Вони тепер обое в парі —
Огняні змії в чорній хмарі
Жерли й псували все без труду,
Що вчинив тесть для блага люду.

Люцій Тарквіній Гордовитий
В погорді люд мав посполитий
Та й патриціїв покоління,
Що ввели його до правління.

Сам без моральної підстави
Не бажав честі ані слави,
Лиш своїх ворогів пожерти,
Якнайбільш кривди, мук і смерті!

Чуючись повним ворожнечі
До всіх — до речі й не до речі,
Він підібрав собі сторожу,
Немов кільчасту огорожу.

Свої тут в суміш з чужинцями,
Самі з жорстокими серцями,
Його дні й ночі окружали,
Хоч певно, що не обожали.

З списами довгими й мечами
Всі входи берегли та брами;
Як король з замку віддалявся,
Ніде без них він не являвся.

Мав звичай, злодіям покровний.
Не виходив він у час певний,
Любив являться скрізь неждано,
Запізно чи занадто рано.

Громадські та державні справи
Не клав на судові лави,
Не ставив на столи сенату,
А загібав у свою хату.

Тут з вірними своїй особі
Рішав їх круто, по вподобі,
Без мотивовання та труду,—
Мало здавав на розсуд люду.

В дім його входу ніхто не мав,
Доки сам його не завіззав;
Візваний же не міг збагнути,
Чи пощастить йому вернути.

З людьми не говорив ласкаво,
Приязно, весело та жваво,
А, як в тиранів, знай, ведеться,
Цідив слова з твердого серця.

Все, мов не рад чи нездоровий,
Бурчав понуро, морщив брови,
Кого ж знав ворогом криючим,
Міг страшить голосом, як громом.

В ділах родинних чи державних
Ні законів, ні форм правних,
Лиш, поглядивши по особі,
Судив по власній уподобі.

II

А як почув себе в державі
У повній власті й повнім праві,
Вибрав із другів наймиліших,
Самих щонайнечестивіших.

Велів їм клявзи городити,
Можних в процеси уводити,
Щоб, як кровава їм примара,
Щодня грозила смертна кара.

Перші з порядку ті пропали,
Що проти нього виступали

І не хотіли того й знати,
З престолу Туллія зігнати.

Другі з черги були в провіні,
Котрих підозрівав Тарквіній,
Що зміна їм не до вподоби,
А треті — багачі-нероби.

А ті, що їх тягли до суду,
Не жалували брехні й бруду,
А особливо закид бунту
Нещасних руйнував до ґрунту.

Чи доказ важний, чи неважний,—
Аби кле[вет]ник лиш відважний,
Посадить на підсудних лаві.
Король, суддя у власній справі.

Сей шпарко судить одному,
Бичі та прогнання другому;
Хто ж головою накладає,
Того й маєток пропадає!

Король ех ге ¹ своєї власті,
Бере собі дві чи три часті;
Той, хто доказував провину,
Рад, що дістає хоч частину.

Тож многі можні та маючі
Судів, як найгіршої бучі,
Боялися, бо смерть там ждала,—
Воліли з Риму дати драла.

Многі таємно іропадали,
Що надгороди собі ждали;
В власних домах чи в чистім полі
На них чигали вбійці голі.

Так у кровавую заплату
Звів він найліпшу часть сенату,

---

¹ На підставі (лат.).— Ред.

KAIA KORNELIUSZA
T A C Y T A
 HISTORII.
 KSIĘGA I.

Początkiem dzieła moiego będzie
 powtórny Konsulat Galby (1)
 z kolegą Tytem Winiuszem.
 Albowiem od założenia miasta,
 cokolwiek się wprzeciągu o-
 śmiuset i dwudziestu lat przydarzyło, to nam z
 podania różnych iest wiadomo, kiedy sie iestcze
 dzieie Rzymskiego ludu, z równą wvmowa i
 swobodą pisać mogły. Lecz po Akcyiskim po-

R.C.P. 69
 Z.R. 122.

(1) Był Konsulem pierwszy razem Sylla. Obacz T. I. K. VI.
 raz pod Tyberynuszem R. Z. R. R. XV.
 780. C. P. 33. z kolegą Lucy-

Сторінка польського стародруку «Історії» Корнелія
 Таціта (1772) з особистої бібліотеки І. Франка

Тих поморивши, постинавши,
Інших із города прогнавши,

А на їх місце з різних кр'югів
Поназначав він своїх друзів,
Та й тим без дозволу свого
Рішать не допускав нічого.

Ті ж, що лишились, сенатори,
Що ще при Туллії вибори
В найвищій посадили раді,
Плебеям досі все не раді,

В зміні ж державної управи
Ждали для себе честі, й слави,
Та користей щораз новіших
З обіцянок найвимовніших

Тарквінія, що говорити
Вмів лиш, аби людей дурити,—
Тепер побачили, що й часті
Давнішої не мають власті.

Слідом плебейського народу
Свою втратили теж свободу;
Ті сумували й банували,
В будучім більших бід ще ждали.

Було чого їм і журиться!
Тепер-бо мусили кориться,—
Будущі ж відвернуть напасті,
Нема в них ні снаги, ні власті.

III

Се оглядаючи, плебеї
Не знали бідоньки своєї
І тішились, мов телята:
«Слушна патриціям відплата!»

Вони, нещаснії, не знали,
Які самих їх злидні ждали
І що тиранство б'є одного,
Щоб потім не щадить нікого.

Прийшла й на них невдовзі криска.
Тиран, мов їддю в злості приска,
Всі Туллієві зніс закони,
Що для плебеїв охорони

Король той видав, щоб вельможі
Не були на п'явок похожі,
Людей щоб лихвою не ссали,
В рабство за довг не продавали.

Навіть ті таблиці спіжеві,
Де ті закони королеві
Були записані, забрати
Велів з торгу й порозбивати.

Потім зніс податок подохідний,
Що йому здавсь пам'яті не гідний;
А у злобі своїй невимовній
Відновив давніший поголовний.

Коли треба королю давати,
Давай бідний стільки, що й багатий!
Отся повість від першого разу
Напустила на плебеїв сказу:

Як на перший збір прийшло ставати,
Мусив кождий десять драхм давати.
Усі збори селянські та світські,
Куріяльні чи хоч лиш сусідські

По містах і селах всього краю,
Навіть для духовного звичаю
Богослужень, жертв та ігор спільних
Зборонила власть людей свавільних,

Щоб, зібравшись там, люд посполитий
Не задумав державу звалити,
Було також серед люду того
Підслухачів, підглядачів много,

Що, наймлені чи з власної волі,
Тішачись довір'ям в певнім колі,
На тирана, знай, виговоряли,
Та за те тирану повторяли,

Що хто смів сказати проти нього;
Відси на людей спадало много
Кар, і лиха, й напастей нежданих
На радість і зиск людей поганих.

IV

Сього ще тиранові замало,
Що у бідних хліба не ставало.
«Добре, ось я дам їм хліба й солі
Та продержу в тяжчій ще неволі.

Бо не грозить зблизька ні здалека
Самовладцю більша небезпека,
Інколи найзліші й найбідніші
Від роботи теж найсвобідніші».

І з юрби тих, нічим не зайнятих,
Вибрав він вірних та завзятих,
Послав їх у війську служити,
Де б найшвидше могли кров пролити

Але інших тисячі бували,
Що по місті, знай, байдкували,
Й положив на них таке діло,
Що на нього по діду нагріло.

Дід його ще здумав незабутий
Величезні будівлі здвигнути,
Яким пари не було на світі,
А придатні і взимі і вліті.

Перша була — не пишна ознака,
А корисна — велика клоака,
До котрої всі міські канали
Всякий бруд і нечисть доливали,

А з котрої водянії сили
Все каналом до Тібру зносили,
Много з того вже було готово,
Та робить ще треба було довго.

Друга була для панів забава,
Але також для тлумів цікава —

Бачте — цирк для кінських перегонів
Замісто скасованих законів.

З тої величезної будівлі
Не було основ ще, ні покрівлі,
Лиш риштування понад землею;
Занявсь пильно сам Тарквіній нею.

Тисячі робітників снували,
Тут днювали, тут же й ночували:
Одні камінь з грубого тесали,
Інші барвні плити шліфували.

По лісах дерев рубали силу,
В місто за могилою могилу
Здоровенних пнів тих навозили,
Різали, кололи та сушили.

Вулицями рови глибочезні,
А по площах ями широчезні,
А скрізь люду робучого сила
Тут конала, а там щось місила,

Возить, двигает, качає, носить,
Клепле, молотами б'є, термосить,
Ріже пилами, гатить довбнями,
Свердлами вертить цілими днями.

Жив отак люд римський і труждався,
Їв, співав і ніби не нуждався,
І тяжіла праця та жорстока
Двадцять літ над ним, як смотолока.

Був спокійний, та спокій з тоскою
Плив, мов каламутною рікою,
Тяг і тяг ненависнее діло,—
Лиш каміння перед ним сіріло.

А патриції, що зразу стиха
Кепкували з плебейського лиха,
З часом кепкувати перестали,
Як самі в безправ'ї позістали.

Постарів король, як дуб високий;
Уже мав він сімдесят три роки,
Та не мав він радості на світі,
Жив понуро як взнімі, так вліті.

Лиш війна його ще забавляла,
Що за весь час не переставала;
Хтівши-бо раз в раз край розширяти,
Мусив все незгідних усмирятти.

Дома ж мав король одну забаву,
Одиноку пальму величаву;
Десь її тірренці придибали,
Тарквінію в дарунок придбали.

Мов високий стовп на простогоні,
В листя величезного короні,
Стоїть пальма на гарнім газоні
Під вікнами короля самого.

Як в душі не раз погано стане,
Він на пальму ту з вікна погляне,
І щезає почуття погане,—
Тільки й всеї радості у нього.

Аж ось раз, ще ранньою весною,
Парою жорстоко навісною
Два орли на пальмі посідали,
Кевкали, мов спільне щось гадали.

Був орел се та його орлиця,
Здумали на пальмі загніздиться,
А король, все пальмою занятій,
Заказав стріляти та зганяти.

Загніздилися, два яйця поклали,
Висиділи, птенців годували;
Де не взялись два яструби рижі,
Два розбійники меткі та хижі.

На гніздо те кинулися живо,
Зжерли птенців, мов їм і це диво,

Та й давай гніздо те розбивати,
Сухі гилі з пальми вниз кидати.

Прилетіли орел і орлиця,
Коли бачать — ніде прихилиться,
Молодих ані сліду немає,
Пара птахів гніздо розкидає.

Кинулись на птахів тих завзято,
Та тут мовби всю в них силу взято,—
Ні вкусить, ні кігтями ошпарить,
Ні крильми не можуть сильно вдарить.

Яструби ж б'ють із усеї мочі,
Скубуть пір'я, вибивають очі,
Аж з обоїх кровця стала литься,—
Відлетіли орел і орлиця.

А Тарквіній всьому придивлявся,
Глухий біль у ньому проявлявся,
Починало дергать щось і смикать,—
І велів він віщуна покликать.

«Се по моїй старості, небоже,
В боці тут і тут мені негоже,—
А іще ось трафилась проява,—
Буде ся якась нечиста справа».

І король говорить віщуніві
Все, що сказано тут до основи,
А віщун стоїть і не сідає,
Королеві так відповідає:

«Доля все на тебе ще ласкава;
Хоч нечиста, не твоя то справа,
І хоч впаде на когось неслава,
То на тім не потерпить держава.

Будеш нехотя ти мандрувати,
Без потреби будеш воювати,
Що не стратив, за тим тоскувати,
Королем себе до смерті звати».

Король мовить, лежачи на ложу:
«Якось, синку, зрозуміть не можу.
Нібито віщуєш ласку божу,
Та я скриту чую мисль ворожу».

Віщун мовить: «Мислі я не чую,
Як складається, так я віщуюю,
Свого ні слова не доложу
І лишаю вас на волю божу».

Король сплеснув, вбіг слуга до хаги:
«Зараз сього віщуна зв'язати!»
Слуга слуха, віри не діймає:
«Жадного тут віщуна немає».

Писано в днях 8—9 жовтня 1915 на основі Діонісія
(кн. IV, розд. 41—44 і 63, уст. 2).

МЕЗЕНЦІЙ І ЛАТИНИ

Мезенцій, рутулів король,
Підданим своїм наказ дав:
«Що даєте Юпітерові,
Первотини плодів усіх,
Того від вас я буду ждав».

Бажаючи латин усіх
Під свою владу підгорнуть,
Від них теж того зажадав;
Вони ж, піби жажнувшися,
Ось як молитися почнуть:

«Юпітре, як радніший ти,
Щоб первотини зі всього
Тобі давали, як і на сей час,
А не Мезенцію, як той жада від нас,
То дай нам побідить його!»

У Марка Порція Катона (Origines, кн. I), пор. Macrobius (Saturnalia, lib. I, 5) і старе видання «Fragmenta historicorum veterum ignotorum, ab Antonio Pompa Frisio collecta» (Amstereodami, 1620, ст. 15). 9/Х

ПОРЯДНИЙ РОБІТНИК

Кай Фурій Кретін,
Що був лібертін,
Із невільника стався свобідним,
Став на ґрунті малім
При труді удалім
Огородником дуже солідним.

Його куций наділ
Більше родив плодів.
Ніж великі сусідські городи;
Тому зависть людська
Хвать, як чарівника
Посуджа й окрика,
Що сусідам усім робить шкоди.

Його Спурій Альбін
Запізвав на термін:
«Свого діла прийди боронити!
І не май собі десь!
Буде трібус увесь
Не за що, а за чари судити».

Злякався Кретін;
Як наскочив термін,
Несе в суд свою снасть він робочу,
Ще й провадить дочку,
Сильну, жваву таку,
Нагодовану, вбрану,
Веселеньку, рум'яну
Та до всякої праці охочу.

Рискалів пари три,
Та важкі сокири,
Та леміш ваговитий від плуга,
Та товстії воли,
Що віз добрий тягли
Й жадна їх не лякала натуга.

«Ось квірити мої.
Усі чари мої,
Та не можу ще вам показати,
Що щодня сам роблю,
А вночі не досплю,
Скільки поту при тім проливати».

Чи за шкоду мене
Тягне хто, чи клене?
Я не вшкодив нікого й на волос!»

Всі квірити глядять,
Та нічого й казать,—
Оправдали усі в один голос.

10/X

L. Calpurnii Pisonis Frugi Annalium, lib. VII. (Fragmenta, ст. 41).

СМЕРТЬ РЕГУЛА

А до карфагенян як Регул повернув,
Відрадивши римлян від миру з ними,
Та з присуду старшин замучений він був
Новими муками й страшними.

Днем у темницю чорну, найтемнішу
Його на довгу хвилю замикали.
Потім на сонця ясність найяснішу,
Раптовно відімкнувши, випускали.

Його держали там лицем до сонця
І в сонце те вдивляться змушували,
А щоб не закривав душі віконця,
Повіки вниз і вгору позшивали.

(Уривок із Quinti Aelii Tuberonis Historiarum, lib. XIV (Fragmenta, ст. 53). 10/X.

ІЗ СТАРОДАВНІХ ПРАВИЛ

I

Хто нове місто засновує,
[Хай тее місце] волом і коровою
[Довкола] оборо;
Де розорав, хай мур мурує;
Де помістити браму, міркує,
Плуг підійме й понесе;
Тим воно й «porta» назветься,
Що від «portare» ведеться.
[Ось вам і все.]

Із М. Порція Катона «Origines», невідомо котрої, мабуть, першої книги (Fragmenta, ст. 23). 10/X.

II

Звичай у наших предків був: перед обідом,
Коли при столах полягали,
В супроводі флету хвалу́ славних мўжів
Та про їх чесноти співали.

Із тої самої кннги (Fragmenta, ст. 19). 10/X.

III

З людьми так говорити ми
Повинні, мовби чули нас боги,
З богами ж так, а не інак,
Немовби наші чули вороги.
Нічого від богів не треба нам благати,
Що перед ворогом стидно б було признати.

11/X

Macrobius, Saturnaliūm, I, ст. 29.

IV

Гостей, брате, з різних рацій
Не менше приймай, як грацій;
Хоч який ти будеш туз,
Більше не приймай, як муз!

11/X

M. Varro, Liber ex saturis Menippeis (Macrobius,
I, ст. 36).

ЛАВІНІЯ И СІЛЬВІЙ

Умираючи, лишив Еней
Лавінію вагітною;
Та ж, боячись, щоб Асканій
Не пішов на ню війною,
Схоронилася в дрімучий ліс
В буду Тирра, ватага
Стад батьківських; не було там,
Чого серце забага,

Та була безпека повна;
Тут же й сина впеленала
І від лісової тишини
Сільвієм його назвала.

10/X

Sexti Gellii, De origine gentis Romanae (Fragmenta,
ст. 35—36).

ВІРНІ НЕВІЛЬНИКИ

Коли облягали Грументум римляни
Йі до краю розпуки вже місто дійшло,
Невільники два в римський табір прибігли,—
Щось важне їх там привело.

«Ми Римові вірні й хочем услужити,
Ачей що за те поберем;
Ми знаємо вхід тепер нестерезений,—
Римлянам той вхід відіпрем».

Дали, що дали їм. Побігли римляни
І місто взяли вечором,—
Невільники ж, діло зробивши, як хтіли,
Додому дмухнули яром.

Там пані сказали, аби була тихо,
Хоч що би робили тут їй,
А потім зв'язали, з собою забрали,
Провадять у ворогів рій.

«Ви хто і куди ведете отсю паню?» —
Спитали римляни у них.
«Свої! У ваш табір ведемо сю відьму,
Де кровавий чекає жених.

Вона прежорстока! В неї серце зі сталі,
І ми в душі давно поклялись:
З римської облоги будем користали
Йі віддячимося пані колись.

Аж нині пора ось явилася ждана,
Ії ми зв'язали отут,

А в Римі знайшли вже ми іншого пана,
А їй буде, певно, капут».

Розбіглись римляни по місті на здобич,
Вони ж, як за місто зайшли,
Смерком, куди знали, її заховали,
За нею й сліди замели.

Награбивши всього доволі, римляни
Незабаром із міста пішли,
Вони ж відшукали свою добру паню,
Самим собі і віддали.

Вона ж, як до них уперед була добра,
Тепер іще ліпша була;
Обох відпустила вона на свободу,
За молодшого за муж пішла.

10/Х

Уривок із *Quinti Claudii Quadrigarii Annalium*, lib.
XXII (Fragments, ст. 77).

ГАННІБАЛ У ХРАМІ ЮНОНИ

Ввійшовши в храм Юнони, Ганнібал
Побачив золоту колумну в пьому.
«Як багато золота в отій колумні! Жаль!
От взять би й занести додому!»

Та зараз сумніватися почав:
«Вона масивна чи порожня?
Як зверху хтось лиш повизолочав,
То дуже попектися можна.

Ось свердличок у мене! Проверчу
Й пізнаю зараз, чи вона солідна.
Еге, все золото! От тим же і скінчу,
Що навіть крадіжі вона моєї гідна».

Постояв і Юноні придивлявся,
Та преспокійнее лице богні
Йому мов мовило, щоб він не намишлявся
І не нарушував її святині.

Одно видюще око лиш було
У карфагенця, та й те засвербіло
Й тут же слізьми рясними заплило,
І щось в душі йому вповіло.

«Щезай, покусю! Місце се святе
Чи не святе, проте я добре бачу,
Що як візьму сю річ, то й одно те
Своє видюще око втрачу».

А зернят золотих, що свердлик вивертів,
Він не захтів собі лишити,
Коровку золоту зробити він велів
І на вершку колумни прикріпити.

Уривок із L. Coeli Antipatri Annalium sive Historiarum
belli Punici secundi (Fragmenta, ст. 48—49). 10/X.

ПУБЛІЙ АФРИКАН І ГАННІБАЛ

Публій Африкан посольство
У Ефес списав своє,
У яким про свою стрічу
З Ганнібалом подає:

«Коли я спитав у нього,
Як він дума, хто зі всіх
Був найбільшим полководцем?
Він поважно, не на сміх
Відповів: «На всі прилики
Був ним Александр Великий».

Уривок із Claudii Annales Aciliani latini (Frag-
menta, ст. 13). 10/X.

КОЛИ ДВА ЧИНЯТЬ ТЕ САМЕ, ВИХОДИТЬ НЕ ТЕ САМЕ

Була в Нуми, кажуть, книга
(Вірте, кому треба!),
Якою міг спровадити
Юпітера з неба.

Почув про се Тул Гостілій,
Як старість пригнула,
Коли душу неспокійну
Тривога схитнула.

Велів собі з книг Нуминих
Ту саму подати,
Почав оком невидючим
Пітьму проглядати.

Наче сліпий, не поставив,
Лиш небачно трудний,
Не переймив страшний обряд,
Лиш побаламутив.

І не скликав бога з неба,
Лише грім з мовнею
Спалив його з цілим домом,
Зі всею ріднею.

Уривок із книги С. Calpurnius Piso Frugi, *Annalium*,
lib. I. 18 (Fragmenta, ст. 37). 10/X.

САМОВБІЯСТВО — ПОСТИДНА СМЕРТЬ

При королі Тарквінії Гордовитім,
Що люд примушував клоакн будувати,
Многі таку вчували з того нечесть,
Що, праці відцуравшись, воліли
Повішенням самі себе вбивати.

Аби живих відстрашити від того
Й від самовбійства відвести,
Велів тіла тих, що повішались,
Поприбивати на хресті.

Задokumentував уперве той король
Отим безжалісним запором,
Що з побойовища життя дезертувать,
Себе самого сяк чи так вбивать —
І ганьба, й гріх, і сором.

Уривок із L. Cassii Heminae *Annalium*, lib. IV (Frag-
menta, ст. 67).

ПРАЗНИК САТУРНА

Найбільша часть греків празники справляє
Сатурну й великій Афіні,
І кождий між ними отсе повторяє,
Що Крону вони посвячені.

Поля та міста свої в той день обходять,
Втішаються тільки їствами,
І слуг із собою кождий своїх водять,—
І наші вчиняють те саме.

Відти стародавній той звичай ведеться
І в нас теж від прадіда й діда,
Що в празник Сатурна й слуга засміється,
Слуга враз із паном обіда.

Уривок із віршованих L. Accii Annales, наведено в Макробія Saturnalia, I, ст. 36.

СИН КОНСУЛ І ОТЕЦЬ ПРОКОНСУЛ

Квінт Фабій Максим консулом зістав,
Як то він з ласки люду корнстав?

Його отець був консулом торік,—
Який то був розумний чоловік!

Ось їде консул, перед ним ліктори,
Щоб його честі не вхибив которий.

Ось проти нього природною річчю
Проконсул їде на коні настрічу.

Не злазить із коня проконсул, бо отець;
Не сміє злізти й син, консул, хоч молодець.

Ліктори, знаючи, що згода й єдність скрізь
Між ними, жадному сказати не сміють: «Злізь!»

Аж як проконсула кінь бік о бік доніс,
Консул до ліктора сказав: «Вели, щоб зліз!»

Ліктор проконсулу не мав що більш повісти,
Як тільки слова два отсі: «Велено злізти».

Велінню консула проконсул тут піддався
І сина похвалив, що на речах пізнався.

Що власть, якою люд його обдариував,
Зберігши форми всі, при собі заховав.

10/X

Уривок із *Quinti Claudii Quadrigarii Annalium, lib. VI*
(*Fragmenta, ст. 74*).

ІЗДЕЦЬ І КІНЬ

Коли цензори один раз їзду ревідували,
Коня знайшли голодного й худого,
На нім хіба слідів побоїв много,
Їздця ж товстого, заживного,
І пишно вбраного до того,—
Його, дивом дивуючись, ось як звідували:
«Чому кінь твій такий марний, худий та голоден,
А сам ти, як вельможний пан?» —
«На тее позволя мій стан,—
Їздець відмовив.— Дбаю сам
Про себе, й не дійме мене пеня,
А мій стаєнний дбає про коня».
За сю відповідь цензори не надгородили:
«Перенести до скарбових!» — оба осудили.

Уривок із *Massurius Sabinus, Memorabilium, lib. VII* (*Frag-
menta, ст. 127*).

ВІДКИ ПІШЛА НАЗВА ALBA LONGA?

Асканій, у Лавініум
Проживши тридцять літ,
Згадав, що заснувать йому
Новее місто слід.

Що тридцятеро поросят
Та вродила свиня,
Яка Енея привела
Там, де він місто заснував,
Котрому жінки свеї дав
Лавінії ім'я.

Гору побачив там високу,
Яку від міста, що тут заснували,
Альбанського назвали.
Тут Асканій основи під місто поклав,
А що вдовж під горою воно простяглось,
Його Longa назвав;
А що біла свиня та була,
Що Енея в той кут завела.
Назву Alba приклав.

Уривок L. Cinci Alimenti, Annalium Graecorum,
lib. I, цитовано в М. Порція Катона «Origines
gentis Romanae» (Fragmenta historicorum veterum
Latinorum, ст. 17) 10/X.

РОМУЛ - ВИНОПІЦЯ

Ромул, кажуть, при вечері
У когось там, де гостив,
Хоч просили й частували,
Вина дуже мало пив.

«Не годиться пити багато,—
Один пугарик чи два,—
Завтра в мене діло, мусить
Бути вільна голова».

«Е, якби всі так робили,
Ромуле, то що б було?
Дуже би в короткій хвили
Дешеве вино було».

«Певна річ,— відмовив Ромул,—
Його б рідко хто й дістав,
Якби кождий по вподобі,
Скільки схоче, знай, хлистав.

А я, знаючи потребу,
Для якої сів за стіл,
Пив не скільки захотілось,
Лиш те випив, що хотів».

Уривок із книги L. Calpurnii Pisonis Frugii Annalium, lib. I,
(Fragmenta, ст. 36). 10/X.

ПРИГОДА АВГУСТА В НЕМОВЛЯЧИХ ЛІТАХ

Ще немовлям Августові трафилась пригода,
Про яку згадать не стидно й промовчать не шкода.

Ще в пеленках його мама у дитській поклала
Удосвітка; зійшло сонце — даремно шукала.

Аж погода знайшла його на вежі високій:
У колиці та в пеленках лежав одинокий.

Не спав уже, і не плакав, і тим забавлявся,
Що, до сходу обернений, у сонце вдивлявся.

З оповідання Кая Друза про Августа наведено в Светонія
«Augustus», cap. 94 (Fragmenta, ст. 119). 11/X.

КАРФАГЕНСЬКА ЖЕРТВА

Карфагенці лиш Сатурна боялися сили,
За те йому з людей жертви часто приносили.

Як Агатокл Сіцилійський поразив їх військо,
Дуже воно карфагенцям зробилось несвійсько.

Одно лише придумали їх чільнії мужі,
Що бог на них за їх гріхи розгнівався дуже.

А щоб його ублагати, вони присудили:
Двісті дітей благородних в честь його спалили.

Уривок із Pescennii Festi Historiarum per saturam inscripti
libri (Fragmenta, ст. 122). 11/X.

ВРОДЖЕННЯ СЦІПІОНА АФРИКАНСЬКОГО

Мати Сціпіона довго
Вважалася безплідною,
І муж її вважав її
Дітей родить негодною.

Раз не було мужа дома,
Сама жінка в ліжку спала,
А що було коло неї,
Не бачила і не знала.

Та служниці, покоївки
Враз зчинили страшні крики:
Коло пані лежить звитий
Змій страшенний і великий.

Вбігли слуги до покою:
«А де ж змії той, анахтема?»
Що гляділи, що шукали,
Лпі сліду змія нема.

Дали знати Сціпіону,
До авгурів той удався:
«Буде радість в твоїм домі,—
Дітороддя ти діждався».

Справді, жінка днів не много
Після того, як був вуж,
Зайшла в тяж, а як — не знала,
Але знав про тее муж.

Дев'ять місяців минуло,
Всі знаки звіщали снна,
А десятого вродилась
Пожаданная дитина.

Народився Сціпіон той,
Що по бою великанським
Ганнібала побідив,
Карфагену впокорив,

Рим від страху свободив,
В Африку вхід отворив,
За те й зветься Африканським.

Уривок із монографії С. Oppius, De vita et rebus [Scipionis] Africani (Fragmenta, ст. 125). 11/Х.

ЮНІЙ БРУТ І ЖЕРТВИ З ЛЮДЕЙ

За римських королів було в звичаю,
Що матері трохи не в цілім краю
Манію, матір ларів, так благали,
Що хлопчиків на жертву їй вбивали.

Заріже хлопчика, звичайно, від рабні,
Й певна, що щастя всій своїй родині
Купила тою жертвою, й не знає,
За що муж в бою мре, бугай здихає.

Аж Юній Брут, Тарквінія прогнавши,
В щасливий день консулом в Римі ставши,
Щасливо відгадав пророцтво тее давне.
Що знищило пелазгів плем'я славне.

«Шліть десятину Фойбові — святцеві,
Голови — Аду, тілеса — вітцеві —
Якби були вгадали божу волю,
Не згибли б так, як сніг весною в полію.

Жертв із людей не люблять боги нові.
Фойбу неси плоди Церери сміло,
Адові головки макові й часникові,
Юпітерові ж світло, а не тіло.

Манії ж гнів як хочеш ублагати,
Повісь над ворітьми її лиш образець,
То всяке лихо буде відбігати,
Від рисів тих страшних, що зобразить різець».

Без наведення джерела поддає Макробій (I, ст. 36). Згадане тут оречення додонської вирочні, дане пелазгам, якого повний переклад подано в вірші «Нерозгадана загадка», виглядає в грецькім оригіналі ось як:

Στείχετε μαινόμενοι Σικελῶν Σατούρνιον αἶαν
'Ηδ' Ἀβροειγενέων Κοτύλην οὐ νᾶσος οἰκεῖται,
Οἷς ἀναμιχθέντες δεκάτην ἐκπέμπετε Φοῖβω,
Καὶ κεφαλὰς Ἀἰδῆ καὶ τῷ πατρὶ πέμπετε φυτά.

(Macrobius, ст. 34). Остатнє слово сеї вирочні має справді
двояке значення — тіла й свічки. 12/Х.

КАЙ ФАБРИЦІЙ І САМНІТИ

До диктатора Кая Фабріція
Від самнітів післанці прийшли,
Від самнітського всього народу
Поздоров і поклін принесли.

І подяку за те, що багато
Ім добра до добра доложив,
Миру з ними додержував свято
Та опікою їх окружив.

В дар йому суму грошей велику
У шкатулі вони принесли
І просили позвільть, щоб бідність
Його зарятувати могли.

«Бачимо, як багато сплендору¹
В домі й вікті² тобі не стає,
Сам невмитий, нечесаний ходиш,—
Як з тим годиться ймення твое?»

А Фабріцій, слова ті почувши,
Долонницею лоб свій мацнув,
Вуха рушив, і очі, і ніздрі,
Рот і бороду, вниз потягнув

Здовж грудей, живота, поясниці
І домацав до самих колін
І, всміхаючись ротом широким,
До післанців ось що мовив він:

¹ Splendor — блиск, пишнота (лат.).— Ред.

² Victus — їжа, спосіб життя (лат.).— Ред.

«Як би всі оті члени, що ткнув я,
Обслужить я хотів по подобі,
То прийшлося би ні про що не думати,
Тільки думати завше о собі.

А який мені вжиток із грошей,
Я, їй-богу, ума не приложу,
То й від вас, яким вжиток той звісний,
Я, невіжа, прийнять їх не можу».

Уривок із *Julii Nigini, De vita et rebus illustrium virorum, lib. VI (Fragmenta, ст. 128). II/X.*

ТАРКВІНІЯ І СІВІЛЛА

Прийшла жона з невідомих сторін
До гордовитого Тарквінія
І мовила, явившись перед ним:

«Здалека йшла, паслу тут дійшла,
Мене твоя потреба привела,—
Сих дев'ять книг тобі я принесла.

Повинен ти ті книги в себе мати,
Як скарб цінний у заперті тримати,
Читать давать лиш тим, що будуть теє знати.

Хто їх писав, се знать не твоє діло.
В них божа воля списана,— се скажу сміло.
Купи, аби тебе нещастя не зустріло».

Король пробуркотів нерадо: «Ось чудна!
Хвалила б зміст, а то погрожує вона!
Ну, а яка ж тих твоїх книг ціна?»

«Не буду добирать похвальних слів
До того, що рекла. Ціну дай — сто волів!» —
«Се не моя ціна», — король їй відповів.

«Рекла я не на те, щоб торгуваться,—
Відмовила жона.— Ну, можеш нагадаться,—
Я з книгами тобі не буду набиваться».

Пішла й назад вернула за сім день.
«Купи, королю!» — «Як то, шість, лишень?» —
«А так, бо три я вкинула в огонь».

«Що ж за сих шість?» — «Дай, як за сто волів».
«Он як! З тобою я не хочу тратить слів,—
Те саме відповім, що вперве відповів».

Вона, не мовлячи нічого, знов пішла,
Пройшло сім день, і третій раз прийшла
І вже лише три книги принесла.

«Купи, королю!» — «По якій ціні?»
«Дай, як за сто волів. Тобі вони цінні,
Не взявши, шкодиш ти собі, а не мені».

«Що за напасть така! Та я ж тут без вини!»
Самого ж сьому піч вже мучили злі сни.
«Ось підожди! Піду спитаю ще в жонні».

Він про жону раптово нагадав,
Її знесавдів і вже віддавца не видав,
Навіть знать, чи жива вона ще, не жадав.

Прийшов до спальні. Тут вона лежала тихо;
Він розповів, яке його спіткало лихо.

Вона ж, почувши все, зітхнула, й застогнала,
Й шептом промовила: «Так знала! Так і знала,
Що через тебе я в отсю недугу впала».

Купи й будь проклятий за все, за все, за все!»
Король не раз уже від неї чув отсе...
Іде і кннг ціну тій жєнщині несє.

Вона взяла й рекла: «Тих кннг не смій читати!
Користі жадної ти з них не будєш мати,
А скільки будє страт, не моє діло знати».

І з тим повіялась, мов хмара, з його хати.

Написано д[ня] 12 жовтня 1915 р. на основі Діонісія (кн.
IV, розд. 62).

ТАРКВІНІЙ І ЛУКРЕЦІЯ

I

Король Тарквіній сплотив три сини,
Секст, Тіт і Арунс звалися вони.

Найстаршій, Секст, був правою рукою
Вітцевою в війні та супокою.

Король Тарквіній здавна мав ідею
Здобуть багатий городок Ардею.

Та довгий час не йшло се та й не йшло,
Бо поміж ними спору не було.

Врешті король за те вчепиться вспів:
«Ардея переховує моїх збігців».

Видав війну, насунув та й запався,—
Такого опору не сподівався.

Прийшлось місточко довго облягати,
Щоденно й нічно поносити.

Король, що не зносив палати в Римі свої,
Проводив залюбки дні й тижні близ Ардеї.

Одного дня післав він Секста, свого сина,
В місто Коллацію,— була якась причина.

В місті Коллації він мав там свояка
Та королівського намісника.

Так само, як король, звався Люцієм Тарквіном.
Пізніше прозвано його вже Коллатіном.

До сього загостив Секст як до свояка,
І трапилась у них okazія така:

Коли гостилися, і їли, й напивали,
Про всяке говорить і не переставали,

Зійшла розмова їх із легкої руки,
Що роблять в Римі ось тепер обох жінки?

Секст мовив: «О, моя лягла вже в свій барліг!
Без мене, бідненька, не вийде й за поріг».

І мовить Коллатін: «Моя, мабуть, не спить,—
Без мене чи при мні у домі праць досить».

«А що якби у Рим дмухнули ми оба?
Ану ж твоя гуля? Ану ж моя слаба?»

«Що ж,— мовив Коллатін,— дмухнути, то
Рим близько й близько теж і твій від мого дім»^{дмухнім!}.

Ось перед Секстів дім приїхали, глядять,—
У спальні Фульвії нікого не видать;

Зате в дівочій шум і світло, писки й крики,
І танці, й музика, і співи, й бал великий.

Між ними Фульвія, як королева ночі,
Вискакує й кричить, огнем палають очі.

«Ну,— шепче Коллатін,— велика їй журба!
А справді, жіночка твоя слаба, слаба!»

«Не знать ще, як твоя,— відмовив прикро
Секст,—
В моєї давній се, давно знайомий текст».

В Лукреції в вікні меркоче огоньок;
Сидить Лукреція посеред панянок,

Одні квасолю там чи біб перебирають,
Ті шиють, інші тчуть, а дві полотна крають.

Поцмокав Секст лишень, ні слова не сказав,
Коню в Коллацію лиш напрям показав.

II

Завзявся Секст Тарквінії не на жарти
Зробити Коллатінові скандал,
Знасилувать, споганити дружину
Не за яку її й його провину,
Лиш в собі остудить щоб завності розпал,

Не довго доживав догідної хвилини:
Коли у таборі був Коллатін,
Діждавши підвечірньої години,
В Рим, нібито до власної дружини,
Кінно, без супроводу рушив він.

Не в власний їхав двір, до дому Коллатіна.
Заїхав як свояк і королівський син.
І там йому була приемле гостина;
Лукреція його приймала як кузина,
Інших, крім приязні, не знаючи причин.

Вечеряючи, він в їдальні розглядався,
Немовби щось таємне сторожив,
А особливо шильно придивлявся
Слузі, що з кухні до їдальні шлявся
І при вечері чемно їм служив.

«Кузиночка слугу тут має молодого...
Муж підстарший уже і в службі в короля...
Ой пробі, адже й сам я був би не від того
Кузиночці служить хоча б і побіч нього,
Як тільки час і служба позволя».

«Таких я слуг не мала б чим платити,
Та й діла би у них для мене не було».—
«Платити! Та я вас міг би й озолотити,
Сього прислужника і втрое заступити,
Якби — ну, знаєте,— якби на те пішло».

«Не знаю, на яке могло б піти», — сказала
Лукреція, сама ж і не дригне,
Та глянувши на Секста уважніше,
Почула в серці щось від леду холодніше,
Почула, що їй грозить щось страшне.

А він вино, знай, п'є та й доливає
І розмовляти не перестає,
А на лице мов жар червоний набігає,
Рука мов знехотя її рук досягає,
Та дійсне почуття він ще скрива своє.

«Кузиночка, напевно, не відмовить
Того, о що сю ніч задумав я просить...
Отут на тій постелі я приляжу...
Клянусь Венерою, живій душі не скажу...
Один раз, другий раз — мені досить».

Лукреції в очах почервоніло,
Та супокою не теряючи,
Вона слугу кликнула свистом сміло.
«Тут пану постели, й яке потрібне діло,
Все приготов, часу не гаючи».

До нього ж: «Певна річ, ви втомлені з дороги.
Не докорю вам і за се,
Що ночувать в свої не їхали чертоги.
Тут спокійніш. Заснете без тривоги,—
Що ж треба, вам слуга мій донесе».

«О ні, не так мене ви зрозуміли!
Зо мною враз ви ляжете ось тут.
Слуга потрібний для моєї ціли;
Прийде ще раз — ось шпікулець мій білий,—
Пхну в саме серце — і йому капут».

З тобою тільки ніч отсю забавлю,
І моя річ — ще буду міркувать,
Чи й тебе з снм слугою життя збавлю,
Чи лишу при житті й потім знеславлю,—
Чим іншим я тебе не можу дарувать».

«Вбий зараз! — мовила вона спокійно,—
Бо твоїй волі не піддамся я.
А ось тобі,— тут свиснула подвійно,—
Тепер ти будеш спати неспокійно,—
Се тобі друга відповідь моя.

Слуга не прийде більш сюди. Що хочеш
Тепер [роби] зо мною, але знай одно:
Осягнеш тим не те, про що клопочеш,
На себе й на свій [дім] ти наволочиш
Одно великеє, всесвітнее г...но».

III

Секст Тарквіній ту ніч справді зовсім не спав,
Від Лукреції просто у табір погнав,

А як він віддаливсь, вона зараз устала,
Ним забутий стилет під подушку сховала.

Й вирядила слугу в рідний дім як гінця,
Аби зараз до неї покликав вітця.

Прибув спішно отець, і сказала як стій
Йому всю ту біду, що притрафилась їй.

Говорила без сліз. Незвичайная сила
Її духу як слід все вперед уложила.

«Вели, отче, в наш дім поскликати як стій,
Хто найближчий тобі, хто довірений твій.

Клич молодших і старших. Я скажу всю річ,
Освободження ранком вам буде ся ніч,

А мені, нещасливій, одна лиш дорога,
На якій мене жадна не спинить тривога».

За годину знайомих був повен покій,
Всі до спальні ввійшли у розмові палкій;

Всі вже знали, що сталось; не знали ще, як,
І Лукреція їм оповіла все так:

«Мов кліщами, відразу він вхопив за душу,
Зо скандалом умерти чи сяк чи так мушу.

Як піддамся йому, розголосить він сам,
Мужу першому скаже у таборі там;

Не піддамся йому — гірше лихо мое,
Він могого слугу й мене зараз уб'є

І покличе людей, аби кождий те знав:
«Отсих двоє я на перелюбстві спіймав.

А спіймавши, обом я їм смерть ізробив,
Аби гріх їх мерзкий нашу честь не ганьбив».

«Піддалась я йому,— всім вам ясно, чому;
Що за те мене жде, я спокійно прийму.

Але ви, ви мужі, і вітці, і брати,
Вам не мус же весь вік рабське іго тягти.

Я за всіх вас прийму мученицький вінець,
Ви всі мужньо зробіть свому лиху кінець!»

Се сказавши, вона з-під подушки дістала
Той стилет, що по Секста відході сховала,

І незамітно в власнее серце віткнула,
Раз лиш ахнула, потім три рази зітхнула.

IV

Вранці рано повертає
З-під Ардеї Коллатін,
В брамі міста зустрічає
Його Юній Брут,— а він
Був свояк його — й питає,
Чи чував уже страшну,
Дивовижную, де ціла,
Що все місто облетіла,
Сеї ночі новину?

«Ні, не чув». — «То в твоїм домі —
Ось я, власне, йду в твій дім!
Ну, злізай з коня, ходім!
В місті многі вже свідомі,
Отже, й ти щоб був свідім.
Слухай! Твою жінку, друже,
Секст Тарквіній знанастив.
Зробив лихо їй так дуже,
Що живою хоч пустив,
Вона, батькові відкривши
Всю безодню того зла
І при свідках повторивши,
Жити далі не змогла».
«Вмерла?» —

«З постелі не встала
При тих свідках, не було
Рап на тілі, шарпащини,
Говорила з півгодини
Мов здорова, та некло
В серці щось — отець признався:
«Зараз я доміркувався,
Що на ум їй щось найшло,
Щось на душу налягло».
А як все їм розказала,
Хвильку тихо полежала,
Потім ахнула, зітхнула,
Набік голову звернула
І спокійна, як жила,
В царство тіней відійшла».

«Вмерла нагло? Слава богу!
Видно дуже вже небогу
Скверна й ганьба допекла!
Душа чиста не стерпіла
І від тіла відлстїла,
Хоч певниая була».

«Ні, не так! Прибігли люди,
Відокрили, аж у груди
Невеличкий шпигулець;
Рукоятка посвідчає,
Що з-між ребер вистирчає:
Се був їй життя кінець».

В ліжку так її застав я,
З тої хвилі скористав я.
«Ні, не руште! Хай лежить!
А в кого здорові ноги,
На всі площі та дороги
Зараз живо хай біжить.»

Новину всім повідайте
І на площу люд скликайте,
Щось невидано глядіть.
І я кинусь сюди-туди,
Де знайомі в мене люди,—
Тож на мене підждіть!

Як зустрівся я з тобою,
То в очах щось замигтіло,
Щось мов крикнуть закортіло,
Що призначені судьбою
Ми оба на славне діло.
Тож ходім до твого дому!
Надіюсь лад дати всьому —
Чую, в мні душа росте.
Ах, як довго ждав я того
Часу лютого й страшного.
Коли мов само з нічого
Щось велике та святе
Під руками в нас росте!»

v

Коли в жалоби дім і Коллатін і Брут
Ввійшли, застали там уже численний люд.

З жіноцтва ні одної не було,
Та від мужчин немов ув улії гуло.

Коли оплакав муж жону свою як слід,
І тестя привітав, і весь присутній рід,

Промовив Брут,— його помішаним всі звали,
Не многі лише стан його правдивий знали:

«Квірити, звісно вам, не перша жертва се,
Що самоволі їх від себе Рим несе.»

Отець мій теж погиб, погиб і старший брат
Тому лиш, що король їх добра взять був рад;

І матір жаль у гріб вігнав, хоч не стара,
Була ще й короля молодшая сестра.

Не пощадив би був король теж і мене,
Та трафилось мені нещастя те страшне

В віці, коли я міг на ум свій навести
Єдиний спосіб, що ще міг мене спасти.

Науку кинув я, читать, писать, співать
І божевільного нараз став удавать.

На себе я падів невільницькі шматки,
По вулиці збирають сухі став патички,

Без зв'язку говорив, сміявся без причини
І хлопця розрізнить не вмів я від дівчини.

Те тільки тямив я, удаючи дурного,—
Смішного якнайбільш робить, нічого злого.

Підозрівав король, мабуть, у перший час,
Що з учня здібного не став я невіглас,

Та я завзявся теж ходити як богомаз;
Тому, приглянувшись мені раз, другий, третій раз,

Король сказав: «Ну, се не чоловік, се звір!
За блазня для синів візьму його в свій двір».

Так блазнем у дворі я десять літ прожив;
Мое добро король до свого приложив,

А з свого добра мені лиш те дає,
Що треба на скупе удержання мое.

Аж нині, як я вчув, що сталося у вас,
У мене блиснуло в умі: настав той час,

Коли прийшлося нам про себе всім подбати,
Злочинну ту сім'ю геть з города прогнати.

Король, пануючи в нас двадцять і п'ять літ,
Вже злочинами міг би здивувать весь світ,

Якби хто виявив їх в повному числі;
Та й син вже вправлений у тому ремеслі.

А про останній чин подумає, хто гляне:
«Що ж він чинитиме, як королем зістане?»

Квірити, суду час! Помститься нам пора!
Прогаavimo той час — не буде нам добра.

А ось вам почин мій. Отсе прегарне тіло,
Що з п'ятном сорому жить з нами не схотіло,

Хай нам жертовником святим та свідком буде,
Що сором ще й [у] нас не вигас, що й ми
люде!»

І взявши шпигулець, що в груді ще стирчав,
Він витягнув його і в крові помачав

Її убрання, щоб слід злочину видний був
І мстити злочин той усякий щоб жадний був.

І перед тілом так ошпеченим прикляк
І, держачи в руці стилет, молився так:

«Жорстокий Марсе й ви, всі праведні боги,
До сеї боротьби додайте нам снаги!

Не дайте нам спочить, поки над нами власть
Тих, що над нами власть — наруга та напасть!

Нехай хоч вся піде моя на тее сила,
Аби Тарквініїв без власті полишили!

Хай лиш єдина та мені сплине похвала,
Аби тиранська тут нога вже не постала!

І хай по камнях сих кров радше червониться,
Іїж би з тиранами схотів я єдиниться!

І поки руку дам, щоб замирить тирана,
Хай буде та рука й все тіло — одна рана!

І як тиранство те прийме хоч мисль одна,
Хай згину я й мій плід увесь, як ся жона!»

Закляття се страшне присутніх поразило,
Нікому досі з них і в думку не влазило,

Щоб так ненавидить тиранство дехто міг,
І ворухнулося чуття палке у всіх:

«Отсе нам слушний час! Хвилина ось яка!
Щось небувале в нас! Ось маєм вожака!»

VI

Всі присутні патриції
На одно ум наострили
І великую присягу
Вслід за Брутом повторили.

«А тепер нам знати треба,
Чиє слово буде стійне.
Ти — намісник королівський,—
Повелівай, Коллатіне!

Вели сторожам публічним
Брами міста замикати
І на збори всенародні
З усіх дільниць люд скликати.

Вели слугам свого дому
Отсе тіло, гідне чести
Так, як єсть, усе кроваве
На велику площу нести».

Все те зроблено в млі ока:
Разом на всі міські брами
Гнали гінці — телеграми,
І плила струя широка

Людських тіл на тую площу,
Де понесли мертво тіло.
«Лукреція! Лукреція!» —
Слово те всім з уст летіло.

Чи описувать ті збори
З формалістикою всею?
Скажу тільки коротенько:
Юній Брут був їх душею.

Його вислухавши мову,
Однодушно ухвалили:
Тарквінія, жінку й дітей
З міста Рима віддалили,

З-під усіх міських законів
Винятими їх признали,
Поворот до міста Рима
Їм навіки заказали.

Интеррексом став Лукрецій,
Батько тої героїні,
Що своєю смертю тую
Зміну окупила нині.

Сей, власть мавши одnodенну,
Вслід народної ухвали
Вирік: «Брут і Коллатін
Консулами на рік стали».

А як голоси народу
Те оречення ствердили,
Зараз висланців до війська
Із писанням вврядили:

Що король Тарквіній в Римі
Вже відсуджений від влади
І з родиною своєю
Має з Рима геть пропасти;

Житимуть римляни далі
По предківському закону,
Лиш для зміни скасували
Королівську корону.

Військо ж має обов'язок
Табір королю замкнути,
Наказів його не слухать,
Якнайскорше в Рим вернути.

Та король, як лиш діждався
Перших послів, що ще вранці
Донесли йому, що в місті
Идуть якісь дикі танці,

Бігають тривожні слухи
Та бентежитья міщанство,
Хтось якісь скликає збори,
Проклинаючи тиранство,—

Зараз із двома синами
З жмількою найблнжчих другів
Кінно полетів до Рима,
Не жаліючи попругів,

Та прибувши перед браму,
Застав її зачинену,
А наріжну дужу башту
Збройним людом начинену.

Тут уперве він зустрівся
Із народною юрбою,—
Привітала його сміхом,
Наругами та клятьбою.

«Назад наші з корогвами,
Бо чорти мерця побрали»,—
Думав, знать, король з синами,
Як в Ардею кіньми гнали.

Там старі два воеводи,
Що команду в війську мали,
Як він з табору від'їхав,
Лист із міста отримали.

Прочитавши, усе військо
Велять зараз ізтрубити,

Йому з міста вість голосять
З запитом, що їм робити?

Стали сотні раду радить,
Пішов голос дужче грому:
«Ми не хочем Тарквініїв!
Ведіть зараз нас додому».

Послухали воеводи,
Табір геть велять замкнути,
Королеві ж кажуть з валу:
«Паном тут тобі не бути».

І тут, облизня спіймавши,
Король спішно не бий-забий,
Двох синів з собою взявши,
Гонить навправці до Габій.

Секст, що вже там королем був,
З Рима повернувши рано,
В табір ледве зазирнув
І до Габій завернув,—
В душі страх було погано.

Не хтів з батьком зустрічатися,
А ще менше з Коллатіном,
Таким звінувавши віном,
Мав-бо чим повеличатся!

Чи їх в Габії пустили
І чи довго там гостили,
Про се повісті мовчать;
Та мала пройшла година,

Як Тарквініїв родина
В Етрурії опинилась
І там пильно заходилась
Процес з Римом розпочать.

А два римські воеводи,
Ситі слави й невігоди,
Замість добувать Ардею
Заклучили мир із нею

Зразу на п'ятнадцять літ,
В Рим вернули з вояками
І стали як республікани
До нових служити побід.

Написано в днях 12—16 жовтня 1915 р. на основі переважно Діонісія (кн. IV, розд. 64—84) та Кассія Діона (уривок 28). Аналогічне оповідання Т. Лівія (кн. I, розд. 57—60), майже у всіх важніших подробицях відмінне від грецьких оповідань, які з собою також не згодні, я полишив без уваги, в своїм представленні вибираючи простіші та природніші мотиви, а лишаючи на боці штучніші та неприродніші. Як відомо, сю тему обробив між іншими також Шекспір у своїй поемі «*Tarquin and Lucretia*», якої я досі не читав. Старинні історики та Шекспірова поема — приадна тема для порівняної історично-літературної студії.

ВІРШІ МАРКА ВІЩУНА

Ворога, римляни,
Коли хочете з поля прогнать,
Що пасеться віддавна
На тілі народнім, як струп,
Уставте грища в честь Аполлона,
Щоб відбувалися дружно щороку.
Провід у грищах тих
Хай веде претор,
Що найвищі закони
Народу та черні дає.
Десять мужів по грецькому обряду
Хай жертви приносять безкровні.
Коли се будете добре робити,
Буде завсігди вам радість
І поправиться ваша держава,
Бо зведе той бог в нівищо
Зрадників, кривдників ваших,
Що ваші ниви спасають спокійно.

Збірка віршів того віщуна була зложена в бібліотеці римського сенату й обіймала два томи. На її підставі була в р. [31 р. до н. е.] повзята ухвала сенату про заведення ігрищ у честь Аполлона, «для вздоровлення держави», пор. Макробій, «Saturnalius», кн. I, розд. 17, стор. 93. 13/X.

ІЗ ЖАРТІВ МАРКА ТУЛЛІЯ ЦІЦЕРОНА

Ціцерон був муж учений та велеречивий
Оборонець і політик, при тім жартобливий.
Облітали тії жарти з уст до уст сучасних,—
Дещо з писаних прийміте теж до слухів власних.

1. Консул Ватіній

На консула Ватінія напосілись злидні:
«Увесь його консулат був несповна три дні».
Вчувши про се, Ціцерон відізався іта¹:
«В Ватінія консулаті диво з круга-світа:
Ні осені, ні весни, ні зими, ні літа».
Пожалівсь йому Ватіній, що його в хоробі
Не відвідав, а Ціцерон аж скрикнув: «Ой пробі!
Хотів тебе відвідати в твоїм консулаті,
Та ніч мене заскочила, я й лишився в хаті».

2. Зять Лентул

Лентул, Ціцеронів зять, був малого росту;
Вздівши його з довгим мечем, тесть крикнув
попросту:
«А се що за дивогляд? Чи вила, чи граблі?
А хто ж мого зятецька прив'язав до шаблі?»

---

¹ Так (лат.).— Ред.

3. Цицеронів брат

Побачивши свого брата патрет величезний —
Лиш погруддя, а на груді ще щит широчезний,
Сказав радо: «Отсе диво! Не видав такого.
Мого брата половина більша від цілого».

4. Консул Каніній

Таке щастя мав Каніній, що не волочився:
Рано консулом зістав, вечором скінчився.
Хвалив його Цицерон із тої причини:
«Ото у нас консул чуйний, на весь світ єдиний,
За час свого консулату не спав ні години!»

5. Цицерон у Помпея

Мав Цицерон із Помпеем якесь важне діло,
А в Помпея теє діло зовсім не горіло.
Занедбав своїм звичаєм. Цицерон явився.
«Ого,— кажуть,— Цицероне, ти трохи спізнився».
А той каже: «Не спізнився, лиш прийшов на слово,
Але бачу, тут для мене ніщо не готово».

6. Цицерон і Лаберій

Став Лаберій сенатором із Цезаря волі,
Та не мав приятелів в сенаторськїм колі
На ігрищах, штирнадцятим хотів в ряді сісти.
«Мое місце!» — сказав інший, ніщо й відповісти.
Йде Лаберій, шукаючи за місцем очима,
А Цицерон обернений до нього плечима,
Немов бачить його ззаду, говорить примісно:
«Сів би ти тут коло мене, коли ж бо тут тісно».
А Лаберій на те каже: «Дивно поглядіти!
Адже завше на двох кріслах ти привик сидіти».

7. Цицерон і Андрон

Примандрував якийсь Андрон із Лаодікеї,
Протекції шукаючи для справи своєї,
Та й радиться в Цицерона: «Любий мій Семене!
Як виходиш собі яку, виходи й для мене!»

Написано д[ня] 13 жовтня 1915 на основі Макробія «Saturnalia», кн. II, розд. 3.

ІЗ ЖАРТІВ ЦІСАРЯ АВГУСТА

1. Деградований капітан

Один їздець, іскинений з капітанства свого,
Просив за те у цісаря датку немалою.

«Не для зиску свого прошу, для твоєї слави.
Признав цісар гідним дару, я й уряд зіставив».

На те цісар — пізнав зараз натуру овечу:
«Говори так усім сміло, я не заперечу».

2. Панич Геренній

Раз панича Гереннія спіткало те лихо:
Прогнав цісар із табору, бо не сидів тихо.

А той у плач: «Як же мені вертати додому?
І що скажу, перекажу татуневі мому?»

Мовив Август: «Та тим би ти найменше журився!
Не подобавсь мені цісар, то я й віддалився».

3. Іродова різня дітей

Коли почув, що в Сирії Ірод, цар Юдеї,
Чи для примхи, чи зі злоби, чи теж для ідеї
Дітей усіх аж до двох літ велів погубити
І власного свого сина при тім не щадити,
Сказав: «Біда краю з таким господином!
Волів би быть поросятем, аніж його сином».

4. Викапаний цісар

Прийшов у Рим молодець, гарний та засібний,
Око в око до цісаря Августа подібний.

Усі очі зверталися глядіти на нього;
Закортіло його бачить цісаря й самого.

Довго цісар задивлявся на риси любимі.
«Скажи, хлопче, твоя мати була коли в Римі?»

«Ні, не була,— хлопець каже,— навіть і у свято».
Потім додав, мов знехотя: «Часто бував тато».

5. Ветеран із битви під Акціум

Один старий ветеран, що йому грозила
У назначенім процесі розправа немила,

До цісаря приступив на прилюдній яві¹
Й просить, аби йому цісар номіг при розправі.

Цісар навіть не питає, хто се й звідки дата,
Але зараз надіслав йому адвоката.

Розкричався ветеран, а глас мав великий,—
Аж до цісаря самого дійшли його крики.

«Я, цісарю, під Акціум, де тобі грозила,
Може, й смерть, і презавзята ворожая сила,

Не шукав собі заступця, стояв за тобою,—
Як ти трохи лиш хитнувся, я скочив до бою».

Рум'янцем облився цісар, на лице заслону
Запустив і ветерана сам взяв в оборону.

6. Цісар і малий гречин-поет

Коли цісар з Палація зіходив до храму,
Стояв внизу малий гречин, якусь епіграму

---

¹ Авдіенції, «послухаю кожного, хто приступить».

Або віршу похвальную вручив йому мовча
Й пішов далі,— бач, натура дика, хоч не вовча.

Се сталося раз і другий, третій і четвертий;
Не міг цісар гречинові дороги заперти,
Ані в його грецьких віршах знайти щось такого,
Щоб його під суд віддати чи закпити з нього.

Але взявся він на спосіб, хоч Августа гідний,
Та для цісаря не зовсім, може, відповідний:
Коли гречин з своїм віршем проти нього суне,
Свій вірш дає йому цісар через служку туне.

Гречин вголос вірш читає, хвалить, величає,
А на послусі прилюднім перед трон ступає,
Запхав руку у кишеню, витягає жменю
Дрібних монет — п'ять динарів знайшов по
зчислénню.

«Нехай тобі доля щастить, власте моя мила!
На тобі те, чим фортуна мене наділила.
За твій віршик прехороший дав би щось цінніше,
Але бачать усі боги, що не маю більше».

Сміхом вибухли веселим всі присутні нараз.
Але цісар касієра велів кликати зараз;
Стрепенулась щедра жилка в великому серці:
«Відчисли сьому поету сто тисяч сестерцій!»

Macrobius Saturnalia, lib. II, розд. 4, ст. 144—150. Написано
д[ня] 13—16 жовтня 1915 р.

ТРІУМВІРИ ПРИ РОБОТІ

Вже від ранку до вечора
При столі їх три сиділо,
Міркували й укладали,
Знать, важке, велике діло.

Марк Антоній, Лепід,
Молодий Октавіан
Укладали в поті чола
Проскрипційки тайний план.

Одни брата відступає,
Другий вуйка на заріз,
Але третій заступає,
Мовби чорт у нього вліз,—

Заступає — кого б таки?
Та й *ingrata* ж се *persona*! ¹ —
Заступає найтяжчого
Вороженька Марк Антона.

«Ні, хоч що мені доказуй,
Того, синку, не докажеш!
Чим ляпач той провинився
Проти мене, ти не змажеш.

Даю тобі вуйка свого,
Хоч він також Цезар зветься,
Коли в тебе проти нього
За щось серце гнівом б'ється.

---

¹ Небажана особа (*лат.*).— *Ред.*

Поклади ще десять інших,
Що мені би послужили,
А тобі не любі. Скажуть
Про них завтра: «От прожили».

«Ну, а ви як, пане Лепід?
Виступите з яким планом?
Стоїте сєй раз за мною
Чи знов за Октавіаном?».

«Та за ним же, не за вами,
Бо мені ще милий світ;
Я все сєй: «*Utinam omne
Vopum lepідumque sit!*»¹.

Знов Октавій раз дєсятій
Починає говорить,
Але Марк Антон завзятий:
«Хочеш мене уморить?».

«Радше вас обох покину
І напролом піду сам,
Але тому с... сиңу
Не дарую — ручу вам».

Так змагались день і другий,
Наче Див кричав на дереві,
А на третій, як то кажуть,
Впали стяги Ігореві.

Що на скелю подобало,
Мов полову дав розвіять,
При одній славетній назві
Підписав Октавій: «*Fiat!*»²

Хоч він Цезарів був ворог,
Та його мав за патрона,

¹ Тільки б усе було добре (лат.).— Ред.

² Нехай буде (лат.).— Ред.

А те «fiat» се «hoggendum»¹ —
Смертний суд на Цицерона.

Написано д[ня] 19 жовтня 1915 р. на основі Плутарха «Життя Марка Антонія» (розд. 19). і «Життя Цицерона» (розд. 46).

ЦІСАР АВГУСТ—ТИРАН

Раз до цісаря Августа крикнув хтось: «Тиране!»
Пита цісар: «А що значить те слово погане?»
Не відповів горожанин, лиш щось сп'яна квікнув.
«Та якби я був тираном, то ти б ані пікнув».

Написано д[ня] 22 жовтня 1915 р.

ЦІСАР АВГУСТ І ТІБЕРІЙ

Августові у довір'ї раз сказав Тіберій:
«Лихословлять всі на нас, лиш замкнувши двері».

Цісар каже: «Нехай собі йі на ринок виходять!
Чую так себе безпечним, що нам не пошкодять».

Вони, бачиш, мають мало, а в нас всього много.
Пусті млини хоч теркочуть, не змелють нічого».

Написано д[ня] 22 жовтня 1915 р.

КОНСУЛ ВАЛЕРІЙ ПУБЛІКОЛА

Не злюбив люд Валерія, мов лихий направив,
За те, що на крутім горбі дім собі поставив.

«Згори,— кажуть,— на нас усіх любить поглядати,
Щоб в лабети самовлади нас усіх завдати».

---

¹ Ганьба (лат.).— Ред.

Як довідався Валерій про таку провину,
Велів дім свій із горбика знести на долину.

«Се вам,— каже,— горожани, від меї особи
Знак, що скоро вам у мене щось не до вподоби,

То я хочу вам отсим легку змогу дати
З того горба в мою хату каміння кидати».

Написано д[ня] 22 жовтня 1915 р. на основі Діонісія (кн. V,
розд. 19).

ПЕРШИЙ РЕСПУБЛІКАНЕЦЬ

I

Позбавлений і власті, і престолу,
Ні в місто, ані в табір не прийнятий,
Почув себе Тарквіній Гордовитий
Відразу мов опущеним у воду,
Почув тягар вигнання й самоти
В лоні сім'ї, якої жаден член
Не міг спокійно другому у очі
Поглянути, бо в кожного було
Щось на душі, що скверною смерділо.

Не забарився довго в Габіях
Ні він, ні Секст, що був там королем
Із батьківської ласки. Знать, прознали
Габійці ті злочинні заходи,
Якими здужали оба Тарквінії
Не тільки власть в їх місті захватити,
Але значне число наймаєтніших
Та найчесніших горожан підступно
Знеславити та зо світу зігнати.

Тут почало довкола короля
Збиратися, не скажу, шумовиння
Суспільності, а те гадюче кодро,
Що з злочинів та беззаконності
Тиранства соки ссало, паслося,
Ситіло, багатіло та росло.
Були патриції се переважно,
Вельможі, сенатори, та була
Численна шваль та голь, що, мов на стерво,
Скрізь там, де чує стерво, що смердить.

Почули, мабуть, сморід той габійці,
Прогнали короля з його синами
Та з купою тих римських галапасів,
Що, наче реп'яхи, чіплялися
До нього, щоб собі чогось добитися.
Латинській міста, яких підмоги
Тарквіній ждав, відмовили в один дух,
Не хочучи піддержувать тиранство.
І поволієся з своїми Тарквіній
До тих етрусків, від яких колись,
Ними непризнаний, емігрував їх дід.

Засів він у Тарквініях, родиннім
Місточку дідовім, як[ом]у, бувши
У Римі королем, добро ніяке
Він не зробив. Тепер, коли згубив
Власть королівську, тут став піддобряться
І раді міській, і міщанам можним,
Кому лиш міг і хто хотів лиш слухать,
Яка його тяжка спіткала кривда.

Ще маючи остатки королівських
Достатків та маєтків, не щадив
Він датків, особливо трактаментів,
Аби для себе позискать таких,
Що тому раді, і довів до того,
Що тарквінійська громада ухвалила
Від свого імені до Рима вислать
Послів, які б перед сенатом римським,
А буде треба, то й перед народом,
Тарквінієву справу заступали.

Повибирали послами таких,
Яких іменував їм сам Тарквіній,
І поки рушило посольство в Рим,
Інструкції докладні дав тим з них,
Кого знав ліпше, що та перед ким
Їм говорить, дав їм листів багато
Від тих утікачів, що з ним були,
До свояків, полишених у Римі,
Прихильників та друзів з просьбами,
Поученнями та упімненнями,
Дав дещицю, та й то зовсім не скупю,
Зі свого фонду й розказав докладно,

Кому, коли та за що роздавать.
Отак посольство тее напутивши,
Був певний: Брутові тепер нездобрувать!

II

Коли послы до Рима ті прийшли,
То до сенату стали так казати:
«Тарквіній хоче в проводі безпечнім
З немногими зі своєї дружини
Перш усього перед сенатом стати,—
Здається, вправі сього він жадати.
Коли ж сенат на се йому позволить,
Готов він стати й перед збір народний
І відповісти, хто що запитає,
Що він чинив в час свого панування.
Коли би хтось підніс супроти нього
Якісь зажалення, готов піддатися
Судейському вироку всіх римлян.
Коли отак себе він оправдає
І всіх на розум вас переконає,
Що не зробив нічого так страшного,
Щоб аж на вигнання заслуговало,
Та скоро віддасте йому правління,
Він пануватиме й надалі, маючи
В пошані все, чого жадатимуть
Від нього горожани по закону.
Коли ж вони не хочуть так, як досі,
Вже королівській власті підлягати,
А іншу конституцію волять
У себе запровадити, то він міста,
Де вродився, покинуть не гадає,
Полишиться в нім у посіданні
Своїх маєтків на правах однаких
Зі всіми горожанами, поносячи
Й однакі обов'язки, а вигнання
Та безприютного блукання з краю в край

Бажає збутися назавсігди».
Так виложивши жадання та плани
Тарквінія, посланці додали
Від себе та від своїх горожан ще ось що:
«У всіх народів єсть такеє право,
Що не ограблюють нікого з оборони

Та слідства, але допускають до
Оправдання, хоч би собі самим,
Коли не судові, лишаючи рішення.
Коли ж йому не хочете ту ласку
Зробити, то зробіть її для нас,
Для міста, що за ним отсе благає.
Зробіть найменшу слухність, а для нас
Найбільшу уподобу, що вам шкоди
Не принесе, а місту нашому
Придбає честь велику. Будьте люди
Й не виявляйте впертого завзяття,
Що людській не відповідає природі!
В тілах смертельних не носіть гніву
Безсмертного, переможіть себе
Самих і будьте лагідними навіть
Проти свого чуття! Просящим не відмовте
Й подумайте, що всі розумні люди
Волять приєднувати приятелів,
Аніж намножувати ворогів;
Лише безрозумні або дикі люди
Враз з ворогами й друзів відпихають».

Коли послі скінчили сю промову,
Встав Брут зі свого місця і сказав:
«Про поворот Тарквініїв у Рим,
Послі струсків, не зводіть і речі!
Запало вже рішення правосильне,
Що вічне їм вигнання призначає,
І всі ми тут богами поклялися
Ані самим деспотів не вводити,
Ані терпіти тих, котрі хотіли б
Їх знов спровадити. Коли ж у вас
Є ще щось інше, що би за собою
Мало подобу слухності й чого нам
Зробить не заборонить ні клятва,
Ані присяга, то скажіть одверто!»

III

Тут виступили знов послі й сказали:
«Не ждали ми, що перше наше діло
Зустріне так рішучую відмову,
Бо хоч ми промовляли іменем

Покривдженого чоловіка, що,
Зсилаючися на загальне право,
Його як ласки особливої
Жадає, й сього не могли ми досягнути.
Коли така вже ваша добра воля,
То ми не будем більше налягати
На поворот Тарквініїв, а тільки
Звертаємося з іншим справедливим
Домаганням до вас. Не поручив нам
Сього Тарквіній, але поручило
Родинне місто як річ справедливу,
Якої сповненню на перепоні
Не стане ані жаден ваш закон,
Ані присяга. Діло в тім, аби ви
Маєтки всі звернули королеві,
Що діда власністю були колись,
Який із вашого добра для себе
Ніщо не присвоїв ні силою,
Ні потайно, а в спадщині одержав
Від батька свого і до вас привіз.
Король задоволиться, на наш погляд,
Одержавши своє добро, що змогу
Дасть йому жить деінде безтурботно,
Йї не буде більше докучати вам».

Се вирекли посла та й відступили.
По них промовив перший Брут і радив
Задержать добра вчаси як відплату
За ті численні кривди та грабунки,
Що деспот допустив їх у громаді,
А вчаси із практичною метою,
Щоб засобів не дати королеві
Для війни з Римом. «І не думайте,
Що буде задоволений Тарквіній,
Одержавши маєток свій від нас,
Що заспокоїться, в приватнім живши стані.
Він зараз понайма чужі народи,
Проти римлян накинеться війною
І добуватиме всіх сил, аби
Назад престол опанувати в Римі».

Та Коллатін став радить навпаки —
Звернути добра королеві: «Адже

Не добра ті робили кривди нам,
Але особи, що служили королю.
Вистерігаймося поперед всього того,
Аби в сусід ми не прийшли в злу славу,
Що скинули Тарквініїв з престолу
За їх маєток, щоб їм не дали ми
Оправданої до війни причини
За те, що власність своєму королеві
Ми видерли. Не певне ще, чи, добра
Свої одержавши, король за поворот
Захоче воювати з нами; певне те,
Що як ограбимо його з маєтку,
Не всилуєм його сидіти тихо».

Коли так висловились консули,
А многі голоси озвались то
За одним, то за другим, був сенат
У клопоті, котру прийняти раду,
Й дебатував над ними кілька днів.
Здавався Брутів внесок кориснішим,
А Коллатінів же справедливішим;
Нарешті, ухвалив сенат піддать
Оба ті внески рішенню народу.

Багато говорили консули
Оба, за своїм кожний, потім стали
Голосувати куріями, що їх
Було всіх тридцять. Вийшла рівність голосів,
Один лиш голос переважив в користь
Тих, що були за дїбр віддачею.

Коли етруски про те рішення
Дізналися від консулів, були
Безмірно раді й почали хвалити
Міщан, що замість власної користи
Покермувались права почуттям.
Як стій дали Тарквінієві знати,
Аби прислав довірених людей,
Що мають добра брати різnorodні:
Цінні предмети, гроші, що лежали
В державнім скарбі, все вартне з палати,
А з господарства королівського
Рільничі знаряди, худобу, коней,

Движиме й недвижимее добро
Продати та гаразд поквитувати.
Самі ж лишилися на той час в місті
Буцімто доглядати ліквідації
Та списувати все, що продається
І що лишається, але на правду,
Щоб розвіди та змови по всім місті
Розкинути, мов сіті, й уловляти
Всіх, кого можна, на інтерес деспота.

Вони пороздавали втікачами
Написані листи їх своякам,
Від них подіставали теж писання
До втікачів. Стрічаючись у місті
Та входячи в розмови з різними
Людьми, вони скрізь визнати могли,
Хто деспоту сприяє, де потрібно,
Підмазували грішми, розвивали
Блискучі вигляди на кар'єру.
І так підготовляли ґрунт для змови,
Що вже й без них заснована була.

IV

Два Брутові сини, Тіт і Тіберій,
Ровесники Тарквінієвих Тіта
Та Арунса, враз з ними виховані,
Зжилися змалку з духом деспотизму,
З погордою до прав народних і
Свободи мас, в любові до самоволі
Та в невідомості публічного добра.

Так само жінки Брутової два брати
Вітемії на ймення Марк і Маній,
Вже старші, до державних діл готові,
Що під панованням Тарквінія
Мали запевнену високу кар'єру,—
А також два сестрінці Коллатіна,
Другого консула, ровесники
Й товариші двох Брутових синів,
На імена Люцій і Марк Аквілій,
Що з матір'ю-вдовою віднедавна
Жили в батьківському домі без опіки

Та догляду вітця,— отсі три пари
Людей ще молодих, недосвідних
Та славолюбних зараз по упадку
Тарквінія зложили тайну змову
Вбить консулів обох і повалити
Республіканський ще хиткий порядок,
А в Рим Тарквініїв назад покликать.

Тепер, коли послали Тарквініїв
По Риму шастались і майже явно — славно
Агентів, добровольців торгували,
Що мали допомогти Тарквінію
Зненацька впасти й Рим опанувати,—
Тепер вони скумпанувались з ними,
Аквілії дали їм в своїм домі
Кватири й місце вільне для нарад,
І тут день в день і майже ніч у ніч
Їх відбувались сходища таємні,
Тут писано листи, заключувано змови,
Виплачувано, що кому припало,
І врешті в одну ніч остаточно
Ще раз обсуджено подробиці
Страшного заговору, списано
Його учасників і що хто взяв на себе,—
Бо знать хотів Тарквіній, як писав,—
Кому що має він завдячити,
Вернувши в Рим,— усе списано
І стверджено присутніх підписами.

Були на зборі тім і Брутові
Оба сини і дали обіцянку
На даний знак замордувати батька.
Ствердивши підписами сей завіт,
Оба вони враз відійшли додому.
Був у Аквіліїв тоді невільник
Вімдіцій, землячок з Ценіна-міста,
Що у війні в неволю взяв Аквілій.
Він наче свій у домі був, тепер же,
Коли гостини день і ніч бували,
Служив за виночерпія при гостях.
Сей, бачачи, що по гостині кождей
Слуг віддаляли й двері замикали,
Доміркувався, що лихее щось

Тут коїться. Як слуг віддалено,
Він сам-один присів у темних сінях,
А потім притиснувся до дверей,
Лице до шпарки притулив і довго
Глядів на все те, що вони робили,
Та вислухав усе, що говорили,
А як підписувати почали
І підписали Брутові сини,
Що зараз браться стали до відходу,
Він із сіней дверми шмиг до городу
І став там на дозвіллі міркувати,
Як вивести все те на чисту воду.
До консулів не захотів іти,

Боявся, щоб з любові до своїх кривних
Не захотіли злочин утаїти,
А на донощика біду звалити.
Та знав він Публія Валерія,
Одного з чотирьох, що з Брутом перші
Зробили змову провалить тирана.
Йому він руку свою дав на знак,
Що буде щирю правду говорити,
Й одержавши запевнення від нього,
Що помсти жадної боятися не має,
Все виповів йому, що чув і бачив.
Почувши, що таке грозить лихо,
Публій Валерій не побіг до власті,
А, скликавши підданих своїх гурт
Порядний та ще взявши кілька другів,
Пішов удосвіта з беззбройними до дому
Аквіліїв, ввійшли без опору
Як до знайомих і застали всіх
Сприсяжених, старих і молодих,
Іще в постелях. Не питаючи,
За що й чому, їх швидко пов'язали,
Листи, та письма, й печатки забрали
І просто в консульський будинок повели.

v

Як урядова почалась година
І публіки зібралося доволі,
Засів сам Брут за судовим столом

І сповістив присутніх, що відкрито
Велику тайну, що республіці
Загибеллю, йому ж грозила смертю.

Тут внесено папери, знайдені
При ув'язнених; розв'язав їх Брут
І став переглядати й сортувати
При свідках, а знайшовши два листи
Своїх синів і розпізнавши їх
По печатках, сейчас повідкривав
І дав їх писареві прочитати.

Поторопили всі присутні, вчувши,
Як палко Брутові сини приймають
До серця діло прогнаних тиранів,
Як гаряче бажають їм служити
Й як без вагання й жалю кождий з них
Готов убити рідного вітця.

Спокійно вислухавши тих листів
Слова, немовби се чужі писали,
Брут повелів лікторам припровадить
Обох синів із його дому в суд.
Прийшли бліді. Тут показав отець
Ім їх листи та запитав коротко,
Чи се ті письма, що вони писали?
Притакнули оба, тоді отець
Іх запитав, чи мають що сказати
Про тих, до кого писані листи,
Та що в них писано? Замість відповіді
Оба вітцеві кинулись до ніг,
Ридаючи та плачучи, оба
Мали лиш сльози та слова чутливі,
Та на оправдання не мали ані слова.

Благання й лемент їх перериває
Отець судейським голосом і мовить:
«По нашому батьківському закону
За гидку зраду й намір отцевбійства
Оба ви враз засуджені на смерть.
Ліктори, приступіть і зробіть те їм,
До чого вас уповажня закон».

Тут трапилося перший раз, що батько,
Республіканець строгий, не жорстокий,
Не поглядив на найближчу покровність,
За злочин власних засудив синів
І з консульського обов'язку сам був
При тім, як на тюремному подвір'ї
З обох парубчаків одержу поздіймали,
Їх до лавок дубових прив'язали

Та палицями висікли до крові.
По тім на площі страчення по хвилі.
Те саме ще раз з ними повторили,
До пня їм голови повідтинали
І тут же без пошани поховали.

Ще довгий час у пам'яті народу
Жила нелицемірная ота,
Незломна, непідкупна Брутова
Республіканська чеснота.

VI

Провівши так синів своїх на стежку
Ганебну від життя до смерті, Брут
Узявся також до Аквіліїв,
Сестрінців свого товариша,
Що в своїм домі допускали збори
Сприсяжених проти державного ладу.
Знов писареві повелів читати
Листи їх, щоб почули всі присутні,
Й сказав до них, що дозволяє їм
Оправдуваться. Та як молодців
Поставлено перед судейський стіл,
Оба вони своєму вуйкові
До ніг упали та й багаті стали,
Надіючись, що він їх оборонить.

Та Брут, побачивши, що борониться
Вони не хочуть, повелів лікторам
Забрать їх і провадити на смерть.

Тут Коллатін озвався до лікторів:
«Пождіте трохи, поки поговорю
З своїм товаришем по уряду».

По тім набік взяв Брута і починає
Словами многими просити ласки
Для молодців. Вони, бач, нерозумні,
Ще в молодих літах, ум їх незрілий,
А виховання їх лихе, без батька,
Їх у осліплення ввело. Просив, щоб задля
нього

Він пощадив життя його сестрінців;
Се одинока ласка, що її
Він домагається від нього, й більше вже
Ніколи ні про що його просить не буде.

«Подумай,— говорив він Бруту далі,—
Можлива річ, що затривожиться
Все місто, як дізнається, що ти
Всіх смертю покарати хочеш, хто лише
Підозрений за те, що вигнаним
Бажає допомогти, аби назад вернули.
Таких, здається, буде дуже много
І то що з найвизначніших домів».

Коли ж на тее Брут не хтів пристати,
Став Коллатін нарешті домагаться,
Аби на них [не] наводив він смерть,
А засудив на лагіднішу кару.
«Адже ж се зовсім недоладне діло
Карати деспота лише вигнанням,
А другів деспота карати смертю».

Та коли Брут спротивився й такому
Вменшенню кари, навіть не хотів
Засудження злочинців відложити
На час пізніший — се була остатня
Просьба його товариша з уряду,—
А загрозив і заприсяг, що мусить
Сьогодні ще сповнить їх смертний вирок,—
Розсердивсь, очевидно, Коллатін,
Що так відмовлено його всім просьбам,
І мовив ось які слова до Брута:

«Коли такий ти невмолимий та
Нелюдяний, то я, що маю власть
Таку саму, як ти, іще сьогодні
Молодців тих сам пуцу на свободу».

«Доки живу,— відмовив Брут сердито,—
Зрадників вітчизни ти, Коллатіне,
Нездужаєш охоронити від
Заслуженої кари, та й тебе
Самого не мине вона, побачиш».

VII

По тих словах злочинців-молодців
Він дав подержати сторожі збройній,
А сам велів покликати народ
На збори. А як заповнилася
Людьми вже площа,— а все місто знало
Вже, що зробив він з своїми синами,—
Він виступив, велів найповажнішим
Сенаторам стояти обік себе
Й сказав ось що: «Бажаю, горожани,
Щоб отсей мій товариш Коллатін
У всім однаково зо мною думав
І не лише словами, але також
Ділами виявляв ненависть до деспотів
Та з ними воювать не перестав ніколи.
Та він відкрив мені настрій свій зовсім
Противний, він не тільки своїм родом
Свояк Тарквініїв, а хилиться до них
Симпатіями своїми й думками.
Він рад довести до поєднання
З тиранами і замість спільного добра
На оці має власні лиш користі.
Тому я зважився запобігти
Усьому лихові, якого наробити
Він може, й вас до помочі визнаю.

Переді всім сказати хочу вам,
Яка грозила місту небезпека,
А потім що зробив у ній хто з нас.
Немало горожан зійшлося в домі
Аквіліїв, сестрінців Коллатіна.
В числі їх теж оба сини мої,
Моєї жінки два брати й, крім них,
Ще деякі досить видні мужі.
Вони там мали між собою змову
І присяглись замордувать мене,

Тарквінія ж знов посадить на троні.
Про тее пописали власноручно
Листи та попечатали своїми
Печатьми й мали намір в найкоротшім
Часі їх відіслати вигнанцям.
Та з ласки божої дійшла до нас
Про тее відомість. Отсей слуга,
Що був невільником Аквіліїв,
Зробив донесення про те, що знав;
І так в минулу ніч не тільки ті,
Що пописали ті листи, а також
Усі листи дістались в наші руки.

Я покарав обох синів своїх,
Тіта й Тіберія, я не піддався
Лагідності, яка би довела
До зламання великої присяги
Та до порушення державного закону.
Та Коллатін ось видирає в мене
Аквіліїв і мовить, що не стерпить,
Аби ту саму участь потерпіли,
Як і мої сини, хоч однакові
Були їх плани, замисли і вчинки.

Коли ж їх жадна не постигне кара,
Я не могтиму покарати також
Братів моєї жінки ані інших
Зрадників вітчизни. Бо що скажу?
Де більше право покарати інших,
Пустивши сих на волю? Поміркуйте,
Про що свідчив би поступок такий?
Чи про любов до вітчизни, чи про
Поеднання з деспотами? Чи про
Додержання присяги, яку ми
Оба пайперші, а ви всі по нас
Зложили, чи про стонтання її
Й кривоприсяжство? Якби злочин сей
Лишився в тайні і не був відкритий,
Він би стягнув на себе свій прокляти,
Бо ніс би кару від богів, якими
Усі ми поклялись; коли ж на світло
Той злочин вийшов, мусимо його
Ми покарати. Іще днів тому кілька

Він перемовив вас віддати добра
Тиранам нібито тому, аби
На місто не стягнути ворожнечі
Сусід за те, що короля обдерли, —
Насправді бачите, на що виходить?
На те, щоб засоби їм дати в руки
Війну внутрі й зовні стягти на нас.
Тепер він обстає за тим, аби
Пускать на волю змовників, що тайно
На поворот тирана присяглися,
Запевне надіючись ласки в нього,
Аби, коли він верне зрадою
Чи то війною, міг свої учинки
Йому представить як добродійства
Йї за них дістать усе, чого захоче.

Я не щадив своїх дітей, а мав би
Твої щадити, Коллатіне, хоч ти
Тілом у нас та духом з ворогами?
Зрадників вітчизни спасать бажає,
Мене ж, що бореться за неї, дать готов
На смерть! Усе зносити мушу я?
Ні, не діждеш! Своєю властю я
Ось заявляю, що свій уряд ти
Утратив, щоб не міг на ньому шкодить
Ні своїй вітчизні, ані мені.
І ось тобі мое ще повеління:
Сам до вподоби вибери собі
В границях наших інше місто, де би
Осісти міг. А вам я, горожани,
Велю голосувать сейчас, центурії
Одну викликаючи за другою,
Щоб ви рішили, чи так бути має.
Та знайте, що з нас двох при консульстві
Один зістане лиш — Брут або Коллатін».

VIII

По тій рішучій Брутовій промові
Здобувся й Коллатін, звичайно тихий
Та нерішучий, на просторе слово,
Далеко більш крикливе та плаксиве,
Ніж справедливе. Ще під час промови

Він часто скрикував: «Та се ж неправда!».
«Та докажи!...». «Се чиста клевета!»
А як до голосу прийшов, розсипавсь
У скаргах на товариша, що буцім
Зробив йому такую кривду. Кожда
Його завина виявляє мужа
Підступного й злопам'ятного, що
Для примхи власної не пощадить
Приятеля ні сина власного,
Аби себе найліпшим показати.

Він боронив себе від закидів,
Піднесених супроти нього Брутом,
Тим головно, що про сестрінців своїх
Злочинні заходи не знав нічого.
Благав помилування для сестрінців
Як хлопців легкодушних, що не знали,
Що їм за вчинки їх грозити може.
Він заявив рішучо, що не хоче,
Аби над урядом його голосував
Простий народ, якого волі він
Піддатися не може й не бажає.
Словами тими він зірвав на себе
Велику бурю серед горожан.
Вони його промову перервали
Та криками сердитими раз по раз
Переривали, як він сілкувався
Ще щось сказати на свою оборону.
На просьби за сестрінців виривались
Лиш окрики обурення, а проби
Тягти промову дальше глушено
Гучними криками: «Голосувати!».

Тут Коллатінів тесть, Спурій Лукрецій,
Що інтеррексом був та консулами
Іменував і Брута, й Коллатіна,
Просив міщан послухати слів його,
Побоюючися, щоб неоглядний
Зять аж до того не договорився,
Що з соромом та ганьбою його
З уряду скинуть, з вітчизни протурять,
Ось що сказав про консулів обох:

«Я перший був, що консулами вас
Іменував, і ось до вас тепер
Моє упізнання. Ти, Коллатіне,
Не спротивляйся сердитими словами
Волі народу, бо супроти неї
Не встоїшся на уряді, який
Одержав не від кого, а від неї,
Як захотіли давці відібрати
Від тебе власть, яку дали тобі,
Ти добровільно їм віддай її.
Не борони невинності своєї
Словами, але покажи ділами,
А як ділами показати не можеш,
То вийди з міста і знайди собі
Осідок десь в іншій закутку краю,
Перенеси туди весь свій достаток
І живи там, доки діла загальні
Тут не дійдуть до повного спокою,
Як се пожаданим народові здається.
Сам знаєш, що при інших злочинах
Народ впада в обурення чи страх
Тоді аж, як воші доконані;
При зраді ж, як вона відкривається,
Волять усі заздальгидь її
Уяремнити, хоч лиш слабкі позначки,
Аніж байдужно ждати на сповнення,
На себе й край стягають безмежне лихо.
Ти ж, Бруте, не шторуйся лиш на те,
Свого товариша з ганьбою й стидом
Прогнати з міста після того, як
Оба ви в час тяжкий добро найвище
Своєї вітчизни так дружно обмишляли,
Але коли він рішиться уряд свій
Зложити й добровільно вітчизну
Покинути, позволь йому добро
Своє без перешкоди в інший край
Перепроводити, а з державного
Ще скарбу дати йому такий дарунок,
Щоб він потіху мав у своїм горі
І вдячно ласку згадував народну».

Отак до консулів обох промовив
Старий, і похвалив його народ увесь.

Та Коллатін, ще раз пожалувавши,
Що через співчуття до своїх кривних
Він мусить покидати вітчину,
Хоч злочину у ній не допустився,
Скінчив заявою, що свій уряд складає.
Брут похвалив його, що робить одиноке,
Можливе в тих обставинах добро
Собі й державі, й унімнув його,
Аби не мав сердитості на нього
Ані на вітчину, а живучи
У іншим краю, який вибере,
Покинений, все мав за вітчину
І не в'язавсь ні словом, ні ділами
З її будьлі-якими ворогами,
А зміну свого житла вважав
Лиш виїздом, а ніяк не вигнанням.
«Будь тілом з тими, що тебе приймуть,
Але душею завше з нами будь!»
Отсе йому сказавши до душі,
Він наклонив народ обдарувати
Двадцятьма талантами¹ Коллатіна,
А сам зі свого власного маєтку
Додав йому п'ять талантів, аби
Лихим не згадував у чужині.

Тарквіній Коллатін, таку прийнявши долю,
Переселився до Лавініум,
Що ще й тоді було все по-старому
Найголовнішим із латинських міст,
І вмер там, пізнього віку доживши.

ІХ

Сам консулом зіставши, Юній Брут,
Не хочачи й на хвилю допустити
У горожан підозріння, що свого
Товариша зігнав з посади, щоб
Самому управлять ділами всіми,
Всю власть у власні руки загорнути,
Зараз покликав весь народ на площу,
Де перед тим римляни королів,

¹ Один талант по-нашому несповна 1200 р.

Тепер урядників найвищих вибирали,
І вибрав Публія Валерія,
Що походив із племені сабінів,
Своїм товаришем і спільником.
Він визначався, крім прикмет високих,
Які покажуться в отсих оповіданнях,
Рідкою скромністю в житті щоденнім.

Оба вони, ділаючи у згоді,
Передівсім веліли постинати
Тих, що на поворот тирана сприяглися;
Невільник же, котрий Валерію
Доніс про заговор, наділений був зараз
Свободою і правом горожанства,
До того й сумою значною грошовою.

Щоб укріпить загальну згоду в місті
І утруднити зносини міщан
Із ворогами, вибрали з плебеїв
Найвизначніших, поробили їх
Патриціями і скріпили з них
Число сенату до трьохсот; число те
Вменшив злочинними способами
Тарквіній Гордовитий дуже значно,
Аби свою деспотську власть збільшити.

Своею властю як невміснюю
Вони ухвалу ту народну запехали,
Якою велено звернуть Тарквінію
Його маєтки. Всі движимості
Тирана повинношено з домів
І порозкладано на площах; з горожан
Міг кождий брати те, що захотів.
Грунти його розділено між тих,
Що жадного ще наділу не мали,
Окрім одного поля, що лежить
Між містом і рікою. Дід його,
Купивши поле те, побожним заповітом
Марсові присвятив його як місце,
Найдогідніше для уїжджування коней
І для вправ військових у всіх родах оружжя
Для молодіжі. Та Тарквіній Гордовитий
Присвоїв поле те собі й велів орати.

Се консули вчислили теж в лічбу
Злочинів королівських, і коли
Інше добро дозволили розграбить,
Плоди, що вирости на тому полі
Й лежали при токах уже в снопах,
Почасти же стояли ще на пшії,
А де з яких вже змелено й муку,—
Все те признали консули добром,
Грішно відчуженим, якого жадеп
Горожанин присвоювать не смів.
Усе те звалено в ріку. Хоч як
Великий був тоді та повноводий
Тібр, та соломи, і зерна, й муки
Насипано таку велику силу,
Що, намулом присунена, з часом
Камінням скріплена та плитами,
Зробилась островом, що й досі ще
Стоїть і Ескулановим від його храму зветься.

А втікачам, що до Тарквініїв
По прогнанні їх вийшли в тій надії,
Що швидко вернуть враз із королем,
І консули дозволили вернути
З запевненням безкарності й безпеки,
Але з реченцем до двадцяти днів.
Заява ся спонукала значну
Частину втікачів, що, крім самої втеки,
До жадної вни себе не почували,
Патріотизм свій римський віднайти,
Покинуть короля і в Рим вертати.
А знаючи, що неминуче жде
На них війна, вони всю молодіж
Заставили до армії вступити
Та біля міста на вирівнянім,
Іно що придбанім Марсовім полі
Під проводом старшин робити вправи.

х

Відомо стало в Римі, що Тарквіній
Дістав з Тарквініїв значну підмогу,
А ще значнішу від веєнтів жвавих,

У всякий час до напасті охочих.
Зійшлося до нього з інших етрурійських
Осель охочих немале число,
А більше ще він понаймав за гроші,
І вийшла армія, якій в той час
Ледве чи дорівняло римське військо.

Дізнавшись, що армія етрусків
Відразу вийшла в поле, консули,
Не дожидаючи, аж добре до міста,
Перебрели ріку в догіднім місці,
Пішли на північ у етрусків край
І стали табором на рівнині,
Що звалася вінійською; до неї
Гай притикав, присвячений герою
Горацію. Сюди ще того ж дня
Прийшли й етруски та й отаборились,—
Оба війська були більш-менше рівні.
І рівний теж в обох военний запал.
Другого дня ще вранці з таборів
Не рушила піхота, а зате,
Мов ранні птахи з гнізд, повилітали
Кінних рої, і почались стички.
Збігались, розбігались і гасали
По полю, наче пробуваючи сил,
Поки жорстокого не звівши бою,
Не побідивши та й не потерпівши,
Не повертали в табори назад,
Мов по сніданню. В той час рушили
Важко узброєні враз пішими рядами,
За ними ж виспнала вся їзда.
Дві лави стали одні проти одних
В однаковім порядку бойовім;
Піхота всередині, а їзда
З обох боків, мов два простерті крила.

Праве крило римлян Валерій вів,
Другий чергою консул; проти нього
Були всенти; в лівій половині
Проводив Брут, а проти нього йшла
Сила Тарквініїв; три коменданти
Були тут, королівські три чини.

Як тільки битву хтіли починати,
Виїздить від етрусків сам-один
Арунс, молодший син Тарквінія,
З виду найкращий і найвизначніший
Освітою між своїми братами.
Підїхавши конем аж недалеко
Римських рядів, так, що могли почути
Слова його, і лайкою гндкою
Став визивать начальшка римлян,
Юнія Брута. Він назвав його
Кровавим звіром, що сплямив себе
Синочків власних кров'ю, бабієм
Та трусом і візвав його нарешті
В імені всіх, аби до бою з ним
Став сам на сам.
Брут, не бажаючи
Дати прилипнути на собі лайці,
Скочив з конем з порядку бойового
Вперед і, хоч приятелі його
Остерігали, кинувся відважно
Назустріч долі, що була йому
Призначена. Обох противників
Немов однакове завзяття гнало,
І жаден не зважав, що може статсья
Йому, лиш в те вглубляв свою увагу,
Що хтів противникові причинити.

З обох боків, в одній скакнувши хвилі,
Їх коні вдарили грудьми об себе,
Оба ж їздці штиркнули списами
Один одного сильно й непохибно:
Брут пробив щит і панцир до ребер
І вістря просто вгородив у серце;
А Арунс, значно нижче зміривши,
Пробив часть нижню живота у Брута.
Їх коні, вдаривши грудьми об себе,
Звелись на задні ноги й поскидали
Своїх їздців. Попадавши отак,
Вони лежали на землі, з ран кров
Текла струйками, а враз з нею тихо
Плило життя й губилося в просторі.

Оба війська, побачивши, що два
Привідці їх упали в першій стичці,
З великим криком вдарили на себе,
Ізда проти їзди, піші на піших —
І захиталася між ними доля.

На правому крилі консул Валерій
З веентами мав діло аж до ночі.
Ізду то вибив він з її становищ,
Але вона не стратила багато;
А піших маючи не много під собою,
До ночі табору не міг узяти.

На своїм правому крилі оба
Тарквіненки: і Секст, і Тіт вели
На бій етрусків переважно піших,
Зігнали зі становища їзду,
Команду Брутову, піхоти ж більшу часть
Ввігнали в табір. Та тут, бачачи
Побіду близько, завзялись оба
Здобути табір. Люта боротьба
Тяглась до вечора, рішили діло
Тріарії, остання резерва
Піхоти римської, старії ветерани,
Що вже посивіли в численних боях,
Та мужніх сил іще не потеряли.
Не много їх було — кілька сотень,
Та виступали в бій вони лише
В крайній погребі і тоді бували
Страшні.

На захід вже схилилось сонце,
А в римськiм таборі весь вал уже
Був злитий кров'ю і покритий трупом,
А все ще нерухомі, мов стовпи,
Стояли в таборі тріарії,
Терпливо дожидаючи команди,
Від консула команда та прийшла,
І рушила їх непочата сила.
І стала перетомлених етрусків
Косить, немов траву, звалену сонцем.

Оба Тарквієнки набрались ран
І мусили під ніч у табір свій вертати.
Не було радості побіди того дня
У жаднім таборі. Злічивши страти,
З обох боків провідники признали,
Що другу битву, так кроваву, вже
Не видержать. І завагавсь Валерій,
Чи не вертатись ніччю їм у місто
І напад етрусків там не ждять.
Та ось йому почувся з гаю голос
Чи то героя, що йому той гай
Присвячений, чи, може, бога Фавна,
Якому римське вірування силу
Велику признає на військо наводити
Панічний страх. Той голос мовив так,
Що чув його лиш сам-один Валерій:

«Ви побідили! В таборі етрусків
Один убитий більше. Поснішай
Зірвать дозрілий плід — свою побіду!»
Почувши голос той, консул Валерій
Вже не вагався. В північну годину
Велів він війську виступить у зброї,
В табір ворожий впав без перешкоди,
Велів півсонних різать і колоти,
А решту розігнав. У пільмі також
Втекли Тарквінії, отець, два сини,
А вранці вже весь табір, від етрусків
Очищений, у римських був руках,
А свій веєнти тихо розібрали
Й ще перед нападом римлян із місця вдрали.

XII

На другий день римляни поздіймали
Оружжя із побитих ворогів;
Своїх похоронили з почеснями,
А тіло Брутове найвизначніші
Вояки на носилах понесли
У Рим. При брамі стрітив їх сенат,
Вже повідомлений про сю побіду,
Але не повідомлений про те,
Що Брут впав жертвою побіди тої.

Сенат признав побідникові почесь
Тріумфу, й по заслuzі почесь та
Дісталася Валерію.

В той день

Він в'їхав торжественно в Рим, як се
Ще Ромул сам для себе був устроїв
І помислами різними пізніші
Ще збагатили римські королі.
Друга часть дня минала за обідом,
Який мав фундувати тріумфатор
Сенатові та рицарській верстві
Й загалові народу своїм коштом.

Другого дня по дні тім тріумфальнім
Консул Валерій в жалібнім убранні
Велів на площі для народних зборів
Поставити високий катафалк,
На нім наряджене для похорону
Покласти тіло Брута, перед ним же
Високою мовницю збудувати.
Тоді велів покликати народ,
І як той заповнив уже всю площу,
То виступив Валерій на мовницю
І виголосив першу річ похвальну
Над тілом знаменитого покійника.

Не знали греки в давню давнину
Таких промов; лиш ігрища надгробні
Описує Гомер у «Іліаді»,
Ще й перські війни не зазнали їх,
Були які похвали погибших,
То й ті були шістнадцять літ пізніші
Від смерті Брута.

Се було й природно.

Бо афіняни, що, здається, перші
Впровадили звичай по смерті вбитих
Провідників по битві величати
Промовами таких, що визначились
В тій битві чимось героїчним, хоч би
В житті се був зовсім незначний чоловік.
Інакше ж у римлян, де головна увага
Всіх звернена була на посполиту річ
Та на загальнее добро, якому кождий

Служить повинен був ціле життя,—
От тим-то й оцінка того життя
Мала основи ширші під собою.

Валерія промова не дійшла
До нас, та в ватиканському музеї
Побачить можна в першому подвір'ї,
В углі між двома стінами зі сходу,
На кам'яній долівці, наче бочку
Під ринвою, велику, золочену,
Без тіла голову, під нею ж підпис: Brutus.
Чи голова се нашого героя,
Якому, може, скоро після смерті
Віддячилась народна пам'ять Риму
Статуєю надлюдських розмірів,
Що з бляхи вкована вся золотої?
Пожер неситий час статуї решту
Для дрібки тої бляхи золотої.
Та заховалась голова лише,—
Ось золота її вам подобизна.

Написано в днях 17—22 жовтня 1915 р. на основі
Діонісія (кн. V, розд. 3—17).

ГОРАЦІЙ—УБИЦЯ СЕСТРИ

I

Вертаючи з потрійного двобою,
В яким трьох Куріяціїв побив,
Потрійну здобич маючи перед собою —
Одежі вбитих та їх зброю,
Горацій гордо йшов, бо славне щось зробив.

В крузі дівчат йому назустріч надійшла
Сестра, в Капенській брамі стала;
Із Куріяціїв з одним заручена була,
На браті зараз же пізнала
Празничний плащ, який сама для любка ткала,
І страшно заридала.

«Ай, милий мій! Убив, убив тебе не брат,
Катюга злий, що лиш свою знав силу.
Не твій лиш, але й мій зробивсь він пині кат,
Волів саму мене укоськати в могилу.
В нім смерть я бачу чорнокрилу,
Котра не розбира, хто злодій, а хто свят,
Наосліп б'є і стелить на ковилу»¹.

Почувши зойк такий з круга дівчат, Горацій
Спинився,— в серці страшно запекло.
Звернувшись до сестри й до круга римських
грацій,
З докором рік: «Яке ж то слово потекло
З уст твоїх, сестро, замість похвальних орацій?
Чи конче аж тобі вітать мене прийшло?»

¹ Ковила, або коவில், — трава, якою були покриті «дикі поля», степи.

«Вітати тебе? Та я про злочин твій як вчула,
Тебе навіки — чуеш? — прокляла.
Що я римлянка, я в ту мить забула, —
Одна лиш думка в серці залягла:
Помстить смерть милого. Я зараз і чкурнула
Ножа шукать, жаль лиш, що не знайшла.

Знайду і внострію. А тут на привітання
Тобі від мене ще проклін, проклін, проклін!
Ти вбив його за те, що Риму ворог він?
Бреши лиш! Вбив за те, що він моє кохання.
Нащо ти плащ його надів? Се ж насміхання
Над моїм почуттям! Тебе жде нині скін».

«Так певна свого ти? Адже ти не судьба! —
Скріпивши серце, відповів Горацій. —
Ти тільки пристрасті самичої раба.
Йди ж туди, куди твій любий Куріяцій!»
І не зворушений ні криком, ні плачем,
Дівочу грудь прошиб мечем.

II

У тріумфі як побідник,
Слави Риму умножитель
І держави свободитель,
Рівночасно ж як негідник,
Сестри власної губитель,
Вже не сього світу житель,
Став Горацій із поклоном
Перед найвищим судцем,
Перед королівським троном
З дуумвірами й вітцем.

Знав король уже, в чім діло,
В нім знайшовся дуже вміло.
«Дуумвіри — перший суд:
Speciem facti¹ розізнати
І з законом порівняти.
Дуумвіри, ви вже тут?»

¹ Виклад факту (лат.). — Ред.

Д у у м в і р и

«Нам зізнати тут не трудно,
Вбійство сталося прилюдно,—
Нам в причини не входить;
А в законі вірш жорстокий,
Чи сівілли, чи пророки
Знали, як угородить».

Орікають дуумвіри,
Що убійство місце мало;
Як відкликеться підсудний,—
Боронися, як пристало.

Переможуть дуумвіри,
Тоді очі зав'язати,
Палицями, чи то в мурах,
Чи вні мурів покарати;

А потім повісить тіло
На нещасній деревині.
Такий звичай кари смерті
Держать в Римі ще й донні.

Сили слів закону того
Жадна сила не знівечить;
Тож не міг тут і Горацій
Факту вбійства заперечить.

Д у у м в і р

«Ти засуджений за вбійство.
Більш ні слова не кажи!
Лікторе, зблизись до нього,
Йому руки ізв'яжи!»

Наблизивсь до нього ліктор,
Руки шнуром став в'язать;
Тут король озвався: «Можеш
Одно слово ще сказать:

«Відклик!» — «Відклик!» — і Горацій
Се за Туллем повторив,

А король, уставши з місця,
Ті слова проговорив:

«Маю право викладати
Лагідніше змісл закона;
Живий муж усе ж живая
Свого краю оборона.

А закон сам мертва буква,
Зла не плодить, але шкодить,
Чи в підсудного зашиту
Тут ніхто з вас не виходить?»

Вийшов отець Горація
Й каже: «Трьох синів я мав;
В обороні отечества
Двох одного дня втеряв.

Сей, зневажений сестрою,
Вбив її і завинив,
Але в обороні честі
Зовсім слушно се вчинив.

Якби сього він не вдіяв,
То батьківським правом я
Те саме би їй удіяв,
Хоч вона дочка моя.

Ви ж, славетні горожани,
Що частенько любувались,
Коли я з трьома синами,
Як із трьома соколами,

Появлявся поміж вами.
Як достойно ми держались
І громадськими ділами
Завше пильно ми займались.

І нікого не цурались,—
Мали б, як малії діти,
Перелякані й недвижні,
Німо, без чуття глядіти,

Як я, старець, дня одного
Дітей трое серед плачу
Стративши, того самого
Дня й сього ще сина втрачу?

Як того, що своїм трудом
Тяжке діло доконавши,
Подвоїв столиці славу
Й умножив її назавше,

Що, не побоявшись смерті
На альбанським чистім полі,
Увільнив свій рідний город
Із альбанської неволі,

Будуть зв'язаного сікти
Палицями та різками
Замість голову вінчати
Йому почесей вінками!

Знесете, аби те тіло,
Котре в боях не тремтіло,
Умирало в лютих муках,
На ганебнім стовні тліло?»

Тут потік старечих сліз
Заглушив кінець промови,
Залунав народу крик
Однодушний і громовий:

«Хай жне Горації наш
Велеславний і здоровий!»

III

Король, очевидно, на те тільки й ждав.
Які надгороди Горацію дав,
Про тее історик жаден не згадав.

Лиш згадують згідно грек і римлянин,
Що з вини убійства очиститься син
Не міг без підмоги свого вітця,

А той так довів діло се до кінця,
Що попід ганебне ярмо молодця
Провів власноручно. По вбитій дівчині,
По браті-герою та вбійства причині
Лишилися пам'ятки в Римі й донині.

Написано в днях 23—24 жовтня 1915 р. на основі Т. Лівія (кн I, розд. 20); аналогічне оповідання Діонісія (кн. III, розд. 21—22) розвалковане ширше; більше риторичне й менше доладне, а Лівієве важне задля старинних формулок процесу.

ТАРКВІНІЙ І ЛАР ПОРЗЕНА

В Клузіумі етрурійським
Не великий там обшар,—
От якби в повіті Стрийським,—
Був король окремий Лар
З батька, діда ще багатий,
Вмів маєток він зібгати,
Ще й особа був свячена,
Й звали всі: король Порзена.

От про нього-то Тарквіній
Різних начував опіній
Та й давай дружити з ним.
Думав: «Чоловік він глупий,
Але має злота купи,
Та ми його підійдемо,
За золото піднаймемо
Військо й підіб'ємо Рим».

А Порзена варовитий,
Таки не був в тім'я битий,
З Тарквінієм балюється,
За чарками цілується,
А як про війну згадати,—
«Треба,— каже,— оправдати.
Бо з війною нема жарту,
То не вина випить квартиру,
Ані ціпом помахати,
Ні логазу опихати.

А ми місяць подождемо
Та й здоровенькі будемо,
А тим часом зберем послів,
Нав'ючимо їх, як ослів,

Що тобі від них потреба:
Чи то з хліба, чи то з неба,—
Хай в дорогу готуються,
З римлянами торгуються,
Та й твою сповняють волю —
Ти чого жадав, королю?»

«Та мені від них не треба
Ані хліба, ані неба,
Але ж бо вони шась-прасть
Мою королівську власть,
Мов ногами потоптали,
Мене навіть не питали,
А за перше лихо стрічне,
Мов город розгородили,
Нас на вигнання довічне,
Мов прибудів, засудили.

А се вже скандал остатній,
Що маєток мій приватний
Розграбили, мов з пожежі,
Розорали мої межі,
Моє поле спустошили,
Ні зеренця не лишили,
І те — глупоти безодня:
Ткнула їх рука господня —
Себе тим не збагатили,
Лиш Тібр-ріку загатили».

«Чував, чував про те диво,—
Відповів Порзена живо,—
Та що Тібр не вспів прожерти,
Йому з горла не видерти.
А за проче, як то кажуть:
Люди пишуть, люди й мажуть,
А купити — не купити,
Ще раз можна в торг вступити.
З ними ще не грав я в карти,
А зо мною, бра, не жарти».

Пішли послы, що понесли,
Те й принесли, немов осли:
Римляни, бач, на публіку
Втяли якусь республіку,

Без короля й його власти
Самі себе хочуть пасти,
Добра роздано народу,—
Роздав не хто, а держава
На основі свого права,
Від короля мавши школу.

«Коли так, то в тебе крухо,—
Рік Порзена,— але ось
Скажи ще на друге вухо,
Може, інше вчую щось».

Т а р к в і н і й

Як король я й сам завзятий,
А ще в мене й зять багатий,
Тускула вельможний пан,
Він Октавій звесь Мамілій,
Обіцявся, що з неділі
Військо виведе на лан;
Камеріни й антемнати
З ним теж рушать воювати
Й розбивати всіх римлян.

П о р з е н а

Коли так, то добра наша,
От як добра з маслом каша.
Такі війни я люблю!
Зберемося й помандруєм,
Пограбуєм, поплюндруєм
І попалим їх ріллю,
Рим загорнем, як віл скибу,
Зловимо, мов у сак рибу,
Ми візьмем, що можна красти,
Ти ж діб'єшся своєї власти,
Будеш мов по весіллю.

Так оба договорились,
Цілувались і мирились
При чарочках день у день.
А тим часом Тарквіненки
З намови своєї неньки
В римські області близенькі
Кидали пожеж огонь.

Написано [дня] 24—25 жовтня 1915 р. на основі
Діонісія (кн. V, розд. 21).

ТРИЦЯ ГЕРОІВ

I

Коли в Римі консули почули,
Що їм грозить знов напасть скажена,
Що Тарквінієві у підмогу
Виступає з Клузія Порзена,

То веліли панам і селянам,
Що жили в рівнинах без опіки,
Весь добиток прятати у горах,
Поробити закови й засіки.

І гору Янікул укріпили,
Що з-за Тібру над Римом панує,
Там зброївно добру помістили,—
Надіялись — ворог пошанує.

А щоб до деспота не втікало,
Полекшу поспільству ту зробили,
Що яку на військо дань давало,
Найбідніших від неї звільнили.

«Буде се користь велика місту.
Коли ті, що зносять всякі біди,
Служачи хоч своїми тілами,
Допоможуть місту до побіди».

Таку давши полекшу бідності,
Що було рицарства, те зібрали,
На рівнині між містом і Тібром
Невеликий табір розіклали.

Випередив консулів Порзена,
Захватив Янікул тої ночі,
Коли нечисленна в нім сторожа
Ледве першим сном склепила очі.

Як сполошені сверчки, стрибнули к мосту
Римські стражі — гнала їх тривога,
І Янікул весь пустий попросту
Етрурійська заняла залога.

Та в ту ніч таки римляни вспіли
Мостом військо за Тібр запровадять,
Обсадить Янікула підніжжя
Йї припасу доволі там згромадять.

І коли Порзена вранці вислав
Своїх бравих, щоб римлян напали,
Вигнали за міст, а к переїзду
Йому зараз коні запрягали,

Найстарший конох сказав: «Е, пане,
Можете ще три години спати,
А тоді нам, може, час настане
До Клузіум коней запрягати».

«Або що?» — «Та там така орава
І ряди залізні, мов блискучі,
Такі рухи і така постава,
Що не треба й громової тучі».

«Дай коня! Як зараз верхи рушу,
Всім покажу, як ставать, як биться». —
«Лежіть, пане, втишіть свою душу!
Вам пани веліли не трудиться».

«От драби! А де ж вони в тій хвили?» —
«Е, вони від півночі не спали,
Полки ставили, на збір трубили
І страшенну силу навертали».

Тарквіненки Секст і Тіт прикладно
Лівому крилу повелівали,
Під собою утікачів римських,
Молодежі з Габіїв когорту
Та наємних борців етрурійських
Немалую кумпанію мали.

В правім крилі проводив Мамілій,
А при нім стояли ті латини,
Що зірвать з республікою Римом
Спільку забажали для відміни.

Всередині ж, де сим разом сила
Не була велика й обтяжена,
В крузі ворожбитів етрурійських
Та дворян своїх стояв Порзена.

У римлян напроти Тарквіненків
Спурій Ларцій стає й Тіт Герміній,
Оба вояки й республіканці
Без різниці «мніній та опіній».

А на лівім боці Марк Валерій,
Брат Публіколі, йому ж при боці
Тіт Лукрецій, замашистий рицар,
Що був консулом в мшшлім році.

Всередині ж, де найменше сили
Мали сей раз також і римляни,
Мов для постраху стяги носили
Оба консули, два ветерани.

Публій був Валерій Публікола,
Званий за свою любов до люду,
Консулом був третій раз з ряду вже,
Й до війни не жалуючи труду;

Другий Марк Горацій, що з потомків
Того, що при Туллі, виводився
Й задля значності свого роду
Другий раз на консульстві трудився.

А як сі на тих нараз напали,
То держалися вже цупко в бою,
Одні одним місця не вступали,
Наче рівні, перлися з собою.

У римлян виднілась перевага
Досвіду, постійності та вправи;
Та зате числом переважав їх
Рід латин та рід етрусків жвавий.

Та з обох боків як стали падать,
Страх пішов найперше по римлянах,
Як уздріли, що несуть із бою
Валерія й Лукреція в ранах.

На правім крилі зате держалась
Римська сила дуже знаменито;
Тарквіненки невдовзі змішались,
І обох їх мало не побито.

Та як ліве почало втікати,
Чувши, що без проводу зістало,
То й на правім стали знемагати,—
Справді-бо в них сил було замало.

Та й пустились всі до міста гнати
Й сперлися при одинокім мості;
Зразу стиск зробився там завзятий,
Вороги ж давай іззаду прати,
Рубачі мов, молотники прості.

Там були б їх плазом постелили,
Мов снопи для сушення у жниво,
В Рим були би ввірвалися живо,
Як би в п'яти втікачів гонили,—

Та знайшлися два герої в хвилі,
Спурій Ларцій і з ним Тіт Герміній,
Що на правім боці побідили
Так, що мало сам не згиб Тарквіній.

При них третій став, Публій Горацій,
Званий Коклес, значить, одноокий;
Одно око в боротьбі гарячій
Він утратив тому вже три роки.

Три мужі ті у зброях зістали,
А під ними три огнисті коні,
Наче мур непереможний, стали
І спинили ворога в розгоні.

В відворот римлян ввели порядок,
А як всіх вже на мості вмістили,
На причілку стали заборолом,
Свої ж коні до міста пустили.

Самі на причілку моста стали,
Наче три залізнії філяри,
Сотні стріл і списів переймали,
Наносили смертельні удари.

Так стояли, може, півгодини.
Поки з моста натовп висипався,—
Їх не переміг ворожий натовп.
І ніхто до них не прискіпався.

Так стояли, мов стовпи подвижні,
Працювали списками й мечами,
Перед ними ж ранених і вбитих
Залягли вже три великі тами.

v

Вже було на мості війська мало;
Рік Горацій: «Ви біжіть щодуху,
Задніх тих спиніть щовідважніших,
Щоб спинить ворожу завірюху.

Крайне прясло моста хай рубають,
Щоб міст зовсім був неперехідний,—
І про мене хай не забувають,
А ждуть, поки верну к ним послідний».

З тим побігли ті мужі хоробрі,
Втікачів значну часть зупинили.
«Ай, Горацієві ради добрі!
Чом же б по-його ми не вчинили?»

Стали дружно прясло те рубати
І делиння викидати в воду,
А на гомін стало надбігати
Щораз більше римського народу.

Ще раз дружно вороги наперли,
Щоб Горація із місця збити,
Та ще раз у нього стало сили,—
Не могли ніщо йому зробити.

В панцирі, натиканім стрілками,
Він стояв, мов їж сердитий зіло,
Та невтомно працював руками,
Хоч з ударів все тіло боліло.

Аж як хтось, напочіпки підсівши,
Проколов йому стягач колінний,
Тоді біль почув докучливіший
І до бою вже він не голінний.

Глянув — міст порожній. Будь що буде!
При кінці юрба лиш розмаїта,—
Не кидаючи списа ні щита,
В воду бух і плив між свої люде.

Кинулись на міст вороги скорі,
Втім прясло відтять загурчало,
Закричав люд римський в дужім зборі,
И зміркували вороги: «Пропало!»

А Горацій, враз під міст сховавшись,
Для ударів зверху недосяжний,
Від прясла плив до прясла помалу,
Хоч у ранах, зброєю обтяжний.

А як прясла крайнього добився,—
Крикнув,— зараз в човни повскакали
І його немов ледве живого
В колісниці у Рим дотаскали.

Той геройський вчинок безподібний
Позискав йому велику славу;
Глянуть на його остатні хвили
Римський люд ішов, мов на облаву.

Але йшли та йшли остатні хвили,
А Горацій смерті не давався,
Аж і видужав у давній силі,
На яку вже й сам не сподівався.

І почили за відвагу тую
Його люди, як мало котрого:
Із заліза вилиту статую
Поставили серед ринку свого.

І дали йому з ґрунтів державних
Стільки поля — на хліб заробляти,
Скільки протягом одної днини
Волів пара може оборати.

А як стала в Римі голоднеча,
Хліб ледве найзаможніші мали,
То йому від всіх голів у Римі
Триста тисяч хлібів дарували.

Збагатів із тих хлібів Горацій,
Все веселий між людьми держався,
Інших подарунків ні prestaцій
Ні від кого вже не домагався.

«Стільки літ прожив я однооким,
І не шкодило мені нічого,
Служив в війську, був не самотнім,
Рівне право, бачте, мав до всього.

А як охромів на одну ногу,—
Хоч лягай і здайся на волю божу!
Ані консулом, ані хорунжим,
Ані простим в війську бути не можу».

Написано в днях 26—29 жовтня 1915 р. на основі
Діонісія (кн. V, розд. 22—25).

ХТО КОГО ПОДУЖАЄ?

I

Ой завзявся на римлян Порзена!
«Та й ціпке ж, неподатливе плем'я!
Але я потрафлю доказати,
Що я також не хлібна м'якушка.
Тут засядемо по сей бік Тібру,
Спинимо вам довози усякі,
Побушуємо поля плодючі,
На паші не пустимо худоби
І не пустим в місто ані з міста,
Окрім птиці, ні душі живої».

На Янікулі засів Порзена,
Там йому подобалося дуже,
Збудували башту там римляни,
Він велів палату будувати
Ще й двори для своїх близьких другів,
Мов задумав вік тут вікувати.

Розложились здовж Тібру етруски,
Обсадили броди й переправи,
Зупинили весь довіз до Рима.
Тарквіненки ж пішли вгору Тібром,
З військом своїм Тібр перебродили
І розсіяли по чистім полі
Війська свого хижії ватаги.
Ті спинили працю хліборобську,
Утруднили весь доступ до міста,
Та й із міста не було свобідно
Людям показаться ні худобі.

І почався в місті голод лютий,
Живності велика дорожнеча,
Сотнями невільники втікали,
Тисячами бігли бідолахи
Із безхлібного гнізда свого
Та ставали в деспота на службу.

Бачачи сю халену велику,
Консули рішили обернутися
До латин як найближчих сусідів
З просьбою подати їм підмогу
Та до пометійських хліборобів
З просьбою доставити їм хліба.

Не дали підмоги їм латини.
«Пішли наші Тарквінію в поміч,
Присягли йому служити вірно,—
То вже непогода нам ставати
Вам на поміч, своїх побивати».

Та згодились пометяни радо
Їм доставить живності та збіжжя.
І ось, вислані для того з Риму,
Ларцій і Герміній роздобули
Много байдаків та наповнили
Запасами всякої поживи,
І від моря догори рікою
В тиху ніч безмісячну й беззвіздну
Провели їх Тібром аж у місто
Так, що й не завважила сторожа.

Та на місто вже тоді велике
Того хліба не надовго стало,
Й почалась наново голодовка.
От тоді Порзена, мов нічого
Не чувавши та не знавши досі,
Посила окличника до міста
Й велить ось що людям голосити:

«Живучи у вас сусідом близьким
Та дізнавшись, що в ваше місто
Загостили недостатки й голод,
Сповіщаю вам, що як приймете

В город свій Тарквінія з синами,
Зараз будете з моєї волі
Вільні від війни й від голодовки».

Слухали оповістку римляни,
Та була се «суєта» для слуху.
Не на те вони здобули волю,
Отряслися із ярма тирана,
А щоби за миску сочевиці,
Бохон хліба й полоть солонини
І себе й своє потомство пізне
У ворожі руки віддавати.

II

Ей, та завзялися і римляни
На Порзену та його етрусків,
Наче присяглися доказати:
«Можна з нами грати, поки грати,
Але можна і життя програти».

Був Кай Муцій, званий Корд, у Римі,
Доброродний муж і самостійний,
Що до серця взяв собі те лихо,
Яке мусить рідний край терпіти,
І надумав свій спосіб на нього.

Він спросив сенат на тайну раду
І до зібраних промовив ось що:
«Отці міста, у тяжкій потребі
Я надумав щось таке вчинити,
Що коли мені всміхнеться щастя,
Можу від біди вас увільнити.

Виконать свій намір не боюся,
Бо йду з вірою у власну силу
Та у нашу справедливу справу.
За життя своє мені не страшно,
Бо йду з тим, що вже живий не верну,
Йду на очевидную загибель.

Та одну бажаю мати певність;
Зроблю те, що хочу, чи не зроблю,

Страчу вік свій марно чи не марно,
Лиш одно вважаю я потрібним,
Щоб те діло не пройшло безслідно,
Щоб усім у Римі стало звісно,
За що голову положить Муцій,
І хоча б мій намір не сповнився,
Знали б всі: «Недармо він трудився»,
І була б мені безсмертна слава,
Не ся стежка життєва її слезава.

Те, що ось надумав я створити,
Не бажаю нікому відкрити.
В нас тепер нема нікому ходу,
Лиш туди, де зрада жде народу,
Тож я в своїм ділі опізнився,
Щоб народ про нього не дізнався.
Те, що я вважаю за корисне,
Хтось врагам би протрубив навмисне
І мене б там ждала вовча паша,
Була б справа відразу пропаща.

От тому я, дорогії браті,
Здумав сповістити вас у сенаті,
Певний, що з святого сього дому
Ви не зрадите її нікому,
До можливого мого скінчання
Вкрнете заслоною мовчання,
І аж як мені не буде ходу,
Все те оповістите народу.

Ось мій план. Досвітньою порою
Вийду я у етрурійським строю;
Вийду як якийсь етрусск-пройдоха;
Знаю ще по-етрурійськи троха.
То як будуть етрусски питати,
Скажу, що йду заняття шукати.
А як ввійду в табір, не спочину,
Видумаю яку-будь причину,
Аж своє призначення дожену
І зустріну короля Порзэну;
Як Порзэну короля зустріну,
Надіюсь, дасть бог, на ліпше зміну»

Похвалили сенатори діло.
І додому пішов Муцій сміло
Приготувить, що для діла треба.
Й просив духом підпомоги з неба.

III

Перебрівши Тібер при світанні,
Входячи до табору етрусків,
Муцій запитав по-етрурійськи
Ту сторожу, що стояла в брамі,
Чи робучий чоловік, як тесля,
Не знайде у таборі заняття?
Знаючи, що в таборі етрусків
На Янікулі дома будують,
Він узяв собі топір тесельський
І не крився з ним і на плечі ніс.
Пропустили майстра вартовії,
А той рад, що перший крок удався,
Йшов по табору та оглядався,
Де які збуваються події.
А як вийшов на порожню площу,
Що довкола шатра обступили,
Бачить перед одним, королівським
(Бо було воно все пурпурове),
Показний, високий муж в порфірі
При столі сидить, перед собою
Розложені має купи грошей
І велику таблицю воскову.
Тут запише, там відлічить гроші
І дає воякам та робочим,
Що довкола стіл той обступили,
Гуторять та ждуть черги своєї.

«Се король!» — подумав зараз Муцій.
Задрожали в нього обі руки,
Заманула душу нетерпливість.
Щоб постояти, аж запитають,
Або в них спитать в кого самому.
Ні! Він мовчки крізь юрбу протисся,
Підійшов до мужа у порфірі,
Ззаду підійшов, не схаменувся,

Потім раптом сильно розмахнувся
Й топором, мов гарбуззя м'ягке,
Розсік голову його надвое.

Змила кров пергаменову карту,
Потрусив перший сніг перед полуд[нем],
Обстоящі Муція спіймали,
Покликали королівську варту
Й повели до короля судити.
А король, що тільки встав з постелі,
Й поснідав, і звітів старшин слухав,
Аж в долоні плеснув з чуда-дива,
Вість почувши про кровавий злочин,
Припровадити велів убійцю.

Ввійшов Муцій, біля входу шатра
Його вартові в руках держали,
А один із них, що йшов свobodно,
На стільці поклав топір кровавий.

Встав король із-за стола помалу,
Поглядів уважно на убійцю,
Потім, широко простерши руки,
Йшов до нього звільна крок за кроком
Примовляючи, мов з чуда-дива:

«Ай, премилый же ти чоловіче,
Чи тебе манія обуяла,
Фурія жорстока навідила,
Що ти писаря благо[го] мого
Попсував одним собі ударом?
Та ти не етруск, се бачу зразу.
Римлянин? Ну, так я й догадався.
І не знав його, не мав з ним діла?
Значить, се на мене ти зібрався».

Стоїть Муцій, мов короп у житі ¹,
А король говорить, не питає.
Що се за король, що мислі скриті,

¹ Німецький вислів: «Er steht wie der Karpfen in Korn», у чехів «Stoží jako Karp v žitě» — характеру ризує глум.

Мов у книзі отвертій, читає?
Далі добродушно став питати,
Мов із книжки зайве щось читати:

«А скажи, безумний чоловіче,—
З твого зору блиск ума не втіче,—
Хто ти з дому, і хто тебе родив,
І хто тебе на гріхи навбдив?
З ким змовлявся і з ким ти злигався,
Від кого й чого ти домагався?
Скривдив тебе владник чи посадник?
Хто тобі був зрадник чи порадник?
Хто вказав тобі до нас дорогу?
За що, в кім, яку ти мав підмогу?»

Все по правді мусиш повідати,
Як не хочеш на муках глас дати».
Мовив Муцій, не тратячи духа:
«О королю, хто слів твоїх слуха,
Мусить зараз симпатичні нути
Людяності з твоїх слів відчуті.
Тим-то я брехать тобі не стану,
Скажу правду, як судді і пану.
Римлянин я, не з простого роду,
Що змолоду полюбив свободу,

Тож тепер, коли з твоєї волі
Нам готовиться ярмо неволі,
Здумав я тебе відсторонити,
Від неволі край свій слобонити;
Здумав сам, бо чув у собі силу,
Що мельком зіпхну тебе в могилу,
Не ждав плати, бо досить багатий,
І таке взяв на себе діло,
Що чи буду, чи не буду мати
В нім успіх, моє загине тіло,
Смерть усі його замаже втрати,
Лиш безсмертну славу може дати,
Щось таке, що і вік десятий
Покоління пізні буде гріло».

«А не кепсько се ти здумав, сину! —
Рік Порзена й мужем любувався.»

Якби я таку саму причину
Здибав за дівчину чи вітчину,
Я би, може, на те й сам подався.
Та ні, брешу! Я б полінувався,
За людьми я б так не побивався».

«А я так пішов,— відмовив Муцій,—
І не буду ласки в вас просити.
Смертних не боюся екзекуцій,
За край рідний все готов зносити.
Та коли душа твоя ласкава
Мені муки схоче дарувати,
Я, не маючи до ласки права,
Добровільно рад повідкривати
Тобі дещо, що тобі придасться
В дальшій твого життя дорозі,
А мені осолодить нещастя,
Що від мене будеш в острозі».

Тут король дав знак йому мовчати,
Всім присутнім велів вийти з хати,
Тільки Арунса, свого сина,
Що дорослий був уже мужчина,
В повній зброї велів завітати.

IV

Тут фантазією рушив Муцій,
Не з охоти короля здурити,
Але скривив трошечки душею
В інтересі рідної країни,
Видавши можливе лиш за дійсне:

«Знаць даю тобі отсим, королю,
Що я не один такий у Римі,
А зібралось там триста бравих
Із родів почасти сенаторських,
Переважно ж чільних патриційських,
Юнаків ще нежонатих, жвавих,—
Не збрешу, що я не був між ними,
Бо вони молодше покоління,—

Ті у храмі вірності зійшлися,
Іменем богині присяглися
Справі міста вірно послужити,
Всяке інше діло відложити,
Про одно лиш думати та дбати,
Як тебе пристежити та вбити.

Не прийдуть вони юрбою й тлумом,
Не прийдуть ні з гуком, ані з шумом,
Не почувеш ти від них погрози,
Не побачиш сміх їх, ані сльози,
Та кружитимуть довкола тебе
Недосяжно та недослідимо;
Не пізнаєш жадного близ себе,
Хоч стоятиме досяжно й зримо.
І се знай, як ще раз пощаститься
Тобі ще кого живцем спіймати,
То вже, певно, другий день явиться
Той, що буде певну руку мати.
Бачу, бліднеш! Бачу, заглядає
Тобі в очі смертельна тривога...
Чуєш се від того, що йти має
З суду твого перед осуд бога»,—

Мовив Муцій. Король загадався,
Не відразу тим словам піддався,
Але, тричі плеснувши в долоні,
Кликнув варту, що в сінях стояла.
«Зв'яжіть сього і хай на припоні
Жде в в'язниці, аж у нас ухвала
Впаде, що про його рішить долю;
Не смій пакості йому робити,
Але в час звичайний їсти й пити
Йому дайте до потреби вволю».

v

Відіславши Муція в в'язницю,
Скликав раду повірників своїх
Затурбований король Порзена,
Посадив при собі свого сина,
Розповів їм те, що мовив Муцій,

Дружньої питав у них поради,
Що робити і як заходиться,
Щоб від ворогів освободиться.

Повірники, самі прості душі,
Чи воєнні, чи двірська прислуга,
Бо на інших короля не стати,—
Або то вони багато знали?
Не одно всі, а все теж казали:
Королівську службу подвоїти,
При королі варту заострити,
Підплатити шпіонажу в Римі,
Щоб королю про все доносила,
А у всіх рефрен був однаковий:
Зловлених сейчас на муки брати,
А засуджених стрілять, рубати.

Тільки Арунс, розумна дитина,
Від дорадників тих розумніший
І до батька свого прихильніший,
Ставить справу сю зовсім інакше:
«Не в тім діло — побільшати службу,
Заводити подвійну сторожу,
Підкупляти в Римі шпіонажу,
Зловлених же, вишних чи не вишних,
Брать на муки, тягати до суду,
А засуджених рубать та вішати,
А в тім діло — довести до того,
Щоб вороги перестали бути
Ворогами, щоб не було треба
Проти них ніякої охрани,
Ні погрози, ані остороги».

Відповів на те король Порзена:
«Дуже добра, сину, твоя рада,
Та одна велика тут завада:
Я ж побив їх у кровавій битві,
Впер у мури, як мишей у нори,
І так обложив їх своїм військом,
Що не сміють носа показати.
Чи ж подоба мені, переможцю;
Не то від побитих утікати,

Але навіть себе понижати
І в них миру першому прохати?
Хай би перші мою вищість чули
І до мене з поклоном прибули!»

Коли тее король промовляє,
Із-за Тібру гонець прибігає,
Весь засапаний, в пилу та в крові,
І, не ждучи на питання, мовить:
«Ой, королю, скоїлося лихо!
Підійшли нас римські вої тихо,
В невідому засідку загнали,
Пару тисяч наших постинали,
А ще більше у полон забрали!».

«На тобі! — король промовив тихо.—
Сам у долі я накликав лихо!
Мусили ж мене упокорити,
Щоб я перший гнувся їх мирити!
Хай і так! Ідіть, послі, не гайтесь
І преостро від них домагайтесь:
Як не хочуть вигнанців приймати,
Хай їм віддадуть їх каземати,
Іх палати, й господарські хати,
І поля всі, що порозділяли,
І все збіжжя, що поплюндрували,
І все золото, що без розбою
Дід приніс з купецтва в Рим з собою.
Мені ж звернуть край із сімох кусків,
Що колись належав до етрусків,
Надто ще закладників хоч двадцять,
Щоб нам миру можна сподіваться».

Станули послове ті в сенаті
Грізні-буїні, мов воли рогаті,
Все по-писаному розложили,
Сенаторів дуже стривожили.
Мовить консул, старий Публікола:
«Отці й браття, що нам за неволя
За якісь пустки та каземати
Терпіль голод, в боях пропадати?
Все, що хоче король, обіцяймо,

На будуще ж іншу раду маймо!
Як захоче, і в дугу зігнімся,
Тільки з ним у мирі розійдімся!»

Притакнули сенатори: «Згода!»
Та не згоден був собор народа;
Ще він тямив Брутове завзяття,
Однодушне народне закляття:
Ні тиранам повороту ждати,
Ні з їх дібр стеблинки не віддати.
Надто Порзена щоб уласкавить,
Двадцять закладців велять відправить:
Десять юнаків щонайзнатніших,
Десять панянок щонайгарніших.

VI

Рад же був Порзена тій відправі,
Як посла до нього зголосились.
«Хай живуть римляни браві в славі.
Що ж, згодились? А дуже просились?»

Розповіли все посла подрібно,
Як було в сенаті, як в народі.
«Та сенату слухать не потрібно,
А народу переперти годі».

Як на закладнів почав глядіти,
Зрадувалася душа у нього.
«Ай, які вродливі, гарні діти!
Як жию, не бачив ще такого.

Юнаки, як півбоги, чорняві,
А дівчата — німфи та богині!
По наметах розведіть їх, други!
Дайте всі вигоди їм віднині!

Та я їх не випущу й по році,
Хай пропадуть всякі війни й свари!
Маючи красу таку при боці,
З них пороблю пречудові пари».

Зараз секретарів посадили,
Перемир'я годне урядили.

Та лиш першу точку прочитали,
Два гінці знов у кімнаті стали.

«Ой, королю, чни свою волю!
Задали нам тривоги та болю
Ті панни, творіння те пречудне,—
Драпонули у саме полудне.

Попросилися у Тібр купаться,—
Мала варта їх не відступаться,
Нас вони просили відступити,
Щоб дівоцький стид не образити.

А така вже панна як попросить,
То хоч зараз гинь, а маєш досить.
Сидимо, повідвертавши пикн,
Аж на Тібрі крик і ляск великий.

Всі панни у воду поскакали,
Зв'язки шат на головах всі мали
І плили рядом, мов білі гуси,—
Нащо нам ще більшої покуси?

Поки ми до берега добігли,
Півріки вже переплисти встигли;
То ми вже спокійно постояли,
Аж на другім березі всі стали.

Стали голі, хоч трошки червоні,
Обернулись, сплеснули в долоні,
А одна, найкраща межн всіма,
Крикнула: «Cloelia sum! Fui prima!»¹

Був там і Тарквіній Гордовитий,
Закричав, завзятий і сердитий:
«О боги, сей люд наскрізь зрадливий!
Будь же тут для нього справедливий!»

Відповів Валерій Публікола:
«Ягідки се із римського поля!
Вони жарт собі з мужчин зробили,
Королеві тим ще не вхибили.

---

¹ Я Клелія! Була перша! (лат.).— Ред.

Ось я з вартою піду до міста,
Мені кожда відома невіста;
Та ж, що тута Клелія названа,
Власна се моя дочка кохана».

Чим раз більш Порзена дивувався,
На одвертість римську дивувався,—
А Тарквіній аж дзвонив зубами.
«Ти, королю, робиш жарти з нами?»

Надіялись ми від тебе права,
Що знов наша буде вся держава,
А ти, замість вирубать їх збори,
Входиш у якісь переговори!»

Порзена

«Я й сам думав місто захопити,
Але не вдалось нам досягнути;
Ви взялись опісля за облогу,
То показуйте тепер дорогу.

Ви ж під містом потерпіли нині,
То й на мир я йду по тій причині;
Старе слово, а правдиве й досі:
«Nemo tenetur ultra posse»¹.

А я думав, ваша справа чиста,
А мужів моїх уже не триста,
А п'ять тисяч лягло головами,—
Чи віддасть їх хтось мені між вами?

Вирубать їх збори, мов капусту,
Се й мені здавалось легка справа,
Але загинати тут попусту,
Се не справа, а стид і неслава.

Що ж до золота, що без розбою
Дід приніс з Тарквіній із собою,
То його сам дід і внук, королю,
Видали на храм на Капітолю.

---

¹ Нікого не слід тримати довше, ніж він може витримати (лат.).— *Ред.*

На все те реєстри є й рахунки,
Збережені на всякі трафунки;
Все роздивить наш суд уголовний,
Ти в тім суді будь суддя верховний».

Вчувши те, Тарквіній і Мамілій
Вийшли мов опарені з кімнати.
«Коли так, начхать нам на етрусків!
Будем про своє по-своmu дбати».

VII

Сонце вже хилилося до моря,
Як Валерій консул Публікола,
Вартою етрусків окружений,
Вів закладниць у табір Порзени.

Йшли вони без боязні й без горя,
Зроду не були страшкові діти,—
Молоде чуття їм говорило,
Що в залозі їм не вік сидіти.

Уже Тібр вони перебродили,
До Янікулу вже близько краю,—
Аж іззаду щось застугоніло —
Валка кінних із темного гаю,

Поспішають, що кінь може скочить.
«Се, мабуть, Тарквінії за нами!
Передом король з двома синами...
Раді, знать, з ланнами нас подрочить».

Так сказав Валерій, поглядівши,
А етруски кажуть: «Даймо драла!»
«Дай, татуню, моє веретінце!» —
Незамітно Клелія сказала.

Рушили з копита теж якмога,
Близька їм до брами вже дорога,—
Ті ж, хоч як шалені бистро гнали,
Ледве в самій брамі їх допали.

Налетіли, мов градова хмара:
«Тут вам буде моя помста й кара!»
В крик Тарквіній: «А отсю, рудую,
Мечем своїм ззаду погодую!».

Блискавка червона тут мигнула,
Клелія на нього лиш зирнула.
«Ззаду? Я лише спереду вмію.
Ось на ніс вам червону лілію!»

Замахнула, мов бритва голила,
Тарквінію ніс відчехолила,
А Тарквіній, удаючи зуха,
Рубнув свого коня поміж вуха.

Не велика була січа в брамі,
Не дісталось там жадній дамі.
Бо наскочив Арунс з грізним видом,
І втекли Тарквінії зо стыдом.

І привів закладниць Публікола
Аж до королівської кімнати;
Втішився король і зараз військо
На загальний збір велів зізвати.

Не було там жадної котори;
Згідно з королем усі признали,
Що входити з римлянами в спори
За Тарквініїв гадки не мали.

Коли ж ті йдуть на нечесне діло
І насиллям право потоптали,
На закладниць і післанців римських
Із ворожим наміром напали,

Всяка відпада для них повинність
Іх держати далі та хистити;
Ім король виповіда гостинність,
Велить зараз табір опустити.

Вже з римлянами не перемир'я,
Але приязнь вічну заключає,
І закладників йому не треба,
Й бранців всіх задаром відпускає.

А закладницям в своїй кімнаті
Дав при власному столі засісти
І звинився, що республіканкам
Королівський дасть обід поїсти.

А як при столі йому сказали,
Яке диво Клелія вчинила,
То Порзені в очах сльози стали,
Його серце вона відмінила.

«Ну, дівчина! Чудо не дівчина!
Не дівчина, а правдива перла:
Чого жаден нездужав мужчина,
Гордякові вона носа втерла.

Покажи лиш тее веретінце,
Що ти ніс старому ним зчесала!
Хай же тебе сімсот качок копне
І навіки буде та похвала!

А візьміть лиш сю шабельку в піхві,
На вагу отсюю положіте,
Старим грецьким злотом зрівноважте,
Ще й позверх мій перстень доложіте!

А що кожда з рицарського роду,
А то ще й сенаторівна з дому,
Дайте по коневі вороному,
Щоб в мій табір не жаліли ходу.

А сей табір, всі його будівлі
Полишаю Римові в презенті
За війну, та вбійства, та грабівлі,
Щоб хоч трохи з нас були контенті».

Так знайшовся той король етрусський,
Що йшов Рим, мов жабу, проковтнути.
Не знайшовсь так жаден руський, прусський
Ані польський — можна певним бути.

Та й сенат знайшовся несогірше:
Королівську золоту корону
Доложив до царської порфири
Та до слонової кості трону.

Із римлянами в ладі та згоді
Жив Порзена до самої смерті,
А як Арунс, син його, в поході
Згиб з кумейцями в кровавім бою,

То ввійшло його все королівство
Без війни, без колоту та горя
В склад держави римської, неначе
Тиха річка до шумного моря.

Написано в днях 27 жовтня — 2 падолиста 1915 р.
на основі Діонісія (кн. V, розд. 27—34).

ГЕТЬМАНСТВО СЕКСТА ТАРКВІНІЯ

Ще раз Сексту Тарквінію всміхнулася доля,
Хоч ягода, так сказати, з високого поля,
Ні королем настоящим, ні великим паном,
Був раз зв'язку міст сабінських начальним
гетьманом.

Треба було много трудів і грошей утрати,
З міста в місто ненастанно там і сям ландати,
Мусив можних і неможних підмовлять, дурити,
Поки здужав проти римлян усіх роз'ятрити.

Як зібрався в однім місті з'їзд їх делегатів,
Став шукати умов давніх, писаних трактатів,
Та нічого не знайшов. Секст вилущив гладко,
Що творцем зв'язку сабінів та був його батько.

«Та римляни мого батька від сього прогнали,
І всі його договори силу потеряли;
І ми тії договори за пізашчо маймо,
З римлянами якнайскорше війну зачинаймо!»

Дали себе делегати в тім переконати,
Позволили Тарквінію війська набирати
По їх містах, скільки треба, й оружжя робити,
Тее військо муштрувати і в бої водити.

Заходився Секст Тарквіній, брати помагали,
Ще Фідени й Крімерії до нього пристали;
Ті Фідени — міцна кріпость недалеко Риму,
Тут держаться було можна як літо, так зиму.

Так, братів повідомивши, план свій викладає
Капітанам та сотникам, ночі дожидає
Беззвіздної; жде й Валерій, хоч його й не просять;
День в день йому Секста плани втікачі доносять.

А як ніч настала, в хмарах зорі пощезали,
У таборі сигналові огні запалали;
Свого війська в тяжкій зброї узявши три часті,
Секст вирушив римський табір у п'їтми нападсти.

З фашинами й драбинами тягнуть вози живо:
«Ото буде тобі, смерте, багатее жниво!
Римський табір наче вимер! Ані птах не писне,
Ні огонь нїде не блисне, ні сторож не свисне!».

От вони й припильнували: напотемки пазять,
Фашинами рови гатять, драбинами влазять
На верх валів, до табору через забороло,
Ще й кепкують: «Ото сплюхи! Цїла стїна гола!».

А римляни за стїною як стовпи стояли,
Хто перелїз забороло, вже в руках держали,
Зараз нишком горло здушать, і проколють груди,
Та й кидають, мов околот: «Досить з тебе буде».

Від півночі аж до ранку так себе трудили:
Тї давили та кололи, а тамтї входили;
Аж як рано засвітало, то їм видно стало,
Що з їх війська величного мало що й зїстало.

Кинулися павтікача, та було вже пізно,
Бо піднявся вже й Лукрецій із табору грізно;
Котрі були у засїдках, тих, як зайців, гнали,
Котрі ж піші шкутильгали, тих гуртом стинали.

Тринадцять тисяч сабїнів одного дня вбили,
Штири тисячі ще й двїсті тяжко поранили;
Здобули ще в той сам день табір укрїплений,—
З недобитками Тарквіній тікав як шалений.

А кілька днів по тїй битві і Фїдени впали;
З побїдженими римляни круто поступали;

Винуваті — під топір, молодь — в легіони,
В місті римська залога й забрані загони¹.

Та не подались сабіни. Другий рік знов кліпа!
Консули Публій Постумій, Мененій Агріппа
Ще й не встигли оговтаться, як сабіни впали
Аж під сам Рим і горожан многих порубали.

Вирвався консул Постумій проти них поспішно;
Що їх такі малі купи, йому було смішно;
Гонив же їх, вбиваючи, аж в густу діброву,
Та тут набіг на армію сабін прездорову.

Перестріла вона муром римлян у погоні;
Ті втомлені, задихані, мов у бігу коні,
Знай, падали під списами, поки в нічну пору
Недобитки не вдерлися на високу гору.

Всю ніч їх там сабінській варті пильнували,
А сабіни у таборі пили та співали:
А у Римі про той погром розходяться вісти,
Плачуть батьки та матері, ридають невісти.

За той час Мененій-консул всіх здібних до зброї
Зібрав, учить та муштрує при палаті своїй,
Вранці ж вирушив за брами, розсилає чати,
Веде військо під ту гору своїх виручати.

Побачивши се, сабіни, що добру дрібницю
Вина нічцю проковтнули, зробили дурницю.
«Досить із нас тої слави, що вчора дістали!
А тим добром, що набрали,— багаті ми стали!»

Тих, що гору вартували, зараз відкликають,
З добичею в доми свої втішно поспішають,
А до римлян шлють посланців і велять сказати:
«Пізнали ви нашу вищість, годі воювати!»

Тарквініїв назад прийміть, добра їх віддайте,
Республіку геть відкиньте, самі ж підлягайте
Тим законам, які зв'язок наш вам подиктує.
Горе тому, хто сю волю нашу ще знехтує».

¹ Знач[ить] — громадські поля сконфісковано й прилучено до римського *ager publicus*.

**На те римський збір народний відповів сабінам:
«Вас для нас підбив Тарквіній, тож зброю самі нам
Зложить перші, а не воля ваша зложить зброю,
То на ваші міста йдуть вже консули війною».**

**От так переговоривши, таборами стали
Близько міста Еретума й одні одних ждали.
А хоч всі можливі сили зібрали римляни,
Таки значно численніші були сабіняни.**

**Була з того знов між ними радість немалая,
Що римлян бог на загибель в край їх посилає;
Та в римлян була турбота, поки божа сила
В таборі їх знак своєї ласки не спустила.**

**Перед шатрами, де чільні римські ночували,
Кожду ніч три списи в землю встроjali;
Держална, як п'ясть, грубезні, у землю впущені,
А догори леза вістрій на п'ядь заострені.**

**Отже, ніччю, по котрій битва бути мала,
Перед кождим з таких шатрів варта оглядала,
Як на кождім вістрі списа з леза виходило
Ярке світло сріблястее й, мов місяць, світило.**

**Мовчки тоді вартовії у шатра вбігали,
Своїх панів начальників зі сну розбуджали:
«Ходіть лише та погляньте!» Ті гляділи тихо.
Мов голодний вовк, далеко десь скигло лихо.**

**Мовчки йшов такий начальник з шатра до другого,
Розбуджував із півсоння то сього, то того:
«Встань і вийди перед шатер!» Усі вої вздріли
Ті огники, що на вістрях чудесно горіли.**

**А горіли, не вгасали до ранку самого.
Й без віщунів зрозуміли вояки дня того,
Що побіда жде їх світла, і від перемоги
Сабіцької не вчували жадної тривоги.**

**Перший кинувся Постумій з своїм півтабором,
Щоб погрому вчорашнього замазати сором;
Він не дбав на жадні рани, жадні небезпеки,
Поки-правий ріг ворожий не пішов навтеки.**

Потім лівий ріг подужав розумний Мененій,—
Лягло ворогів багато на землі студеній,—
А як ліве, за ним праве зламалися крила,
Потім саму середину їзда розорила.

Так для римлян минулася страшна небезпека,
Почалась серед сабінів загальна втека;
З втікачами в суміш в табір римляни як впали,
До вечора за побіду вже не потерпали.

А що всіх їх не побили, на се дві причини:
Раз — ніч-мати, друге ж — гори, яри, та долини,
Та край рідний, всім знайомий, допоміг, що ворог
Розсипався по нім ніччю, як у вітрі порох.

Римські ж консули оба там по тріумфу мали,
Та вперше тут сенатори різницю признали.
Більший мав тріумф Мененій: на кролівським троні
В цвітній тозі їхав возом, тягли штири коні.

Постумій мав тріумф менший, тоді встановлений,—
Наразив на погром військо скок його шалений!
Пішки йшов поперед війська; йому не дається
Цвітна тога й скиптр; тріумф сей ovatio зветься,

Чому зветься ovatio, се не всякий знає.
Evohe! в честь Діоніса кожний грек гукає;
Се по-своєму римляни в «ова-га!» змінили
Та пішому консулові почесть учинили.

Написано в днях 6—8 падолиста 1915 р. на основі Діонісія
(кн. V, розд. 40—47).

НЕДБАЛА-ВЕСТАЛКА

Учениця весталки Емілії
Мала наказ в нічному дозвіллі
Пресвятого огню пильнувати,
Всю ніч ні на хвилю не заспати.

Пильнувала, поки пильнувала,
Аж собі на лихо задрімала;
Зараз сторож спостеріг у снігах,
Понтіфексу зробив допесіння.

Не шукав понтіфекс між книжками,
Орік зараз: «Висікти різками!»
Всіх собратів скликає поспішився,
Щоб при них той обряд довершився.

А та бідна в сльозах і тривозі
Лежить смирно в храмі при порозі,
На погасле холодне огнище
Глядить, як на душі кладовище.

Ввійшов понтіфекс. Вона зірвалась,
Не молилась ані цілувалась,
Моментально край огнища стала,
Плащ свій дорогий на нім поклала.

І в тій хвилі бухнуло огнище
Полум'ям рожевим якнайвище,
І весталка прорекла слезава:
«О богине, слава тобі, слава!»

V[alerius] M[aximus], [кн.] 1, [розд.] 1, [уст.] 7. 21/XI.

ЯК НЕ САБІНИ, ТО ЛАТИНИ

І

Від етрусків збігли до сабінів,
Від сабінів збігли до латинів
Секст Тарквіній і Октав Мамілій,—
Як не чорні, то допоможуть білі.

В році перед Христом п'ятсот першим,
Консулі ж Публіколі помершим
Консулами без різниці партій
Стали Ермін Постум і Тіт Ларцій.

От тоді латини знов здружились,
Від союзу з Римом відложились,
Стали раптом від римлян жадати
Тарквініїв наново прийняти.

І зійшовся в місті Ферентіні
Збір посланців в Марсовій святині,
Щоб рішить, чи всі міста весною
На римлян повинні йти війною.

Про війну ту мали ухвалити,
Полководця для неї обрати;
Всіх латин на збір той запросили,
Лиш римлян непрошених лишили

А був, власне, в той час Марк Горацій,
Бувший консул і майстер орацій,
Послом до латинських міст ряджений,
Від римлян і латин уважений;

Той мав у латин вихлопотати,
Щоб не хтіли давніх прав топтати,
Самі собі не шукали гудза,
Не робили огиди з союза,

Щоб на рільників не нападали,
Їх плоди й тягло не поїдали;
Як хтось інший їх на те наводить,
Не таїли зла для своєї шкоди.

Та дізнавшись, що в Ферентіні
Мають про війну голосувати,
Всі міста зізвали до святині,
Рим же занехали завізвати,

Сам прибув на збір без прецедента,
Слово випросив у президента
Й заявив, що він посол від Риму
До латинських городів для стриму,

Щоб не було нападів розбою,
Ті ж, що чують гріх сей за собою,
Хай знайдуть у себе справців чвари
І римлянам видадуть для кари:

«Так було уставлено в умові,
Коли наша приязнь та повсталала,
Щоб не було кривди у основі,
Що б рідню та другів розлучала.

Аж ось бачу, що міста зійшлися
На римлян війною спільно стати,
А се мушу з того заключати,
Що ні дати ні взяти ви завзялися

Самих лиш римлян на збір не звати,
Що римляни — союзу автори,
Ім належить скликувати збори,
Всім латинам — в них участувати.

Як же ви, учасники й сусіди,
Важились отак позневажати
Наше головство й претендувати
Можете ще на якісь побіди?

Що закинете мойому місту,
Що на збір отсей його не звали,
І чим будуть щодо форми й змісту
Ваші тутка нинішні ухвали?

Адже провід має римське плем'я
Незадармо дуже довге врем'я!
Лиш від цього можуть вийти внески,—
Чи ж було інакше аж до днеськи?»

Потім із Аріцї делегати
На римлян взялися накладати:
«Навели на нас оті римляни
Із етрусками: війну та рани,

Хоч ми, свояки їх, допустили,
Що етруски нас поработили;
Хоч ми спілка, проте босі й голі,
Всі міста в етрусків у неволі.

Аж Тарквіній зібрав наші сили,
Відновля союз і жде звитяги,
Щоб лиш ми додержали присяги
Та його на троні посадили».

Втікачі з Камерії й Фідени
Розводити стали довгі трени ¹,—
Другі, що римляни звоювали
Місто їх і їх з домів прогнали,

Перші ж ще за тяжчюю недолю,
Продання всіх горожан в неволю,
Як за їх численні зради й зміни
Зрівняно з землею міські стіни.

За те одні й другі парікали,
До війни з римляни ² накликали,
Розводили довгую бесіду,
Як би мали певну вже побіду,

---

¹ Жалібні речі або пісні.

² Стара форма зам[ість] з *римлянами*, пор[івняй]
нагуївське з *дриви* зам[ість] з *дровами*.

Врешті, Тіт Мамілій, зять Тарквінів,
В той час найзнатніший між латинів,
Випалив промову препростору —
Рим перевернути дном угору.

Дармо міста боронив Валерій
Проти замахів лихих катерій;
Пусті речі товкли аж до ночі,
Не розумні ж були у немочі.

Другий день придверних наустили,
Ті на збір Валер'я не впустили,
Самі ж раду радили погану,
Як до власті помогти тирану.

Горацію дали лиш заяву:
«Пустив Рим хвалу своєю в неславу;
Не хочем з ним свояцтва держати,
Лиш про помсту будем промишляти».

II

Ухвалили, та й пороз'їздились,
Та й не зараз же й уоружились,
Бо се з міст були аристократи,
Люд же з ними не хотів держати.

Тож Тарквінії й багач Мамілій
Не спочили ні одної хвилі,
Взялись зразу аж на два способи,
Мов в кліщі, римлян взять у дві проби.

В Римі вони довірених мали,
Що з рабами здавна змови мали
Панів-хлібодавців шпигувати,
Перед королем очорнювати.

Ті тепер зробити мали змову
На весь Рим загальну, однодпвову —
Вирізати панів, зо світу згладить,
А Тарквініїв у Рим впровадить.

Та поки назріє плід сей клятий,
У пригоді стали фіденати:
Своїх спільників зібрали мужніх
І Тарквініїв усіх оружних,

Враз із ними в город повходили,
Зараз замок ними обсадили;
Римських «прихвоспів» велять вбивати,
А небитих з міста проганяти.

Тоді в Рим заяву відіслали,
Що від спілки з містом тим відпали,
А як з Риму надійшло посольство
Й докорило їх за своєвольство,

То бунтівники з чистим сумлінням
Були б тут побили їх камінням,
Але старші тому запобігли
І хоч тее виеднати встигли,

Що живих їх з міста проводжали,
Рад та впімнень слухать не бажали,
Того фіденати доконали,—
Що дальш буде, і самі не знали.

В Римі як сенат про те дізнався,
Всіх латин чіпать не поспішався,
Знавши, що не всі міста їх раді
Тій, що в Ферентін зійшлась, громаді.

Тут і скрізь звичайно так буває:
Більшість люду війни не бажає,
Бо для тих, що ні на що не люті,
Всі умови виходять неткнуті;

Тільки ті, що хочуть зміни власти,
В ґрунті ж речі грабувати й красти,
Йдуть на заговори та підмови,
Буцімто: потоптано умови.

Але фіденатів добре знали,
З сильним військом консула послали,
Що негайно країк їх спустошив,
Всіх заміських в місто прополошив.

Біля міста табір розложив він,
І сторожу скрізь так умножив він,
Щоб ні живності, ні зброї й стали
Фіденати в місті не дістали.

Фіденати ну ж посольства слати
І латинській міста благати,
Щоб торішню сповнили ухвалу¹,
В поміч їм спішили не помалу.

Що ж зробити міг союз латинів?
Те, що кождий би союз «учинів».
Скликать якнайбільшую громаду
На якнайбалакливішу раду.

Там наговориться міг доволі,
Хто лиш говорить хотів до поту,
Хто не мусив працювати в полі,
А балакання мав за роботу.

Там були такі радикали,
Що на те одно лиш нарікали,
Чом міста латинській й до «ноні»
Не стають в Тарквінів обороні.

«Все кидаймо, їм допомагаймо
І на тее всю надію маймо,
Що вони, як стануть королями,
Будем Риму співвластителями.

Та ж Тарквінії — сім'я не тиха,
Всій Італії наробить лиха;
А як лавою при ній ми станем,
Панства й генеральства всі дістанем».

Та перемогли май заможніші
Та на раді поміркованіші:
На галай війни не починати,
А вперед римлян переконати,

---

¹ Ухвала була восени р. 501, потім минула зима, в Римі з роком 500 почалося консульство Сервія Сульпіція Камеріна й Манія Туллія Лонга, а фіденати почали війну аж весною р. 500 і зараз почули над собою важку руку консула Манія.

Що не буде жадна їм догана,
Як Тарквінія візьмуть за пана,
Як йому забудуть всі провини,
До нових же не дадуть причини;

Не в республіканську чорторію,
А в його ярмо муть гнути шию,
Фіденатам вільність оголосять
Та їх ще гарненько перепросять.

«Ми, латинські міста союзні,
Стоїмо на тому дуже дружні,
Не терпіть, щоб з ваших прерогатив¹
Вітчину своєю хтось з наших тратив.

Як не вчините одно ні друге,
То ми вам ні друзи, ані слуги,
Будем радити хоч би й до смерти,
Як би вас усіх на порох стерти».

Отаку грізну свою ухвалу
В Рим вони послали й непомалу,
Аж сенат і римський люд пізнали,
Що латини для Тарквінів хвали
Пальцем в чоботі їм накивали.

III

Стара біда, а все нове лихо.
Хоч багач сидів би, може, тихо,
Але бідний не може мовчати,
Як все лихо стає докучати.

Була бідним в Римі недогода,
Недогода більшині народа,
Що довгів сплатити не змагала,
В багачів неволю попадала.

Більше ще скреготання зубами
Було між зухвалими рабами,

---

¹ Прерогатива — латинське слово: претензія на більше право від іншого.

Що пани їх за що-будь карали,
Палицями та різками драли.

От між ними до найзавзятіших,
Найсміліших, зате й найлютіших
Висланці Тарквініїв пристали,
Щоб із їх завзяття користали.

Одним тикали червоні гроші,
Іншим ще щедріш слова хороші,
Що як королем Тарквіній стане,
Для таких, як він, гут рай настане,

Лиш, не гаючись, за діло браться,
В жадні плани й мрії не вдаваться!
План один загальний та чудовий
Уложив Тарквіній — він готовий.

«Як лиш ніч безмісячна настане,
Кождий бідний хай з постелі встане,
На збірнеє місце хай прибуде,
Де вже ждатимуть знайомі люде.

В той час на найближчі башти й брами
Рушите оружними рядами,
А як ті захопите, то знайте:
Лиш рабам у місті знати дайте.

Ті раби вже довший час у змові,
В даній хвилі встояться у слові:
Як один муж серед ночі встануть
І на сонних панів своїх грянуть.

Виріжуть всіх сонних за годину;
Котру схочуть, пощадять родину.
Наше місто! От тоді ми з вами
Будем Рима повними панами».

Отсей план Тарквінієва сина
Чула сила бсжа невидима,
Чула і нікому не сказала,
Лиш тихенько пальцем замахала.

IV

Були в Римі два брати родимі
Від невільників вітця та мами,
Марк і Публій, по вітці зовимі
Припадково теж Тарквініями.

Між рабами мов провідниками
Були задля свого поведіння,
Чільними за те бунтівниками
Стали не без волі провидіння.

Вперве-бо з намовою до бунту
К ним Тарквініїв прийшли довірні,
Волю обіцяли, много ґрунту
Та з грабівлі користі безмірні.

Вони ж палко те взяли до серця,
Палко між рабами працювали;
Не був жаден з них іще мардерця,
На різню ножі лиш готували.

Та ось стали остріі ножі ті
Ніч у ніч на сон їм налазити:
Вони ріжуть мов, що єсть на світі,
Що живе, не дають тому жити.

Ріжуть кури, та качки, та гуси,
Вівці, кози та малі телята,—
Се лиш перші до різні покуси,
Ще різня властива не почата.

Ба, вже ріжуть воли та корови,
Осли, мули, буйволи та коні;
Різники зробились з них здорові,
У сні ходять, мов кати червоні.

Ще різня не почалась властива,
Ще приємно їм на все глядіти;
Та ось почин кровавого жнива:
У сні ріжуть діти, діти, діти.

Зразу лиш маленькі немовлята,
Що лиш нявкнуть під пожем і гинуть,
Потім і старшенькі отрочата,
Що вчепляться й не хочять покинуть.

Переріжеш шийку — не кидає;
А держить руками обі ноги;
Відріж ручку, ручка відпадає,
Другу ще тримають судороги.

Різать треба се дитя основно,
Бо ціпка, живая його вдача;
Зріж головку — в шийці крові повно,
Залле очі зараз кров гаряча.

Те дитя — обом фігурка знана,—
Хтось його зарізав біля брами.
Се синок найстарший того пана,
Що найперш були його рабами.

Те дитя якраз до них чепилось,
Довго їм спокою не давало;
Разів вісім ніч по ночі спилось,—
Видно, вбійці свого шукало.

Вріж головку, шийка виростає,
Мов маківка або скрут повою;
Куди глянь — лице перед тобою,
Все вдивляється, немов питає:

«Чи то ти мене зарізав вчора?
Чи то ти мене зарізав зрана?
Чи від твого ножика так скоро
Потекла у мене кров рум'яна?»

Вісім день жили оба в тій муці,
Вісім день були оба в розлуці;
Не в одного пана бідували,
Лиш дев'ятого дня вихід мали.

Як зійшлися, зараз просльозились,
Брат до брата за шиї вчепились:
«Рятуй, брате! Видержати годі!
У страшній знайшовся я пригоді».

Публієві Марк оповідає,
Марк йому те саме повторяє,
А як друг на друга погляділи,
Мов за той час на палях сиділи.

Вийшла там слізна річ, а не сварка,
Мовив Публій так до брата Марка:
«Треба, брате, богів пам'ятати.
От ходімо віщуна спитати».

Вислухав віщун їх річ страшную
Про ті сни, що мучать їх щоночі.
«Дальших признань я не потребую,
Буде божество вам до помочі.

Йдіть до консулів, та впадьте в ноги,
Та признайте, з ким в якій ви змові;
Правда з злої зверне вас дороги,
Нею тільки будете здорові».

Лиш одного консула застали —
Сервія Сульпіц'я Камеріна,
Все йому по правді розказали,
Й стала в нього на лиці відміна.

В нього як закладники зістали,
У в'язниці разом ніч проспали.
Й з полегкістю в душах почували,
Що минула ніч у них спокійна.

v

Думав консул: «Убогі міщане
І раби! Се діло страх погане.
І ті й другі в потаємних змовах,
Ми ще вільні, а вже мов в оковах,

Клекотить між ними — ми не чуєм,—
Може, вже останню ніч почуєм.
В мене власць, та з нею що почати?
Та не всіх же поголовно брати.

Хоч би з сього я й хотів почати,
Стануть діти та жінки кричати;
А втім, я не знаю винуватих,
Не розрізню бідних від багатих.

Ув'язнив би бідних половину,—
На невинних підозріння кину,
Змовникам же слушну дам причину
Боронить прав своїх до загину,

А хоч ув'язнив би й винуватих,
Як вину їх зможу доказати?
Імені ні одного не знаю,
Речевого доказу не маю.

А з рабами се ще тяжче діло:
В домах наших вони ходять сміло,
Імо з ними, спимо разом з ними,—
Пізнавай же винних поміж ними!

Заціпай невинних — там до біса! —
Злих викличеш, наче вовка з ліса;
Але й пайвиннішим не докажеш,
Тільки власну славу тим замажеш».

Думав консул, уночі не сплячи,
Сам на сам по кімнаті ходячи:
«Вирина спасенна в мене рада,
Що сама наверх виповзла зрада.

Треба того дива доказати,
Щоб замість незримо в тьмі повзати,
Змії голови повиповзали
І себе прилюдно показали:

Щоб без примусу та добровільно
В одно місце зібралися щільно,
Свої докази різні й розбою
Позносили всі самі з собою.

Щоб від їх диявольської спілки
Не лишилась їм і тінь вимівки,
Щоб власть мала лиш одну роботу:
Взять у руки й вивішать голоту».

Хто би про такеє мав писати,
Міг би думать, що буде доволі
Результат лиш коротко подати:
«Оповім, мовляв, лиш факти голі».

Спільників диявольської змови
Дістав консул скоро в свої руки,
Не пощадив винуватих крові.
А якої вжити мусив штуки,

Гладко щоб пішло важке се діло,
Щоб як слід достояло й дозріло
Й само впало, мов з яблуні ябко,
Се пропустить або скаже слабко¹.

Я ж гадаю, що хто має вісти,
Докладніш повинен оповісти,
Як отих злочинців половили,
Коли намір свій самі відкрили.

---

¹ У Лівія про сей епізод нема ані згадки. Користуючися поетичною свободою переробки оповідань, особливо там, де давні джерела вказують різниці або подають очевидно вчені та образіві толкування фактів або мотивування психологічних процесів, я позволив собі також у отьому розділі своєю поетичною видумкою [доповнити] отсей текст грецького оригіналу:

«Божеське провидіння, що в кождім положенні хоронило місто й не переставало проявляти себе аж до мого часу, відкрило плани змовників через двох братів, Публія й Марка Тарквініїв, родом із міста Лаврентум, що були головними учасниками змови і, приперті божеським примусом, донесли про неї одному з консулів — Сульпіцієві. В снах почали їм являться всякі страховища, що грозили їм тяжкими карами, коли не покинуть своїх намірів і не відцураються їх, а нарешті їм видалося, що злі духи гонять і б'ють їх, видирають їм очі й завдають інші страшні муки. Сим перелякані та доведені до дрожі, вони будилися зі сну й не могли спати. Зразу пробували покутою та благальними жертвами вмилостивити духів-мучителів, та, не осягнувши нічого, звернулися до ворожби, закриваючи свій таємний намір, а тільки бажаючи дізнатися, чи час тепер виконати те, що задумали. Та ворожбит сказав їм, що вони на злій і пагубній дорозі і, коли не змінять своєї постанови, погинуть найганебнішою смертю. Тут їх пройняв страх, що інші [змовники] випередять їх і виявлять тайну, й вони виявили все тому самотньому консулові, що був у місті. Консул похвалив їх, обіцяв їм багато всякого добра, коли їх діла будуть такі, як їх слова, й задержав їх у своїм домі, не кажучи про се нікому нічого» (кн. V, розд. 54).

Читачам бо не те важне діло:
Отсе впало, те ще не дозріло,
А важніше пізнавать причини,
Побуди й таємнії пружини.

Як що сталось, кому на що здалось,
Шкодило кому чи користалось,
Хто й чого боявсь чи сподівався,
Хто боровсь за тим, хто спротивлявся.

Так вникаємо всі в волю божу,
Як в тісну та темну огорожу,
Виясняем, явний чи неявен
В темнім ділі був сустік обставин.

VI

Одержавши від сенату згоду
Й повновласть на втишення народу,
Вибрав з наймолодших сенаторів
Найвідповідніших матадорів¹.

Ім велів із щонайближчих кривих,
З вірних другів уоружить певних,
В баштах, брамах їх поуставляти
Обережно та на гасло ждати.

Рицарям, що кінну службу мали,
Велів ніччю доми об'їздити,
Та довкола торговиць кружити,
Й наготові [щоб] мечі держали.

А щоб при захопленні виновних
Не було ні галасу, ні крику,
Ні вулиць, всякого зброду повних,
Й ніхто б бучу збить не міг велику,

Вислав Манію письмо таємно,
Що держав Фідени у облозі:

---

¹ Матадори — первісно латинські слова *mactator*
taucogit, той, що вбиває волів, у дальшій зв'язку
ідей провідник.

«Буть нам у найбільшій осторозі!
Як западе ніч і буде темно,

Будь з ядром твого війська точно
Близько міста при тій а тій брамі,
Жди,— про решту вмовимося самі,
Як стрінемось, або й позаочно».

Як в ладу була вся та ремарка,
Він покликав Публія та Марка
І велів обом їм поспішити,
Бунту вожакам оголосити:

«Сеї ночі місяця не буде;
Хай прийдуть на площу наші люде!
Точні там поучення дістануть,
Також спільне гасло, як там стануть».

Як їм сказано, так ті зробили,
Вожаків усіх повідомили;
В ніч безмісячну велика сила
Змовників всю площу заповнила.

Із криївки консул позирає,
З радості аж руки затирає:
«Отсе маємо тут без похиби
В один сак всі пайтовстіші риби».

І дає знаки він за знаками:
Вмиг оружних повні башти й брами,
А їздці, мов чорних духів сили,
Усю площу мигом обступили.

І стоять, немов когось чекають,
Ні душі живої не пускають,
А на площі — змовників там купи,
Також ждуть, стоять, мовчать, мов трупи.

Аж ось глухо стугонять загони:
Манія залізні легіони
Усе поле Марсове вкривають,
Також мовчки ранку дожидають.

Вранці, як лиш почало світати,
Біжать гінці весь народ скликати,
А як сонце лиш сходити стало,
Вийшли консули на п'єдестало

Й сповістили зборові народу
Незвичайну ту нічну пригоду,
Марка й Публія потім візвали
Все про заговор сказати, що знали.

А як ті свою скінчили повість,—
Для римлян страшна була [се] повість,—
Крикнув консул: «Гей ви! По закону
Скаже хто що в свою оборону?»

Та мовчав злочинців збір понурий,
Ані згуку не почули мури.
«А, як так, то всі тут непомалу
Ждіте на сенатську ухвалу!»

Пішли консули й сенат в палату,
Гомонів народ про повість кляту;
Й півгодини зібрані не ждали,
Вийшли консули й ось що читали:

«Ті Тарквінії, що чесно й браво
Страшну зраду видали народу,
Враз одержать горожанське право
Й грошову значную надгороду.

Кожний десять тисяч драхм дістане
Й двадцять моргів громадського ґрунту;
Буде ж сконання зовсім погане
Тим присутнім, що рвались до бунту».

Затвердив сей присуд збір народа,—
В тім рідка всіх виявилась згода,
Адже від таємної напасти
Кожний з них неждано міг пропасти.

Обступили всіх змовників збори,
Ввійшли в круг той з мечами ліктори

І всіх зібраних у нім попусту
Вирубали, як гнилу капусту.

Сим і припечатали те діло.
Кого там вночі йти не кортіло,
Хто не знав про ті нічні збори
Або поспішити був не скорий,—

Той зіставсь надалі у спокою,
Не було ні слідств, ні тяганини,—
Й поплили важкі ті години
В забуття широкою рікою.

Та було одно не по закону,
Що сенат ніяк не міг відперти:
Весь народ не знати по якому
Винен став сограждан многих смерті.

Бо закони простому народу
Замикали двояку свободу:
В храмах жертви богам убивати
І на смерть людей засуджувати.

Отже, наказав сенат навзаєм,
Щоб жерці в храмах народ збирали
І на ньому прастарим звичаєм
Очищення обряд довершали.

Аж по тім ухвалено однаку
Жертву всім богам зложить в подяку,
А за дивнії діла господні
Справлять три дні ігрища народні.

Трафилась при ігрищах пригода,
Що вменшила радощі народа:
Один консул, той сам Маній Туллій,
Що Фідени облягав нечулі,

Впав — чи се була з небес погроза?—
В часі походу з святого воза;

Жив же після того ще лиш три дні,—
Та чи смерть його скінчила злидні?

А Сульпіцій, що так мудро справив
Важке діло, хоч себе й не вславив ¹,
Рік добув на консульстві сам-один,—
Видно, був такої честі годен.

Написано в днях 15—22 падолиста 1915 р. на основі
Діонісія (кн. V, розд. 52—57).

---

¹ Т. Лівій, мов на жарт, правління обох сих консулів збуває коротким реченням: «*Consules Ser. Sulpi-
tius M. Tullius nihil dignum memoria actum*» [За кон-
сульства Сервія Сульпіція і Марка Туллія не сталося
нічого, гідного пам'яті (*лат.*).— *Ред.*] (*Ab urbe con-
dita*, lib. II, cap. 10, перші рядки).

**ВІДКИ ПІШЛА НАЗВА
«ЦЕРЕМОНІЇ»?**

Коли галли Рим завоювали,
А здобувши, храми руйнували,
Тоді жерці з Квіріналу
І весталки в щирім жалю
Усе інше покидали,
Святі ікони рятували.

Перейшли вже довгий міст пальовий,
Що за Тібер вів на шлях польовий,
До Янікулу зблизилися,
І немало втомилися
Бо, користаючи з замішки,
Поспішать мусили пішки.

Аж над'їздить ось Люцій Альваній,—
Жінка й діти в нишньому ридвані.
Як побачив боже діло,
Серце в нього загоріло.
«Діти й жіночко, злізайте!
Святі з іконами сідайте!».

І завіз їх не в яскиню мере,
А в місточко безпечнее Цере,
Свій змінивши план дороги.
Тут міщанський люд убогий
Дав іконам захист певний
І для них був дуже чемний.

І римляни теж їх вшанували,
Назву їх місточка заховали:
Святе діло во дні оні

Так назвали «церемонї»,—
Так і досі воно зветься,
Хоч нам втямки не вдається.

Val[erius] Max[imus], [кн.] I, [розд.] I, [уст.] 10.
26/XI.

У С Л У Ж Н А   Б О Г И Н Я

Як вояки Александра
Мілет здобули,
В храм Деметри напотемки
На грабіж ввійшли.

Тут услужная богиня
Лампку засвітила,
До очей їм заблиснула
І всіх осліпила¹.

[26/XI 1915]

Т І Л О   Н У М И   П О М П І Л І Я

За консулату Публія Корнелія
Та Бебія Тамфілія
Розкопали робітники поле
Писаря Люц'я Петілія.
І відкопали в значній глибині
Дві кам'яні скрині.

В одній, як напис свідчив, було тіло
Короля Нуми Помпілія,
Що вже доразу зотліло;
В другій було чотирнадцять книг,
А власне, сім із них
Містило приписи про права духовних
В латинській мові,
А сім — науки грецьких філософів —
Мудрі, чудові.

¹ Valerius Maximus, [кн.] I, [розд.] I, [уст.] 51.

Перші сім претор, що вів тії розкопи,
Старанно велів схоронити,
А грецькі, не знаючи, що там за смак у них,
Сенату на суд предложити.

Розглянувши книги, сенат розсудив:
«Не буде вам шкоди,
Коли книги ті спалите на кострі
В присутності народу.

Того, що в тих книгах пописано, ми
Не зичили б і ворогам;
Найгірша ж отруя, яка в них міститься,—
Байдужність до служби богам».

[Valerius Maximus], [кн.] I, [розд.] I, [уст.] 12
26/XI 1915

ДІОНІСІЯ - КЕПКАР

Діонісій, тиран Сіракуз,
Був неситий грабитель храмів,
Та свої грабежі, кепкування з богів
Прикривати все-вмів.

Як у Локрах ограбив він храм Прозерпіни,
Його флоту поніс добрий вітер попутний;
І до свого окруження він сміючися сказав:
«А грабитель храмів, мабуть, і між богами
могутній!

Бачте, вічні боги, що не знають журби,
Мені щастя дають і для сеї плавби».

З олімпійського Зевса велів він зідрать
Величезний плащ золотолитий,
Яким Гелон, побідивши карфагенян,
Із добутого золота статую бога
У Олімпії дав оздобити.

Діонісій велів огорнути той божий патрет
Лиш плащем із овечої вовни,
Ще й знайшов собі до кепкування предмет,
Бистроумія повний.

«Золотий плащ уліті занадто важкий,
А взимі від морозу коробить;
Вовняний і зимою і літом однако свійський,
Свою службу все зробить».

З Ескулапа він бороду золоту зняв
В Епідаврї: «Нехай і не просить!
Не подоба, щоб син злоту бороду мав,
Як отець Аполлон ніякої не носить».

Велів також столи, срібні та золоті,
Із храмів виносити,
Особливо, що греки писали на них:
«Богам добрим», щоб ласки собі
У богів упросити.

«Коли добрі боги,— Діонісій мовляв,—
То не буде й мені за те карі,
Як на золоту й срібну монету велю
Я зужить їм жертвовані дари».

Велів теж забирають золоті статуї,
Мисочки, тарілки та корони,
Що статуя богині побіди немов
Їх бажала услужно вручити комусь,
Держачи їх у правій долони.

«Адже я лиш беру, а зовсім не краду.
Бачте, як надставляє богиня!
Адже чинить вона се не лиш для виду,
І не дурником теж перед нею буду,—
Ну ж мене вона має за сина!»

За ті кпини йому за життя не було
Ніякіської божої карі,
Аж по смерті його, кажуть люди, зійшло
Аж на сина його всяке лихо та зло —
Може, й наслід небесної чвари.

Прогнаний з Сіракуз за батьківські гріхи
Чи по іншій причині
Він, бідуючи, вмер у Коринфі в якійсь
Непоказній хатчині.

Val[erius] Max[imus], [кн.] I, [розд.] 16, [уст.] 5.
27/XI.

ПРОЗЕРПІНА - МЕСНИЦЯ

Пірра, короля Епіру,
Авантюрнеє життя
Не скінчилось би так скоро,
Якби здібностям в підпору
Було путнее знаття.

Загадавши якийсь похід,
А не маючи дрібних,
З валом своїх кровопійців
Він ну ж в човнах до локрійців,
Щоб пощупать дещо в них.

В Локрах давній храм багатий
Прозерпіни; він, завзятий,
З храму того захотів
Невідмінно собі взяти,—
Схочуть чи не схочуть дати,
Сотню-другу талантів.

Як міщани тее взнали,
Йому смирно відказали:
«Не дамо, а хоч — бери!
Скарб не наш, але богині;
Збагатишся ним ти нині,
А там далі — до пори».

Пірр лише моргнув на тее.
«Славне ж жниво золотее!
Талантів візьму хоч п'ять.
Що за користь з них богині?
Адже ні в якій годині
Їх не зможе в мене взять».

Потрудилися щосили,
Злото в човни позносили,
До Епіру поплили.
Та по морі бурі сила
Їх носила, що носила,
Аж на дно усі пішли.

Лиш одно судно та сама
Буря кинула близ храма,
Відки золото взяли;
В тім судні лиш Пірра тіло
Й злото, що його скортіло,
В повнім складі віднайшли.

Золото знесли у храм же,
Тіло ж полишили там же,
Де на березі знайшли;
Там сустави всі й зотліли,
Кості ж довго ще біліли;
Не віддав ніхто землі.

Val[erius] Max[imus], [кн.] I, [розд.] 16, [уст.] 1,
27/XI 1915.

В ОБОРОНІ СТАРОЇ ВІРИ

Як єгипетській культу,
Таємничі й незглибимі,
Стали у збутвілім Римі
Стару віру підривати,
Ухвалив сенат храми
Серапіса та Ізиди
До основи зруйнувати.

Та було вже суевір'я
Так поширене в народі,
Що ремісника, який би
Підняв руку на той храм,
Знайти в Римі було годі.

Аж Люцій Емілій консул,
Що любив ще рідну мову
Й чтив високо стару віру,—
Зняв одежу урядову,
Не злякався ніякого
Впливу божества чужого
Ані жадної відміни,

Взяв сокиру; розбив браму
І страхові зробив таму,
Бо народ весь після нього
Жваво взявся до руїни.

Val[erius] Max[imus], [кн.] I, [розд.] 1, [уст.] 5
27/XI.

КРУК — ВІЩУН СМЕРТІ МАРКА КВІНТА ЦИЦЕРОНА

З братом Марком Туллієм
Марк Квінт не рівнявся.
Тому й смерті насильної
Теж не сподівався.

Супокійно жив в Каєті
У своїм фільварку,
Аж раз смерть мов запитала:
«Чи ждеш мене, Марку?»

Не чув слів тих старий Марко,
Тільки страх без стриму;
Велів зараз віз готувить:
«Поїдем до Риму».

Аж тут крук влетів в кімнату,
Мов смерті причинник,
Не оглянувся й сіда на
Сонячний годинник.

Вхопив дзьобом за вказівку,
Тягне, витягає,—
Витяг, кинув, мов, «для тебе
Вже й часу немає».

Дрижить Марко, рад би втекти,
Рушити в дорогу,
Та крук злетів на долівку,
Здержує за тогу.

Держить, торга, не пускає,
Мов несамовитий.
Аж ось стук, брязк, їдуть їзди,
Мають Марка вбити.

Val[erius] Max[imus], [кн.] I, [розд.] 3а, [уст.] 5. 27/XI 1915.

КАРА ЗА КОПІЮВАННЯ НЕПРАВОВІРНОЇ КНИГИ

Люцій Тарквіній, жорстокий тиран,
І в книжному ділі недобрий був пан.
Він Марка Туллія дуумвіра
За те лише, що дав себе впросити
Позичену йому якимось греком книгу
«Про тайники невідомого мира»,
Властиво ж, про секрети богослужень
У єгиптян та греків та яка
В храмах їх віра,
Петронію Сабіну відписати,
Велів у шкіряний мішок зашити
Та в морі вколисати.
Той сам рід смерті ще в давніший час
Прикладано до того,
Хто вбив вітця свого;
Тож і Тарквіній говорив: «Хто з вас
Се потерпів за свого тата може,
Хай потерпить також за ім'я боже».

Val[erius] Max[imus], [кн.] I, [розд.] 1, [уст.] 13. 27/XI.

ОСЕЛ ВІЩУНОМ

Коли Марія у Римі по Сулли указу
Сенат признав за ворога вітчизни, відразу
Велів його ув'язнити, в Мінтурни завезти
І там держать під вартою — нібито для чести,—

Бачив Марій, як там ослу накидали паші,
А він, пашу зневаживши, до води аж пляше,
Зараз собі поміркував: «Отсе знак для мене!
Коли тут я зупинюся, то біда дожене».

Збіглося людей багато його рятувати,—
Мусив римський супровід зараз драла дати.
Каже Марій: «Не скривайте мене тута, люде!
Ведіть мене до води, а то лихо буде».

Прибігають до води, море коливає,
А з пристані вже останній човен відпливає.
Хоч лиш човен — віри повен, Марій ухопився.
«До Африки! Марій їде!». І стерна вчепився.

Пливе човен. Втіхи повен, Марій походжає
І на берег той Мінтурни живо поглядає;
А в Мінтурнах слуги Сулли вже дім сторожили,
Аби його в самім вході трупом положили.

Val[erius] Max[imus], [кн.] I, [розд.] 5а, [уст.] 5. 28/XI.

О С Т О Я

Коли галли Рим збурили, і славою вкрились,
І здобиччю обтяжились, і геть віддалились,
Почав сенат на руїнах радниці своєї
Радить, чи тут знов будувать, чи йти їм до Веї.

Аж ось надійшла когорта, що варту держала,
Під захистом того муру на руїні стала.
Каже сотник: «Вже-від галлів не маємо боя.
Тут спинимось, товариші, се наша остоя».

Оті слова сенатори як лише почули,
Усі духом зрадувались, про Веї й забули,
«Хай веєнти тримаються руїни своєї —
Тут батьки, остоя наша, то й пощо ж нам Веї?»

28/IX.

КАМІЛЛОВА МОЛИТВА

Камілл, що на тій нараді рік слова останні,
Молявся раз: «Грізний боже, котрий в безталанні
Хочеш Рим отсей держати, як стадо шалене,
Всю гніву твого чару вижбухни на мене!».

І в тій хвилі впав на землю, мов ражений громом;
Се вважали віщуванням і малим продромом¹
Найбільшого в його житті горя та нещастя,
Що прогнав його із Риму — закид самовластя.

Val[erius] Max[imus], [кн.] I, [розд.] 5, [уст.] 1, 2. 28/XI.

КОНСУЛ ВАЛЕРІЙ ПУБЛІКОЛА

Коли Брут поляг у битві вже під саму зиму,
Позістав Валерій-консул паном всього Риму,
Не спішив він товариша собі йменувати,
Стали за жадобу трону його підозрівати.

«Правий був республіканець Брут,— вони казали,—
Як ми тільки в Коллатіна дволичність пізнали,
Зараз його й віддалили, словами ж святими
Сього Валерія вибрав Брут у побратими».

А Валерій тсе чує, другам промовляє:
«Взяв би зараз товариша, віщій сон спиняє.
Коли Брута поховали, став я се гадати;
Спитьсся: «Кого візьмеш, буде три дні панувати».

А я здумав на такого, що в таку пригоду
Не годиться, бо ще може послужить народу.
Так, панове сенатори, порадьте в потребі,
Може, з вас котрий за три дні хоче бути в небі?»

Обізвався Спурій Лукреції, Коллатінів тесть:
«Коли хто такий між нами, то хіба я й єсть:
Був на день я інтеррексом, та з мого вибору
Вийшов такий, що за два дні скотився під гору.

От я після нього три дні ще консулом буду,
Не багато для вітчизни присвячу я труду;
Не жалію його в місті, не жалію в полі,
Та най буду затичкою в прогалинах долі».

¹ Попереднім віщуванням.

Як згадали, так зробили. По сутій вечері
Лукреція іменував консулом Валерій;
Сей умер по трьох днях справді, не щадивши
праці,
Консулом на решту року зістав Марк Горацій.

3/ХІІ.

ЧОМУ КОНСУЛА ВАЛЕРІЯ ПУБЛІКОЛОЮ НАЗВАЛИ?

Хоч чоловік наскрізь гуманний,
А був настільки безталанний,
Що все його підозрівали,
На власть хапчивим уважали.

Та він усі ті підозріння
Клав силою свого творіння
Та політичного артизму
В гарантії демократизму.

За королів ще був знак сили,
Що перед королем носили
Державні ліктори зв'язки —
Два топори та ще й різки.

Се лишено й при консулах,
Щоб всяк мав перед ними страх,
Що консул може осудити
Різками кожного побити

І може навіть вирок дати
Кожному голову зрубати.
Щоб власть консулів умалити,
Велів Валерій ухвалити,

Щоб перед ними вулицями
Лише зв'язки різок носили,
А лиш по селах з топірцями
Як повнії знаки їх сили.

Щоб хто-будь в уряд не вривався
І над народом не знущався,
Велів Валерій голосити,
Щоб не посмів ніхто носити

Відзнак чи строїв урядових,
Доки від зборів народових
Той уряд дан йому не буде,
І смертю можуть самі люде

Такого завше покарати,
Хто самовільно й самоправно
Власть буде в руки забирати;
Хто вб'є його тайно чи явно,
Не буде карі підлягати.

Другий закон ішов ще далі
І по всенародній ухвалі
Став — не мовчить про тее слава —
Ядром диктаторського права.

«Жаден урядник у державі
Не сміє римлянина брати,
Ні голову йому відтяти,
Ані побоями карати,
Ні грошову пеню зідрати,
Поки на те по всякім праві
Ухвал народних не ме мати».

Отсі закони прославили
Його ім'я в римськiм народі,
Його скрізь відомим зробили
При не одній лихій пригоді ¹.

Була на те народна воля,
Що як ім'я те називали,
Звичайно й прозву додавали:
«Народний друг», чи «Публікола».

Написано д[ня] 5 грудня 1915 р. на основі Діонісія (кн. V, розд. 19). Дуже коротко й поверхово оба епізоди в Лівія (кн. II, розд. 8, зач. 15).

---

¹ Для прикладу наведу лише пригоду апостола Павла та його товаришів.

РИМ ПРИТЯГАЄ ДО СЕБЕ ЖІНОЦТВО

Як Тарквінії латинів на Рим бунтували,
З жінок навіть проти Риму оружжя кували.

«Ненависний Рим мужчинам, а жінкам ще
більше,
Бо під римським ярмом тяжким бідують найгірше.
Дайте тільки жінкам волю мужів покидати,
Будуть чужі з Риму дроти й сліди забирати».

Були в Римі консулами два мужі тямущі —
Авл Семпроній Атратін та Марко Мінуцій ¹.
Ті, почувши поговор, стали міркувати
Й предложили сенатові такий указ дати:

«Котра жінка буде вхожа з латинського роду.
Живе в Римі й забажає від мужа розводу,
Й навпаки, котра з римлянок у латинським місті
У подружжі за латином, чи сто їх, чи двісті,—

Всі дістати мають розвід; з мужової хати
Вільно кождїй до родичів своїх повертати;
Як з подружжя мають діти, хлопці з іменами
Идуть за татом, а дівчата не лишають мами».

Сей указ прийнято в Римі й скрізь оголосили,
І латини спротивляться теж не мали сили;
Але вийшло таке диво: майже всі латини
Почухались у лисини, хто не мав чуприни.

Де була яка римлянка за латином заміж,
Та спішила в Рим вертати, кажучи: «Добраніч!»
А з латинок котрі в Римі були зі мужами,
Лиш дві вдови затужили до вітця, до мами.

Се консули в Римі й по всіх містах голосили:
«Скажіть тепер, хто більш має притяжної сили?»

Написано д[ня] 7 грудня 1915 р. на основі Діонісія
(кн. VI, розд. 1).

¹ По Діонісію були консулами на рік 497 пер[ед] Хр[истом]

ПЕРШИЙ ДИКТАТОР У РИМІ

I

Ще раз по королівську власть у Римі
Сягнула здалека старечая рука
Тарквінія, сягнула не сама,
А через сина Секста і сягнула
З погрозою, неначе чорна хмара,
Але сей замах був зовсім уже
Безсильний і туманом розійшовся,—
Велика хмара не дала дощу.

В році штириста дев'ятдесят дев'ять
Тяглась ще з фіденатами війна.
Консул Ветурий, половину війська
Одержавши, знов фіденатів ниви
Спустошив і до міста впер самих,
Став перед містом табором і вів
Облогу вперту. Всі сполучення
З сусідніми містами й селами
Він перервав ровами та валами,
Щоб голодом примусити міщан
До піддання. Вже їм докучила
Біда, коли прийшла нарешті поміч,
Що від латинів вислав Секст Тарквіній,
Досить велика се була підмога,
Вони осмілились, і вийшли з міста,
І розложили табір свій широко
На вільнім полі. Скоїлася битва
Біля самого міста, фіденатів
Враз із латинами число переважало,
Але взяли своєю вправою
Та витривалістю римляни, вбили

Не много ворогів, бо недалеко їм
Було тікати, та розбили їх
Стрій бойовий. Вернули фіденати
В свій город, а те військо помічне,
Що Секст прислав, не допомгло нічого
Й назад вернуло в домівки свої,
Вони ж лишились дальш стару біду клепати.

А Секст Тарквіній облягав в ту пору
Місточко Сігнію, в яким була
Залога римська. Він поласився
На те, що се мала була залога
Й він замахом одним добуде місто.
Та замісто горіха, хоч би й як
Твердого, впав йому між зуби камінець,
Якого він не здужав розкусити.
Відбивши перший штурм його, сігнійці
Держалися в облозі так хоробро,
Що, промарудивши під містом довгий час,
Нездужавши спинити навіть довіз
Поживи та підмоги для залоги,
Він зняв свій табір і давай бог ноги!

II

На другий рік обрані консулами
Тіт Ларцій Флавк і Квінт Клелій Сікул
Так поділились властю між собою,
Що Клелій справи містові обняв
І половину війська з тим порученням
Сенату — дбать про те, аби бідніші
Не бунтувались. Був се лагідний
Характер, відомий народолобець,
За те таке й доручено йому.

Натомість Ларцій, вправний полководець,
Пішов кінчать з Фіденами війну.
Знесилених уже довготривалим боем
Та недостатком всяких засобів,
Він свіжим військом та машинами
Тиснув щораз сильніше, мури їх
Підкопував та пасипав вали
Там, де вони того найменше ждали,

Стріляв машинами та день і ніч
Тривожив їх, аби міг якнайшвидше
Загальним приступом узяти город.

Ще раз попробували фіденати
В латинських городів благать підмоги.
Найвизначніших своїх горожан
В перевдягах, з таємними знаками
Вони порозсилали, скрізь минаючи
Сторожі римські. Одинок се
Була надія їх, та й то слаба.
Бо скільки раз вони зверталися
До будь-якого міста з просьбою
Освободить їх з римської облоги,
Все відповідь була: «Самі не можем,
Союзне ж військо годі ще зібрати.
Ось буде восени нарада спільна»,—
І жди до осені, а там зима, і знов
Весна, і знов облога, й знов біда,
А тим часом і пси б кобилу з'їли.

Оттак було ще раз і того року,
Та вперто все держались фіденати,
Якесь незломне, непоправне плем'я.
Та прикрутив їх того року голод,
Якого жаден дух живий не втерпить
В тілі людському. Ждуть та не дождуться
Своїх послів, жалібно поглядають
На римський табір, де рясні огнища,
Знай, куряться й над ними так і видно
Волових та козячих штуки м'яс,
Що куряться, печучись на рожнах.

От шлють вони до консула післанців:
«На тиждень тільки дайте перемир'я,
Позвольте тільки дух перевести,
Щоб на дозвіллі ми поміркували,
Які умови подавати вам,
Щоб мир тривкий між нами усталився».

Та консул, шпаками годований
Та повідомлений їх власними збігцями,
Що перемир'я просять лиш для того,

Аби в спокою помочі латин
Діждатися та з околичних сіл
І місточок поживності добути,
Сам до посланців строго так промовив:

«Коли не з дурнями говорю й ви мене
Не маєте за дурня, то йдіть зараз,
Перекажіть міщанам, хай негайно
Відчинять брами і ключі положать
Тут перед ним». Ні про які умови
З ними не хоче мати він розмови,
А їх посли, що до латин пішли,
Не вернуться до них; вже він подбає,
Щоб в повороті всіх переловити,
А в Римі знатимуть, що їм зробити.

Вчинили так міщани, як велів
Їм консул, бо й що ж інше справить мали?
Тоді велів їм зброю всю зложити,
У замку римську помістив залогу
Й усі укріплення своїми обсадив,
Сам з прочим військом вирушив до Риму.
Тут консули обидва в той сам день
Покликали засідання сенату,
Йому вручаючи розглянути все діло,
Хто винуват у ньому, а хто ні,
Й повзяти відповідну постанову.

Немало похвалили сенатори
Пошану для сенатської поваги,
Якої докази дав консул Ларцій,
І орекли на законній основі,
Що найзначніших з-поміж фіденатів,
Ініціаторів і справців бунту консул
Відкриє способами законними,
І щоб було всім іншим неповідно,
Велить прилюдно висікти різками,
А потім голови їм повтинати.
Щодо всіх інших має повну власть
Вчинити все, що сам благорозсудить.

Одержавши повновласть так велику,
Велів лише немногих фіденатів,

Яким прихильники першенства Риму
Бунтарство та насилля доказали,
Перед очима всіх різками сікти
Та повбивати, а маєтки їх
На користь скарбу римського забрати.
Не проганяв з міщан нікого з міста,
Не відбирав ні в кого більш добра,
Лиш половину їх земель громадських
Велів розпаювати між залогу,
Що мала стати горожанами
Отак поримщеного города Фіден.
Се справивши, вернув до Риму з військом.

III

Була зима завальна, многосніжна.
На всіх дахах похилих міста Львова
Понависали снігові намети,
Мов подушки й перини величезні
Над вулицями. Поки тис мороз
Та віяли вітри, сніг метучи,
Не рушав нависів тих чоловік,
Лиш півперечні перегородки,
Тички й дрючки на тротуарах скісно
Поставлені й припирані до стін,
Остерігали публіку прохожу
Не йти в тім місці тротуаром, бо
З даху злетіти може моментально
Копиця снігу, вбити чоловіка
Або злякати та приголомшити.

Та як настануть дні тепліші в лютім
Або ж у марті, м'якне сніг усюди,
Зсувається з громовим гуркотом
Із бляшаних дахів, тече річками
З ринов вода та з гуркотом униз
Валиться лід намерзлий у ринвах,
Тоді ті нависи стаються справжньою
Для всіх прохожих небезпекою.
Вони держаться незвичайно довго
Тому, що мася снігу збитого,
Немов утовченого бурями, а надто
Ще скріпленого кількома верствами

Ледової кори, що в відталі короткі
То таяла, то мерзла на снігах,
Над вулицями висять, наче трами
Грізні, здається, ось-ось вже готові
Звалитися, проте ж і день, і ніч
Недвижні, непорушні та міцні.
А на дасі день в день працюють люди,
Мов рудокопи оскарбами б'ють,
Лопатами та рискалями горнуть,
Підважують, ламають та скидають
Більші та менші льодосніжні брили.
На вулиці ж сторож і сторожиха,
На тротуарі величезну скирту
Їх діти та помічники обступлять
Брил леду, снігу та сипкого снігу
Та, знай, припрошують та примовляють:
«Proszę ostrożnie! Proszę tędy! Tędy!»¹
Проте довкола них із сього й того боку
Людей юрба, надпливши тротуаром,
Стає, згущається, глядить угору,
А вздрівши диво, зупиняється,
Стоїть, глядить, не відверта очей
У тій надії, що ось-ось зірветься
Найбільша брила й бебехне додолу.

В такій юрбі і я раз опинився,
Студентом будши університетським
Та йдучи раз на лекцію по півдні.
Не вибила на ратуші ще друга,
Коли я, йдучи попри плац-коменду,
На вулиці побачив тиск народу,
На тротуарі величезну купу
Брил ледових, і снігових, і снігу
Мілкового, що від ранку скиданий
З даху, повітря всеї вулиці
В рові домів сніжним сповняли пилом.
З даху одного величезна брила
Змерзлого снігу нависала грізно,
Здавалося, аж до самих вікон
Найвищого поверху. На дасі

¹ Обережно! Прошу туди! Туди! (польськ.).— Ред.

Чуть було ненастанний стук і гуркіт
Усяких знаряддів, якими люди
Там розбивали ледовії брили,
Копали сніг твердий та вниз горнули,
Та кидали мілкий. Час від часу
З немалим гуркотом котилась брила
Вниз по дасі, зривала згори,
Летіла вниз, чорнява або біла,
І гепала у сніг, мов дерев'яна баба.
І кожний раз вітав такий упадок
Утішний мимовільний крик юрби:
«Га-га! Го-го! Геп-геп! Ото сіпа!»

Та головний, найповажніший навис
Як висів, так і висів непорушно,
Я й не отямився, коли почув,
Що б'є на ратуші якась година.
«На лекцію!» — мигнуло в голові,
Годинник же повільно продзвонив:
Раз, два, три, штири! От тобі й ждання!
О третій лекція моя скінчилась,
А до четвертої ловив я гави там
І, вже не дожидаючи упадку брили,
Пішов маркітно, мабуть, до кав'ярні.

Отся мені згадалася пригода,
Коли я в повісті отсій душею
Відтворював пригоду фіденатів,
Довге дождання латинського союзу —
Він, правду кажучи, й зав'язаний не був
По всякій формі та й не проявив
Діяльності ніякої ніколи —
Чим закінчиться та Фіден облога?
«Впала твердинька?» — «Ні, ні, ще не впала»,
«Держитесь ще?» — «Держитесь таки
твердо».
«Мабуть, бідує?» — «Та хто їм там знає?»
«Допомогти б!» — «Та певно випадало б».
«Була ухвала?» — «Та й то чи одна!»
«Ми би пішли» — «Та й ми би не від того,
Аби хтось перший». — «То-то, що не слід
Нікому з менших першим пориваться».

А там і слух пішов: «Упала! Впала! Впала!»
«Та певно, як же бо їй стояти довше мала?
Того ж і слід було відразу сподіваться».

IV

Коли про здобуття Фіден серед латинців
Рухнула вість, то кожде місто зв'язку,
Куди та вість дійшла, цікавилось зразу,
Чи з того наслідки для них лихі не будуть,
А далі в кожному будилася тривога,
Що буде зле. Ненаситні римляни,
Одно з союзних міст занапастивши,
Підуть так пожирать одно за другим.
Товкли се головно старий Тарквіній,
Та зять його Мамілій, та немогі
Сторонники їх в кожному з тих міст.
Пішли нарікання на голов зв'язку
Та тих, що занедбали фіденатів
Або противились з римлянами війні.

Знов збори скликано до Ферентіnum
І тут широкії розведено промови,
В яких, окрім Тарквінія та зятя
Його Мамілія, перед вели послі
З Арції. За їх намовами
Всі городи із племені латинців
Соборно ухвалили розпочати
Війну з римлянами. А щоб ні один
Із городів не зрадив сеї тайни,
Не сповістив римлян про ту ухвалу,
Ані не заключив на власну руку
Союзу з ними, зложено присягу
І вписано в давніший договір,
Що хто умови сеї не додержить,
Той перестане бути членом зв'язку,
Всі спільним ворогом його признають,
І буде він проклятий між усіми.

Послі, що підписали ту умову,
Заприсягли їй згодилися на те,
Щоб в давній договір її влучити,
Були від ось яких латинських міст:

Ардея (ще й тепер стоїть те місто
З тим самим іменем), Аріція
(Тепер Ла Річчія), Бовіллі та Бубетум,
Кора (тепер ще Корі) та Корнетум,
Габ'ї, Лаврентум (тепер зветься Торре
Патерно, чи, по-нашому, Вежа батьківська),
Ланувіум (се Чівіта ла Віна,
По-нашому б то, місто Винниця),
Лавініум (у наш час Пратіка),
Лавікум і Номентум (що тепер
Зоветься Ламентана), Норда, що
Тепер звать Норма, та Пренесте, що
Тепер звать Палестріна, Педум, та
Кверкветулум, і Сатрікум, і Скаптія
З Сетія (тепера Сецца саме),
Теллена, Тібур, що тепер Тіволі,
Та Тускулум (лежало недалеко
Від теперішнього Фраскаті), а нарешті
Толеріум і Велітри (тепер
Веллетрі), всіх міст двадцять і чотири.

Зі всіх тих міст повинні були йти
В ряди воєнні всі мужчини, здібні
До військової служби, скільки їх
Запотребують спільні воеводи
Октав Мамілій та і Секст Тарквіній,
Яких іще раз делегати збору
Обрали вождями війни тієї
И дали їм необмежену власть для неї.

Та щоб ся межиплеменна війна
Не виглядала як звичайна напасть,
Але явилась наслідком ухвали
Мужів тямущих, правих та поважних,
Збір ухвалив ще вирядить посольство
Найповажніших лиць з кожного міста,
Що мало в Римі стать перед сенатом
Та вяснить йому причини їх ухвали.

Посли ті справді ставились у Римі
Перед сенатом і свідчили згідно,
Що закидає їм Аріція,
Буцімто у війні з етрусками

Римляни ворогам Аріції
Не лиш дозволили свобідний перехід
Через їх територію, але давали їм
Підмогу живністю, квартирами й оружжям,
А як Аріція етрусків побідила,
Вони приймали втікачів у захист,
Давали раненим та безоружним поміч
І многим їм життя урятували,
Хоч відомо було їм, що етруски
Усіх латинів вороги відвічні,
Воюють ненастанно з ними і якби
Аріцію змогли в ярмо вігнути,
Ніщо б їх не спинило також інші
Міста в свою неволю підбивати.
Отож коли римляни захотять
Аріціанам сатисфакцію
За теє дати та піддатися
Під спільний суд усіх латинів та
Сповнити те, на що їх суд засудить,
То не прийде між нами до війни.
Коли ж обстоювати забажають
В своїй претензії головенства
І своїм соплеменникам не схочуть
Ані одного справедливого
Їх жадання признати та сповнити,
То всі латини стануть проти них,
Дадуть їм знать їх племенную силу.

На се завізвання послів латинських
Постановив сенат аріціанам
Ніяких сатисфакцій не давати
З уваги, що той, хто оскаржує,
Був би тут і суддею в власній справі;
А дай лиш ворогові над собою
Судейську власть, то він з одної кривди
Викує десять і в таке заїде,
Що й виїзду ніяк з ним не знайдеш,—
Від них прийняти визов до війни.
«Хоробрістю та досвідом у боях,—
Так міркував сенат,— вони не дорівняють
Нам, і безпечним може бути Рим,
Що тут його не стріне жадне лихо.
А ось що так багато ворогів,

А нас так мало, сього лиш одного
Побоюваться можуть з наших многі».

Забігали посланці поміж Римом
І між латинськими містами, забажав
Сенат удержать зв'язок, та зустрів усюди
Відмову дружню; впливали теж
Нові оскарження на давні кривди.
Забігали також послы латинів
В сусідні племена, вербуючи
З-між них охочих воювать римлян.
Герніки мали два загальні збори
Й обом посольствам дали відповідь
Дволичну та двозначну: «Наразі
Ми жадній стороні в війні не допоможем,
Та в вільних хвилях помірковано,
Котрої сторони справедливіші
Домагання, а для відповіді
Рік намислу собі застерігаєм».

Рутули явно-славно прирекли
Латинам помагать, римлянам ще
Сказали: як докопче хочуть миру,
Вони готові старань доложити
Та виеднать їм у латинів мир,
Коли дадуть умови лагідніші.
Та найостріше відповіли вольски:
«Дивуємось безсоромності вашій,
Римляни. Адже ж з тямки вам не вийшло,
Що, окрім інших кривд, які ви їм
Зробили, також їх найліпші землі
Ви відняли їм і взяли собі;
Проте ви важитеся зі своїх
Найгірших ворогів з собою в зв'язок кликать.
Було б порядно, щоб уперед землі
Ви віддали і аж потім від другів
Жадали того, що жадати слушно».

Етруски теж відсунулися від
Обох сторін заявою своєю:
«Недавно ще ми заключили мир
З римлянами, а близькі й свояки нам
Тарквінії. Тому не підемо
На поміч ні римлянам, ні латинам».

Хоч відповіді всі такі дістали,
Римляни все ж відваги не втерjali,
Як і ждять було треба від людей,
Що вплутались в великую війну
І мусили покинуть всю надію
На поміч яких-будь союзників,
А лиш спуститися на власні сили.
Хилилися ще більше до війни,
Потребою принаглені до неї,
Надіючись, що як мужі хоробрі
Себе покажуть в небезпеках бою,
А як розумно візьмуться до діла,
То власним мужеством щасливо доведуть
Війну ту до кінця, не мусячи
Ні з ким ділитися славою її.

Такс міцне було у них довір'я
До самих себе та в серцях відвага,
Що гартувалися в численних боях.

У

Та як готувиться прийшлося до війни
І почали реєструвать рекрутів,
Отут почавсь у них великий клопіт,
Не всі-бо виявляли однакову
Готовність до воєнної послуги.
Бо пезаможні, а поперед всього
Ті, що вірителям довги свої
Сплатити не могли,— а їх таких
Було аж надто много,— не ставали
До бранки, коли закликали їх
До військвої служби, й не хотіли
В одних рядах стоять з патриціями,
Допоки ті не подарують їм
Усіх довгів. Мовляли декотрі:
«Та радше нам покинути се місто,
Де нас лише до боїв покликають,
А в жадній користі до часті не пускають».

Даремно силкувались патриції
Намовами змінити їх настрої,—
Тверді плебеї на слова не подавались,

Тоді зійшлись батьки у радній залі
Поміркувать, яким би викрутом
Уговкати збентеження у місті.
Були такі, що річ судили слушно,
А в маєтковому відношенні
Між багачами й бідними творили
Верству середню. Ті дораджували
Подарувати вбогим їх довги,
За невелику їх користь купити
Всього міщанства благоволення
І даром тим малим у одиниць
І взагалі велике досягнути.

Сю думку висловив поперед всіх
Марко Валерій, син Валерія,
Одного з тих, що повалив тиранство,
Брат Публія, того, що за свою
Народоловність був самим сенатом
Почтений назвою Публікола.
В зборі патриціїв він ось як промовляв:
«У тих, що борються за спільне діло,
Звичайно родиться однакий запал
У службі задля спільного добра.
Та в тих, що за свою ту щирю службу
Ніякої відплати не знаходять
Ані користі з спільного добра,
Чи ж може вирости зміст благородний?
Всі незасібні виявляють тільки
Однаке невдоволення, по місту ходять
І примовляють: «Та що нам із того,
Коли побідимо зовнішніх ворогів,
Коли віритель в місті має право
Нас волокати в тюрму і ми не можем
Вбезпечити навіть личную свободу».
Та зважте, що нам грозить небезпека,
Коли народ з сенатом буде в распрі,
Що той народ у небезпечну хвилю
Не встане міста свого боронити,—
А тому всяк запобігати повинен,
Хто місто хоче бачити в добрі,—
Але ще більше може вийти лихо,
Коли він лєстю деспота одурен
Проти патриціїв, у зброї підійметься

І допоможе знов Тарквінію
На троні сісти. Отже, доки ще
Від сварів та погроз до діла не дійшло,
Доки з народу ще не вийшов злочин,
Я раджу способом, тут вказаним,
Заздалегідь здобуть прихильність люду
Для ваших інтересів. Се не вперве,
Вжиєте того способу, й він вам
Не принесе ні шкоди, ні неслави.
Ба навпаки, я міг би показати
Багато прикладів, де горожани
Не на такі лиш уступки пішли,
А понесли далеко тяжчі жертви,
Коли нужд́а присилувала їх,
Від людської природи могутніша.
«Нужд́а,— говорять,— і залізо ломить»,—
А хто себе безпечним чути хоче,
Повинен честь покласти вище всього».

VI

Отак, між іншим, промовляв Валерій,
І многі похваляли ті слова.
Та ось устав до слова Аппій Клавдій,
Сабінець, що недавно з своїм почтом
Осів у Римі і здобув відразу
В його кругах найвищих вплив значний.
Про се годиться тут сказати дещо,
Що перед те подав ще Діонісій,
Бо муж сей відіграв, як мемо бачить,
Значну й незавидную ролю в дальшій
Історії римлян.

У п'ятім році

Республіки, коли війна з сабінами
Грозила, вийшов з-між тих ворогів
Вельможа з роду їх, сабінянин
На ім'я Аппій Клавдій, що не много
Мав собі рівних в тім приморськім краю.
В місті Регіллум жив він досі й мав
Рід величезний по містах сабінських,
Маєтності просторі, слуг багато
Й ще численнішу клієнтелу, вбогі
Роди й родини, що хилилися

Під захист'ю таких, як він, вельмож,
Коли йому потреба нагла
Піднятися з Регіллум, вирвати,
Немов з корінням, пень той величезний
І з паростями й прирослями в Рим
Пересадити, то скоріцмалось
Нараз населення, немов малого міста,
Самих мужчин носить оружжя здібних
Не менше як п'ять тисяч.

Сил такий

Великий прилив, особливо з боку
Сабінів, уважав сенат великим
Добродійством і запорукою
Рішучої над ними переваги.
Тому сенат за згодою народу
Приняв рід Клавдія в патриції,
Дав величезну площу над рікою
Аніеном для забудовання
Й піль державних між Фіденами
Й Піценцією для обділення
Усіх пасельників полями ораними.
Так Клавдієва діляниця постала,
Що до моїх часів ще потривала.

А що спонукало його до виходу
З Регіллум та до переходу в Рим,
Про те він, правду з вимислом, мабуть,
Мішаючи, в сенаті римському
Неоднократно ось що заявляв:
«Мене зненавиділи можновладці
Сабінські, а за що? Як вам сказати?
За гордість? Та хто має чим гордиться,
Як я ось, слава богу, той не дасть
Скакать на себе козам, не позволить,
Щоб копали його осли та мули
За правдомовність? Та я справді радо
Говорю правду в очі, особливо
Тим, хто мені немилий за брехливість,
Облесність та паскудне лицемірство.
За жадобу пановання та власті?
Що ж, я великий пан, хвалити бога,
Та в своїм панстві хочу бути вітцем,
Не королем, доставником добра,

Не здирником, першим у вживанні,
А незатуленою жменею, що все
Держить, не дасть нікому та й сама
Не потребує. Правду ж кажучи,
Найбільше роздразнило їх мое
Рішуче виступлення в справі Риму.
Я виступив проти тих легкодухів,
Що забажали з Римом воювати
Тому лише, що Рим Тарквініїв прогнав,
А був з Тарквінієм заключений союз.
«Нема Тарквінія, нема й союзу!»
Я толкував їм, що союз стоїть
Не лиш Тарквініями, але й Римом
Та нами, й поки жадна з тих сторін
Союзу не зрелась виразно, поти він
Не зломаний і ми не маєм права
Ламати те, що інші заключили.
За те менс лихі їх язики
Назвали зрадником і загрозили
Процесом, а за що? Або я знаю?
На їх загрозу відповісти я
Не міг чимсь іншим, як заявою,
Що, не кидаючи союзу, переходжу
В республіканський Рим, щоб доказать,
Що не веде мене жадоба самовлади,
А лиш жадоба опинитися
Не серед мулів і ослів громади,
А тільки рівними поміж рівними,
Пошани гідним поміж гідними,
Законам вірним поміж вірними»¹.
Се було те нове, непривичне надбання,
Що Рим дістав через сабінське хвилювання.

VII

Коли в сенаті річ зайшла про пільги вбогим,
Встав Аппій Клавдій і промовив тоном
строгим:

---

¹ Оповідання сього розділу основано на представленні Діонісія (кн. V, розд. 40, уступ 2); Лівій (у кн. II, сар. 16, розд. 3), всього 10 рядків, дуже недовкладно.

«Збентеження не щезне в нашій місті,
Коли ухвалимо декрет на власне наше
Безсилля через признання убогим
Дарування довгів, яких сплатити не можуть,
Лиш до збентеження в такому разі
Від бідних на багатих перейде.
Адже се ясно, що не можуть бути
Вдоволеними ті, що тратять свої гроші,
Хоч горожани й у поважанні загальнім
І участь брали у всіх походах,
Підіймаючих для користі держави,
А бідним заздро стало, щоб вони
Не полишилися в посідавці
Добра, котре батьки їм полишили
Або котре життям трудолюбивим
Та поміркованим собі здобули,
А забажалося їм, щоб те добро
Найгіршим і найлінійшим з горожан
Було розділене й змарноване.
Се поступок зовсім, по-моєму, безглуздий —
Робить щось до вподоби найнижчій
Частині людності між горожанством,
А недобачувать поважної,
Найнеправішій часті горожан
Маєток інших роздаровувать
А грабить тих, що здобули його
Чи законним, чи правим способом.

Подумайте, що не від бідних, не від тих,
Що впливу й сили жадної не мають,
Держави падають та города валяться,
Коли їх силують робити по добру,
Лише через заможних та таких,
Що можуть кермою правління володіти,
Коли зухвало зневажає їх
Нижча верства й коли їм неможливим
Стає добитися своїх прав. Та даймо
На те, що те, що ті, що втратити мають
Свій гріш, бідності розпозичений,
Не прийдуть через те в обурення
И байдужно та спокійно свою страту
Знесуть, не буде і в таким випадку
Ані безпеки, ні добра давати

Бідності дар такий, через який
В застій приходить співжиття станів,
Бо обопільна будиться ненависть,
Брак повстає умов найконечніших,
Які піддержують життя в державах,
Бо рільники перестають поля
Орать та засівати, купцям ні по що
Трудитися на морі та в обміні
Заморськії товари діставати,
І уриваються всі чесні зарібки,
Якими прогодовує себе біднота.

А то чому? Бо на все те потрібно,
Аби маючий гріш свій повіряв
Такому, що задатків потребує,
А він не вчинить сього, знаючи,
Що при найближчій нагоді знов мусить
Задатки ті бідності дарувати.
А наслідок такий із того вийде,
Що завидітимуть заможному,
А трудолюбіє прийде у занепад,
Що непорядні люди житимуть
В більших достатках та приемностях,
Аніж порядні та трудолюбиві,
Нечесні ліпше від благочестивих,
А ті, що власність гарбають чужу,
Ліпше від тих, що власну зберігають.
А, власне, се незгоду вічну плодить
І всякі злигодні та чвари у державах
І обопільнее пожирання,
Причім ті, що найліпше заслужились,
Гинуть, утративши свою свободу,
А ті, котрим усе колись щастило,
В нещасну пору до тла пропадають.

Коли хто хоче заводить в державі
Нові порядки, мусить дбать про тее,
Аби злі привички не входили в життя.
Потрібно, щоб державним установам
Відповідав лад житні в одиниць.
А на мій суд, немає привички,
Шкіднішої як для держав, так і для
Родин, як та, щоб кождий по своїй влодобі

Жив і підвладним, як і зверхникам,
Все було вільно, з примусу чи з ласки.
Бо нерозумні в своїх похотях
Стаються ненаситними, одержавши,
Чого ждали, й домагаються
Як стій чогось не того, більшого,—
І так воно все йтиме без кінця.
Найбільше ж видно се в народних масах,
Бо що для себе сам зробити кожний
Жахається або боїться, держаний в вудилах
Від могутніших, те вони, зібравшись,
Роблять сміліше, бо для своїх бажань
Знаходять силу в спільному настрої.

Тим ненаситним, необмеженим
Бажанням нерозумної юрби
Треба запори класти в самому
Їх поставанні, доки, немічні
Її слабії, вони, не ждучи, аж зростуть
І так зміцніють, що ніяка сила
Не здужає перебороти їх.
Бо люди всі більш огірчаються,
Коли їм відберуть вже признане,
Ніж коли ув'ядають їх надії.
Громада-бо подібна одиниці;
В неї душа — сенат, а тіло — люд.
Коли люд нерозумний над сенатом
Ме старшувати, то піде їм так,
Як тим, в кого душа підвладна тілу,
Не слуха розуму, лиш поривам віддана,
Паде народ, привикне дати себе
Руководить та кермувать сенату,
Там піде все так, як у чоловіка,
Що тіло підчиня душі велінням
І всім життям зміря до ліпшого,
А не до приємнішого.

Отож

І для держави се не більша шкода,
Коли біднота, сердячись, що їй
Не признано обдовжень даровизни,
Не візьметься до зброї за державу.
Бо їх же не багато в нас таких,
Що для держави мають лиш свою

Особу й більш нічого; ані їх
Присутність нам великої користі
Не принесе, ні шкоди брак не вчинить,
Згадайте теж, що ті, котрих маєтки
Найнижче оцінювані, у битвах
Стають звичайно в позадніх рядах
І лиш як прищіпки були додавані
Досі до тих, що йшли в рядах передніх.
Лише числом своїм вони часами
Могли нагнати страху ворогам,
Бо в них ніякої немає зброї,
Крім пращі, що найпоследніше в битві
Значіння має.

Ті знов, що твердять,
Що гідна жалю бідність горожан
І треба нам допомагати тим,
Кому пічим посплачувать довгів,
Хай прослідять, що їх так бідними вчинило.
Адже ж вони одержали паї
Громадської ріллі ще по своїх батьках
І в походах користь здобули не одну,
А врешті з забраних маєтностей деспота
Одержав кожний, що приділено йому.
Коли покажеться, що многі з них
Живуть в обжирстві, п'янстві й розкошах
Паскудних і тому потратили
Свої маєтки, то признаймо їх
Закалою суспільства й шкідниками
Держави і вважаймо за велику
Користь для нашої громади, як вони
Із сього міста вийдуть добровільно
На зламання карку. В кого ж добачать
Утрати маєткові з нещасливих
Приключок долі, що в них чоловік
Жаден не владен, тим із власного
Добра нехай дають, що їм понадобится.
Найскорше ще присилувать би можна
До того їх вірителів, щоб їм
Допомогли в нещасті, коли з них
У щасливіших днях значні користі
Тягли; та й то повинні добровільно
Вчинити се, аби подяка бідних
Їм стала за великодушний дар.

А щоб усім давати спільну поміч,
В якій би рівну участь мали добрі
Й лихі, і аби хтось творив добро
Не з власних засобів, але з гроша чужого
І тим, від котрих гріш той забирають,
Навіть подяки обдарованих
Не допускати, се не випадає
Для римської прославленої чесноти.

Та гіршим, ніж усе те і все інше
І зовсім недостойним римлянина,
Що має небезосновательну
Претензію до опанування
Всіх тих дрібних племен, претензію,
Яку батьки так многими трудами
Здобули та синам своїм лишили,
Аби без власного переконання
Та без намови інших, в час до того
Невідповідний щось таке робив,
Що не лише до спільного добра
Не може причиниться, навпаки —
Так вигляда, немовби місто вже
Було здобуте та йому б грозила
Крайня загибля, — проти власній волі
Робив таке щось, що ніякого
Хісна не принесе або малу користь,
За те спровадить може небезпеку
Загального розстрою та незмиту пляму.

Адже далеко ліпше б нам було
Зробити те, чого від нас жадають
Латини, бо се менше нас пригнобить,
І навіть проби не робити з ними
Нам пориватися до війни, ніж сим
Зовсім ні до чого нездалим людям
Робити уступки, яких вони жадають,
Ще й грозячи, що знищать вірність місту,
Яке їм шанувать заповідали
Батьки їх, храм будуючи величний
Та встановивши жертви в тому храмі
На кошт держави, — а то нам не буде
Підмоги пращників для отсеї війни!

По моїй думці, діло головне:
Ті горожани, що хочуть війни
Та участі в сподіваних успіхах
На тих самих умовах, що всі інші,
Нехай беруться за почате діло;
А ті, що хочуть ждати на якісь ще,
Бог вісгь які і з ким передумови
І аж тоді за вітчизну взять зброю,
Нехай ідуть собі, куди їх тягне,
Бо й так підмога їх ніщо не варта.

Говорю се так явно та одверто,
Бо певний, що, таке мое почувши слово,
Вони самі візьмуть усе на розум,
Самі прийдуть і тим поклоняться,
Що ліпш обдумали громадське діло.
О, бо перозум, як йому корися,
Підлизуйся та підлягай, все дметься,
Пишається та робигься зухвалим;
А вмій лиш раз йому задати страху,
То смирним робигься, покірним і малим».

VIII

Крім сих двох протилежних поглядів,
Ще много висловлено посередніх,
Що сьак чи так ішли на компроміси.
Одні вносили дарувать довги
Лиш тим, що власності ніякої не мають,
Вірителям же признавали право
Лиш на маєток довжника, а не на
Його особу. Інші радили,
Аби держава тільки неоплатним
Сплатила їх довги та щедрістю
Своєю кредит бідних піддержала,
Вірителям не чинячи сим шкоди.

Раяли інші тих, що за довги
Сидять по тюрмах або невдовзі
Свободу мусили б втерять, пустить на волю,
За те вірителям із полонених
Віддати інших, викупу щоб ждали.
Коли ті внески обговорено,

Перейшла думка, що про сеє діло
Не буде наразі сенатської ухвали,
Та щоб сподівану з латинами війну
Довести до щасливого кінця,
Повинні консули зробити реферат,
А сенатори про щось підходяще
Повзять ухвалу. Тим часом для сплати
Довгів загальна мораторія:
Ніхто уплачення довгу жадать не буде
Ні на основі позички, ані же
Вироку судового. Зупиняються
Всі інші теж процеси в ділах спірних,
І ані власті адміністраційні,
Ані суди не мали що рішати, окрім діл
Воєнних.

Коли ту сенатську
Ухвалу оповіщено народу,
Вона, що правда, поменшила трохи
Несупокій міщан, та не могла
Доразу втишити збентеження у місті.

Було таких багато у верстві
Міщанській, особливо найбідніших,
Яким надія, їм показана сенатом,
Підмоги достаточної не подавала.
«Все те, — мовляли, — лиш луда непевна,
Що не дає нічого певного».
Вони жадали, щоб одно з двоїх
Зробив сенат: або зізволив зараз
На даровизну всіх довгів, коли
Бажає, щоб вони життя своє
Всі паражали, або не дурив їх,
Не відкладав се діло на пізніше.
Коли чогось потрібно, а нема,
Йї коли напевно можна допустити,
Що дочекають того, що потрібно.

Коли діла публічні були
В такім непевнім стані, міркував
Сенат, яким би способом найліпше
Те докопать, щоб партія народна
Ніяких новинок не підіймала,
І ухвалив знести на час якийсь

Власть консулярну й іншу власть таку
Поставити, яка б сама рішала
Про мир або війну та про все інше,
Безмежну дати їй компетенцію,
Не піддавати ніяким обрахункам
У всім, що вчинить і запорядить вона.
Ся власть була б обмежена на піврік,
А по тім півроці повинні знов
У давню власть свою входити консули.

Крім многих інших побудів, які
Сенат склонили для запевнення
Успіху війни з деспотією —
Піддається тимчасовій деспотії
З власного вибору, був найважливіший
Закон, перепроваджений ще консулом
Валерієм Публіколою, по якому
Ніякий засуд консула на смерть
Не міг життя позбавити римлянина
Без судового слідства та без відклику
Засудженого аж до загалу народу,
Що мав рішати своїми голосами
Про право власності та личної свободи;
Натомість хто порушить тее право,
Той може сам безкарно вбитий бути.

Поміркував сенат, що доки й той закон
Стоїть у силі, жаден з бідняків
Не дасть себе примусити властям
До жадної послуги, не лякаючись
Ніяких кар, на які може власть
Його хоч засудити, але яких
Не може виконати без присуду народу,
Коли ж законові тому відберуть силу,
Тоді — само собою зрозуміле, —
Всі мусять те чинити, що їм велено.

Та щоб знов опору не ставила біднота,
Коли з сенаторів хтось сам-один
Посміє явно опрокинути той закон,
Сенат обдумав ухвалити власть,
Доразу рівнорядну деспотії,
Що стане вище всіх законів лиш на час.

Отак повзяв сенат свою ухвалу,
Якою мов незначно одурив
Бідноту, відібравши їй свободу.
Ухвала виглядала так, що Ларцій
І Клелій, що тоді консулами були,
Повинні зараз власть свою зложити,
А з ними враз усі, хто тільки має
Якийсь уряд чи заряд дїбр публічних,
І що один лиш муж, кого сенат
Предложить, а прийме народу збір, -
Всю власть обійме і не більш як шість
Місяців пануватиме, держачи
Власть вищу, аніж мають консули.

Не знаючи, яке значіння має
Ухвала ся, народне сторонництво
Рішило, що сенатська ухвала
Хай має силу закону, хоча
Вона установляє власть сильнішу
Від законної самовлади, й хай
Сенат рішає сам по одностороннім
Продискутованні особи тої вибір,
Що має те становище займати.

ІХ

Тоді посеред передовиків
Сенату почались найстаранніші
Міркування й дебати про особу,
Що мала б те становище обняти.
Всі згідні були в тім, що серед даних
Обставин треба пошукати мужа,
Що визначається енергією
Та досвідом великим у ділах
Воєнних, а до того все розважний,
Тверезого ума й не дасть себе
Хоч би й якій великій своїй власті
Спокусить на якийсь необережний крок.

Та поперед усіх таких і інших
Прикмет, якими визначаться мусить
Порядний полководець, мусить сей муж
Вміть енергічно й сильно власть держати,

А проти непослушних та зухвалих
Трусливістю та поблажливістю
Не согрішать; се, власне, в даній хвилі
Була найсуттєвниша потреба.

Всі ті прикмети, що їх домагаться
Було потрібно, видалися многим
Вособленими й зосередженими
В однім із тогочасних консулів,
У Тіті Ларції. Бо другий консул, Клелій,
Хоч визначний політик-дипломат,
Не домагав на брак енергії
Та залюбовання в війні, а також дару
Пановання та лякання підвладних;
Натомість деколи йому робили закид
Із надто лагідного карання
Свавільних, непослушних та упертих.

Сенат вагався відібрати одному
Уряд, який держав він по закону,
А передать одному власть обох,
Що королівську власть перевищати мала;
Було побоювання деяке й тому,
Що Клелій може образитися
Тим, що його до уряду нового
Не гідним признано, немовбито сенат
Чіпає честь його й йому нічого
Не полишається, як відмінить
Свої засади, стати на чолі народу
Й перевернуть державу горі дном.

Коли всі так побоювались явно
Те висловить, що думалося всім,
І довгий час так мовчанка стояла,
Найстарший і найповажніший між
Бувшими консулами висловив
Свій погляд, щоб, лишаючи обом
Тим консулам однаку честь, просити
Іх, аби найгіднішого з-між себе
До того уряду самі вказали.
Він висловив се так: «Коли сенат
Вже ухвалив і так рішив народ,
Що власть державна на одного мужа

Перейти має, то лишаяються
Дві точки до стараншого обдумання
Та застанови, хто ту необмежену
Самовласть сам-один дістати має,
А зглядно котра з законних державних
Властей його іменувати має.
А коли стало в нас на тім, що з двох
Досі при владі бувших консулів
Один чи то по зреченні свого
Товариша, чи жеребом ізбраний
Іменувати має римлянина,
Що на його нам міродайний погляд
Найліпше та найкорисніше буде
Завідувати справами держави.
Між королів, яких устанавляли
За самовлади королівської
Звичаєм із усіх сенату членів
Для вибору будущего регента,
Тепер не треба, бо держава має
Вповні всі органи своєї власті».
Сеї внесок похвалили всі присутні,
Потім устав іще один сенатор
І мовив: «Думаю, о сенатори,
Що ось що ще додати до внеску треба:
Держать тепер державну керму нашу
Достойні два мужі, від яких ми,
Мабуть, не знайдемо ніде гідніших.
Тож виберім одного з них ось тут
І поручім йому іменувати
Свого товариша диктатором,
А другому велім прийняти вибір.
Самі вони нехай поміж собою
Найдостойнішого визначують,
Щоб їм обом була однака радість,
Одному, що товариша свого знов
Признав за найгіднішого,
Другому те, що виказав товариш
Його достоїнства і всіх переконав.
Одно і друге радісне й почесне.
Я знаю, що й без мого додатку
Вони так само б поступить рішили,
Та ліпше, як по-моєму се вчинять
Тим більше, що те теж пожадане всім іншим»

Се видалося всім розумним дуже,
А що ніхто більш жадного додатку
Не додавав, його й затверджено.
Та консули, одержавши повновласть
Самим визначувать, хто з них обох
Здібніший до панування, вчинили
Таке щось незвичайне й дивовижне,
Чого ніхто з людей не ждав від них.
А, власне, кождий заявляв, що сам він
Не здібний до панування, але
Його товариш здібностями всіми
Наділений. Весь день ізгаяли
Вони, силкуючися переперти
Один другого, вичисляючи
Заслуги та прикмети свого друга
Й на тім настоюючи, що посади
Ні одні не прийме.

Усі присутні

На тім засіданні в великім клопоті
Були та розійшлися без ухвали.
А як після засідання сенату
Зійшлися свояки й приближені
Двох консулів та й ще найповажніші
З-між senatorів, напустилися
На Ларція, штурмуючи та просячи,
Аж пізно в ніч, толкуючи йому,
Що весь сенат поклав на нього всю
Надію й що відказ його з посади
Державі може вийти ще на шкоду,—
Та він стояв на своїм незрушимо
Й благав senatorів одного за другим,
Аби зіставили його в спокої.

А як на другий день зібрався знов
Сенат і Ларцій по-вчорашньому
Супротивлявся виборові своему,
Піднявся Клелій з senatorського
Свого крісла, іменував його
Диктатором, як межикоролі
Колись іменовали королів,
І теж зложив уряд свій консульський.

Отсе був перший пан і самодержець
 У Римі, вибраний із владою
 Необмеженою і для війни, й для миру,
 І всяких інших життєвих відносин.
 Одержав прозвище диктатора
 Тому, що власть мав диктувати та
 Наказувати кожному по своїй
 Волі та уподобі, що йому
 Для інших видалось дозволенням і слухним.
 А розпорядки й приписи про право
 Йі безправ'я зветься у римлян edicta.
 Дехто твердить, що прозвище пішло
 Від задиктовання; один задиктував
 Йому уряд, який прийняв він мусив,
 Не будши вибраним громадою народу,
 А тільки вибором одного мужа.

Диктатором його назвали також
 В тій певності, що власть в державі вільній
 Не мусить мати неавтономної
 Йі злопам'ятної назви ані для
 Підвладних, щоб неавтономная назва
 Не додавала їм більш неспокою,
 А також із дбання про зверхника,
 Наділеного тою властю, щоб
 На нього інший хтось не кинувся
 Зненацька або сам він нападів
 Не пошукав собі на іншим в почутті
 Безмежності й невідчальності
 Своєї власті. Назва «диктатура»
 Не висловляє всієї тої власті,
 Яку покликаний на сю посаду
 Одержує; «диктатор» не конечно
 Той, кому з вибору приділено
 На певний час самовласть у державі¹.

¹ Утративши в цвітні 1908 р. можливість писати й працювати обома своїми руками, я не раз жартом говорив, що я з письменника авансований на диктатора, бо мушу диктувати іншому те, що вперед міг писати власною рукою. Можність писати власною, хоч лише лівою рукою я відзискав аж у другій половині 1913 р.

Ліціній Мацер, один із давніших
Римських істориків, твердить, що власть
і назву

Диктатора переняли римляни
Від предків своїх, від альбанців. Там
Як смерть Амулія забрала й Нумітора,
А Ром і Ромул перейшли у Рим,
Вигасла королівська лінія,
А власть, яку держали королі,
Передано щорік вибираним
Регентам, що в Альбанії також
Одержали й диктаторів прозвання ¹.

ХІ

Як, отже, Ларцій, вперше вибраний
Диктатором, діла державні вів,
Які відзнаки урядові тому
Надав, сказати попробую коротко
В тім переконанні, що читачеві
Хосенно знати весь багатий засіб
Добрих і позиточних прикладів,
Які законодавцям, речникам,
Послам, заступникам народів та
Всім політично світлим горожанам
Дає діяльність тих, що брали уділ
В заснованні та фундуванні
Держав великих у віках минулих.

Та не про незначні та маловарті
Державки, про глухі й коротковічні
Місточка йде тут річ та про мужів
Невідомих, обскурних, про встанови
Плохі та зле обдумані вчинки.
Не про дрібні та маловажні дії
Почав я повість не на те, щоб хтось

---

¹ Се свідоцтво Діонісія дуже важне й, на мою думку, далеко цінніше від його власного погляду, боцїмто римляни переняли диктатуру також від греків. Сей погляд він мотивує прикладами з історії дрібних грецьких держав та міст, які в тім часі, в V віці пер[ед] Хр[истом], ледве чи її з назви були кому відомі в середній, латинській та етруській Італії.

Її відкинув як нудну й пусту
Балаканину, але подаю
Совісно зглиблені, продуманії вісті.
Про ту державу, що в моїм часі
Мірилом стала для всього, що праве
Та благородне, про провідників,
Що піднесли її на ступінь той високий.

Зараз, як урядовання своє
Тіт Ларцій розпочав, іменував він
Спурія Кассія начальником їзди.
Ввійшло в обичай се диктаторів у Римі,
Що й до моїх часів ще заховався,
Що ні один диктатор не справляв
Уряду свого без начальника їзди.
Потім, аби всі знали те, що власть
У нього більша, ніж у консула,
Більше для постраху, аніж для вжитку,
Велів лікторам перед ним по місті
Ходить не лиш зі зв'язками різок,
Але також із двома топорами;
Сим відновив він звичай королів,
Який зламали консули, коли
Консул Валерій вигадав сим робом
Вменшити неависність консулату.

Тим та ще іншими відзнаками
Він, пам'ять власті королівської
Мов відновивши, нагнав страху всім,
Склонним до бунтів та несупокоїв.
Потім усім римлянам видав наказ
Сповнити найважливіший з-між законів
Сервія Туллія, найпопулярнішого
З-поміж королів, і оцінювання
Маєтків перевести в дільницях,
В реєстри вписуючи імена
Жінок, дітей, а також їх літа.
Шацунок сей в короткому часі
Був переведений задля великих кар;
Бо загрозив диктатор непослушним
Утратою маєтку й горожанства.
Знайшлося сто п'ятдесят тисяч і сімсот
Римлян в літах, пригідних до подружжя.

Здібних до військової служби відділивши
Від старших, поділив усіх на сотні,
Зложив чотири часті пішаків
І кінних, а одну, найліпшу з них,
Лишив для себе, другу передав
Соконсулу своєму Клелію;
Третю начальникові кінноти
Спурію Кассію, останню ж своєму
Брату Спурію Ларцію під провід.
Ся часть одержала порушення
Ураз зі старшими оберігати місто,
За обруб мурів не виходячи.

Коли вже все потрібне до війни
Було готове, випровадив військо
У поле та поклав три табори
В точках, де надіявся найвчасніше
Латинів нападу. Міркуючи,
Що полководцеві розумному повинність
Велить не лиш свою збільшати силу,
Але ворожу ослаблять по змозі,
Або, ще ліпше, без борні та бою
Війну скінчити, а щонайменше
Пожертвувати якнайменшу часть
Оружних сил і в переконанні,
Що між усіма війнами найгірші
Та найсумніші наслідками ті,
Де свояки воюють свояків,
А други другів,— він спинивсь на тім,
Що тут пожадане закінчення
Задовольаю те, хоча би де в чому
Від справедливості і попускало.
Оттим-то розіслав він потаємно
Людей, довір'я гідних, до латин
Найвизначніших і старався їх
Переконати, що потрібно дружність
Завести між державами замість війни.

Згодилися міста поодинокі
На явнії посольства; також зв'язок
Пішов за ними, як переконався,
Що не всі їх міста однаково
Ще й перед тим хилились до війни.

Найбільше ж позискав їх тим диктатор
І допровадив до роздвоєння
З їх вожаками. Секст-бо та Мамілій,
Що під командою своєю мали
Латинське військо необмежено,
Застоялись зі своїми полками
В місточку Тускулум, оружачись
До походу на Рим та гаючись
Аж надто довгий час чи то тому,
Що ждали ще підмоги інших міст,
Чи, може, для того, що некорисні їм
Знаки являлися на жертвах їх.

В той час значне їх армії число
Відбилося від неї та пішло
Пустошить римські ниви та фільварки.
Се Ларцій уважав важнішим всеї сварки
За зв'язок та Тарквініїв права;
Тому, не гаючись, раз-два
Він вислав Клелія з хоробрими їздцями
Йї легко узброєними молодцями;
Ті на несприготованих панали,
Вбивали мало їх, а більшу часть хапали
Поранених, потовчених, побитих.
Були се паничі з міщанських знаменитих
Родів, що ще в таких бувальцях не бували.
Тих, вилічивши з легких ран,
Ласкавим обходом старавсь переконати,
Що римлянин не здирця йї не тиран,
Не слід на нього без розчовнання пеняти.
А як подужали, усіх їх без оплати
У Тускулум післяв і ще йї нослів значних,
Що зміли річ в правдивім світлі показати,
І мимоволі комендантів головних
Угодою сварню сю закінчили
І перемиріє на рік із Римом заключили.

Отсього доконавши діла,
Він з поля весело до Рима повернув,
І поки ще пора диктаторства не збігла
І рік до половини не мнув,
Він попередніх консулів поставив,
А свій уряд зложив до рук сенату.

Високий той уряд ані малую страту
Державі не приніс, життя й майна не збавив
Ні одного з римлян,
Та Тіта Ларція ім'я прославив
Як одного з-поміж найпервіших горожан.

Написано в днях 24 падолиста до 7 грудня 1915 р.
на основі Діонісія (кн. V, розд. 59—77) із деякими
скороченнями. В Лівія сей епізод збуто цілковитим
мовчанням (кн. II, розд. 19, уст. 1).

ОСТАТНЯ БИТВА ТАРКВІНІВ

I

За консулів Авла Постумія
Й Тіта Віргінія минув рік перемир'я,
Який з латинами римляни встановили,
Й з обох боків великі приготови
Робити почалися для війни.
Та сим разом була значна різниця:
Коли римляни якнайохітніше
Цілою масою йшли до війни,
Більшість латинів їй була нерада
І йшла під примусом своїх вельмож,
Яких мало не всіх по всіх містах
Тарквінії й Мамілій дарами
Перекупили та намовами
На свій бік здужали перехилити.

Се виявилось як реакція
В цілому племені. По всіх містах
Мужі видні та діячі народні,
Ті, що їм непожадана була війна,
Були усунені з управи діл громадських
І навіть на народних зборах їх
До голосу не раз не допускали.
Багато з них до невдоволення
Дійшло такого, що свої міста
Покинули і в Рим переходили.
Ті, що тепер верховодили
В містах, не збороняли сього їм,
І овшім насміхом викрикували:

«Ми вдячні нашим ворогам, що вас
Так зручно на свій бік перетягають».

Римляни ж їх приймали, хоч нерадо:
Тих, що прийшли з жінками та дітьми,
До війська міського поприділяли,
В когортах горожанських розмістили;
Решту післали в позаміські
Укріплення та порозміщували
В колоніях так, щоб там вони
Не спричиняли жодних неспокоїв,
Все живучи під доглядом залоги.
До переконання дійшли тепер усі,
Що самотнього провідника
Знов домагаються обставини,
Якому б можна заряд весь віддати
Без одвічальності ніякої
По власному його впрозорінню.
Тому молодший консул Авл Постумій
Старшим товаришем своїм Віргінієм
Був іменованій диктатором,
Начальником їзди він саме так,
Як попередник його, вибрав Тіта
Ебуц'я Ельву. За недовгий час
Готовий був реєстр усіх римлян
В віці, обов'язковим до війни.
Диктатор поділив усю оружну силу
На штири часті; в одній сам держав
Команду, в другій його віце-консул
Віргіній, в третій комендант їзди,
Четвертої ж команду поручив
Авлу Семпронію та охорону міста.

II

Як до війни вже все було готово,
Прийшли розвідники з відомостями,
Що вирушили вже латини в поле
З усею силою своєю й першим наступом
Захопили укріплену сторожку
На ім'я Корбіон, в якій застали
Малу залогу римських вояків,

Заскочивши зненацька неготових
До бою, вирубали всіх упень,
Сторожку обсадили та зробили
З неї опору задля дальшої війни.
Невільників та скоту по полях
Набрали саме так не много, як
І в Корбіоні, бо вже значно перед тим
Прочули рільники про недалекий напад
І що лиш здвигати могли та позвозити,
Стягли в найближчій укріплення
В горах, де захист і самі знайшли.
Пусті дома їх вороги спалили,
А поле в пустарі перемінли.

Коли вони вже рушили в похід,
Прийшло із Анціум, поважного
Та визначного міста, вольсків військо
З запасами оружжя, хліба й всього,
Що до війни потрібне. Се латинам
Ще духу додало; вони понадіялись,
Що також з інших вольсків надійдуть
Помічники їм до війни, коли
Анціум гарний початок зробило.

Як лиш про се довідався Постумій,
Рушив поспішно, поки вороги
Зберуться всі, й маршем форсовним нічно
Зі своїм відділом прибув над озерце
Регіллум, де в укріпленому місці
Вже розложились табором латини.
Тут табір свій розбив над головами
Ще сонних ворогів на горбку
Стрімкім та дуже трудно лиш доступнім,
Що від самого початку та й доки
Там зіставав, йому давало многі
Користі над своїми ворогами.

Провідники латинів, тускуланець
Октавій, зять Тарквінія, та Секст
Тарквіній, почали стягати свої
Бойові сили враз, і вони стояли
В окремих таборах, і всі провідники,

І вищі й нижчі, зібрані були
В шатрі Мамілієвім на пораду,
Як воювать з римлянами, коли
На протилежнім горбі появился
Диктатор римський та його вояки,
Грізний, мов привид помсти та заглади.

Під тим вражінням у наметі стали
Проекти різні розбирать. Одні
Були за тим, аби щодуху вдарить
На гору й на диктаторове військо,
Поки воно мале ще й не страшне;
На думку їх, обсадження точок
Укріплених — то не знак певності,
Лиш трусості. На думку інших, досить
Їх обкопать ровом, обставити
Малою та чуйною вартою,—
І рушити з гори з них жадеп не посміє.
«А ми самі з великим нашим військом
Ідм на Рим і легко візьмемо
Його, коли найбільша часть молодіжі
Його скоріцмалась в отсей похід».

Ще інші радили не рушаться і ждати
На дальші вольсків помічні війська
Та інших ще союзників і брати
В рахунок лиш такі проекти й ради,
Що за поруку певності й безпеки
Дають не доказ лиш безумної відваги.
Від проволоки, бачиться, римляни
Нічого не зискають, але їх
Положення поліпшить проволока.

Коли так раду радили, прийшов
Із Риму другий консул — Тіт Віргіній
Зі своїм військом, що слідом диктатора
З не меншим поспіхом сю перебув дорогу.
Розтаборивсь він власним дотепом
На горбі протилежнім проти того,
Що був обсаджений диктатором.
Се був стрімкий скелястий кряж гори,
Що відтинав оба шляхи латинам
В ворожий край, бо обсадив диктатор
Дороги правий бік, а консул лівий.

Аж тут переляк справжній охватив
Латинських вожаків, яким найбільше
Ходило о безпеку власної
Особи та про те, щоб довша стоянка
Не змусила їх виекспенсувати
Їх власні засоби, не дуже вже багаті.

А як Постумій лиш переконався
Про їх недосвід у стратегії,
Вислав свого начальника їзди
Тіта Ебуція з найліпшими їздцями
Та легко уоруженими кінними
І дав їм наказ обсадити згір'я,
Що панувало над дорогою,
Якою з вітчизни їх довозили
Оружжя та засоби живності.
Ще й не спостереглися вороги,
Як римська їх кіннота окружила,
Пройшовши всею силою своєю
Почерез ліс густий, і згір'я заступила.

III

Коли ворожі полководці вздріли,
Що також позад їх обсаджено
Трохи не всі точки, де мож було стояти,
І не могли напевно сподіваться,
Щоб засоби поживи з вітчизни
Доставлені їм можуть бути безпечно,
Рішили будь-що-будь протурити
Римлян із горба, де стояв диктатор,
Закри вкріпляться там ровами та валами.
Одні із них, Тарквіній Секст, ударив
Кіннотою своєю у шаленім
Галопі враз на римську їзду
В надії, що вона не видержить розгону.
Але римляни видержали стійко
Їх напад, і він часто повторяв
Борню, вертаючись і знов вдаряючи,
Так що місцевість так була похила,
Що тим, що мали горб обсаджений,
Давала все великій користі,
А тим, що нападять та мусили знизу,

Прискорювала ран та втоми без кінця,
А раптом ще великий відділ війська
Добірної піхоти приспішив
Римлянам у підмогу, що його
Постумій вислав, бачачи потребу,
То Секст не в силі дещо ще зробити,
Погнав у табір із кіншотою своєю,
Римляни ж у безпечному посіданні
Побойовища тут же перед їх
Очима здвигнули укріплення міцне.

По тім випадку прикрім порішили
Секст і Мамілій довше вже не ждати,
А видать головну, рішучу битву.
Римський диктатор, що мав зразу намір
Без битви закінчити сю війну
І надіявся довести до того
Головно через вождів нерішучість,
Тепер змінив той намір головно
Ось із яких причин. Римські їзці,
Що пильнували всіх доріг на конях,
Переловили деяких післанців
Від вольсків до латинських полководців,
Повідомляючи їх, що великі
Воєнні сили більше-менше в трьох днях
Прийдуть на поміч їм, одна від них,
Друга від герііків. Аби не дати
Упередить себе тим силам помічним,
Була, здається, головна причина,
Що підвела латинських вожаків
До поспіху в поході та до битви,—
Зрада в самій основі плану, щоб
Не мусити ділитися здобиччю.

З обох боків дали до бою знак,
На рівне місце поміж таборами
Зійшли оба війська та поставали
Ось у яким порядку боїовім:
Тарквіній Секст на лівому крилі
Латинів, а Октав Мамілій був на правім,
А всередині третій Тарквініенко Тіт.
Стояли тут і римські втікачі

Та вигнанці. Ізда була на трое
Поділена та кождїй з тих трьох частей
Приділена як поміч і резерва.
В римлян на лівому крилі їзди
Стояв кінних комендант Тіт Ебуцій,
А супроти його Октав Мамілій;
На правім консул Тіт Віргіній, що
Заняв становище супроти Секста
Тарквінія. В середній часті армій
Станув диктатор і мав проти себе
Тіта Тарквінія та римських виходців.
Число вояків, що в обох військах
До бою вийшли на римському боці,
Було двадцять чотири тисяч піших,
Їзди ж три тисячі. Міста латинів
Поставили піхоти сорок тисяч,
Їзди ж три тисячі, як і римляни.

IV

Поки дійшло до битви, скликали
Провідники латинів комендантів
Більших і менших відділів свого
Війська, сказали їм усе потрібне
Про плани битви, а до вояків
Хто довші, хто коротшії промови,
Піддержуючи в них хоробрість духу.

І римлянин, побачивши у своїх
Переляк із-за меншого числа,
Що майже вдвоє їх перевищало,
Скликав збір своїх, щоб прогнать їх страх,
Велів найстаршим і найповажнішим
Мужам з сенаторського роду поставати
Обіруч себе і промовив ось як:

«Боги обіцяють нам через пташачі
Віщування й добрі знаки при жертвах,
Що впаде на наш бік побіда, буде
Край наш свобідний у відплату гарну
За те, що в нашому житті цілому
Ми чтили їх і праведно жили,
Та сердимось на своїх ворогів
За те, що хоч добра великого й чимало

Дісталось їм від нас, хоч свояки
Та други наші та клятьбу поклали,
Що хто наш ворог, їх теж буде ворог,—
Все те забувши, підняли на нас
Війну несправедливу не за те,
Кому належиться пановання й першенство,—
Се б можна ще не так за зле їм брати,—
Але за деспотське пановання
Тарквініїв, щоб наше вільне місто
Їм служкою покірною зробити.

І ви, провідники, та ви, вояки,
Знаючи, що в богах ми маємо
Помічників, що місто наше часто
Спасають, мусите в отьому бою
Поставитись як бравії мужі.
Адже вам відомо, що поміч божу
Лиш ті вдостоєні одержувати,
Що борються хоробро й що в їх силі
Готові причиняти до побіди;
Не ті, що перед небезпекою втікають,
Лиш ті, що для свого й інших щастя
Труда ніякого не побояться.
А перед вами, окрім многих інших
Користей, в нинішньому бою три такі
Дає вам доля, що всім нам видні
Аж падто добре.

Поперед усього
Спільне довір'я тим найбільш потрібне,
Що ворогів хотять перемагати.
Адже ж не ось віднині мусите
Ви бути одні одним другами
І вірними товаришами в боях,
Але від давніх літ добродійство
Те вже вам зготувала вітчизна,
Враз виховались ви, одержали
Одну просвіту, на одних вівтарях
Богам ви жертви клали й заживали
Спільно усякого добра. Впадало
І спільне лихо, й спільне терпіння,
Що крпкими та нерозривними
Вузлами приязні звичайно в'яже
Всяких людей.

Тоді-то боротьба

За все найвище робиться всім спільна;
Бо як підгорнуть вас під себе вороги,
То наслідком сього не буде те,
Що деякі з вас не зазнають лиха,
А інші потерплять найтяжчі біди,
Але всіх вас пановання, повага
Пропадутъ зразу так, що ні з жінок
Своїх, ані дітей, ані маєтку,
Ані ні з якого добра, що ви надбали,
Не може бути вам жадної потіхи;
Бо кермачі держави й завідовці
Громад тоді найнужденіше гниють,
Терплять катовання та люті муки.

Адже ж Тарквінії та вигнанці,
Не потерпівши більших ані менших
Кривджень від нас, робили довгий час
Всякі можливі пакості всім нам.
Чого ж то ждати мусимо від них,
Що нам робитимуть тепер, коли
Нас побідять оружжям, тямлячи,
Що ви прогнали їх із міста та держави,
Розграбили маєток величезний
І навіть на ваш міський ґрунт ступити
Не позволяєте ні одною ногою?

Признаєте також, коли розважите
Докладно, що се також не мала
Користь, як дві показані вже досі,
Що виступила проти нас не так
Велика сила ворогів, як ми
Гадали зразу й ось-ось пожидали.
Встала вона, але далеко слабша,
Ніж ми гадали. Бо, крім армійки
Антіїців, що приспіла їм на поміч,
Не бачите при них ніяких більш
Учасників війни, а ми-то ждали
Всіх вольсків, герніків великого числа
Й хтозна-яких страховищ інших ще
Самі собі в уяві малювали.
Все те були латинські лиш сновиддя,

Пусті надії та несповнені
Обіцянки.

Одні обіцяні війська
Лишили дома, бо ті не хотіли
Служить під полководцями отсими;
Інші не перестануть гаяться
Та в них марні надії в них будити,
Бо так у них уже збабіла вдача,
А інші ще, то пізні Іванні,
Що запізналися своїм звичаєм;
Збираються, муштруються, прийдуть,
Та аж тоді, як буде вже по всьому,
І облизня великого спіймають.

Коли хто з вас, признаючи, що дійсно
Я правду тут сказав, злякається
Лиш наших ворогів великого числа,
Тих я повчу й таким я пригадаю,
Що страшно їм чогось зовсім і не

страшного,

Переді всім пригадую, що більшість
Між ними тільки з примусу взялась
До зброї проти нас, як нам самі
Своїми вчинками й словами многими
Присвідчували. Тих же, що свобідно,
З власної волі деспотові служать,
Дуже немого, часть лиш невелика
Нашого війська. А, по-друге, те,
Що у всіх війнах не число велике,
Але хоробрість має перевагу,
Було би довго тут оповідати,
Як многі війська варварів і греків,
Хоча чисельну перевагу мали,
Від менших сил воєнних потерпіли
Такі поразення, що повістям самим
Про них і вірнті не хочеться.
Та й ви самі у скілько війнах, теж
Меншою силою, як тут ось маєм,
Війська далеко більші зустрічали
І славні побіди здобували!

Та іншим, що в численних битвах ви
Перемагали, ви були страшні;

Отсі ж латини та союзники
Іх вольски погорджають ва́ми, бо
Ще досі не пізнали вас у бою?
Усім вам відомо, що й ті народи
У многих битвах вашими батьками
Були побивані. То чи годиться ж думать,
Що по таких невдачах побіджених
Положення зробилось корисніше,
А ваше, побідителів, по так
Численних і значних успіхах гірше?
Хто міг би при здоровім розумі
Таке твердити? Дивуваться б мусив
Я, якби хтось із вас лиш многоти
Тих ворогів боявся, соромився
Свою хоробрість показати їм.
А зневажав свою воєнну силу,
Так добре вироблену та велику,
Що досі в жадній ще перед отсею
Війні ми хоробрішого
Та більшого не виставляли війська.

І втім, мої співгорожани любі,
Лежить до вас великий поклик, щоб
Ви небезпеки не боялися
Й не уникали, бо ось бачите
Присутніх визначних мужів з сенату,
Що з вами тут прибули поділити
Судьбу війни, хоч їх підійшлий вік
І сам закон від військової служби
Освободжає. Чи не був би сором,
Якби втікали ви в обов'язковім
Віці до служби ввиду небезпеки,
Вони ж, що той обов'язковий вік
Вже перейшли, самі тут небезпек шукали?
Коли старці, що вже не мають сили
Убити ворога, готові в кожній хвилі
Бодай умерти радо за край рідний,
Ви ж іще в цвіті сил, коли ще кождий може,
Як пощастить йому, не лиш життя спасти,
Але віднести певную побіду,
Або, коли інакше вже не можна,
Зі славою боротися і впасти,—

Не хтіли б ані щастя спробувати,
Ані хоробрості лишити славу?

Чи не приносять вам, римляни славні,
Многі так гідні подиву діла
Між іншими, користей та пошани
І чи не буде по заслuzі їх
Ще й пізня повість славою вінчати,
І многі славні на весь світ діла
Домашні наші чи ж не принесуть
Потомкам вашим зисків різнородних,
Щоб і отсю сьгоднішню війну
Щасливо ви не мали докінчити?

А щоб і тим між вами, що рішається
Добро найвеличніше здобувати,
Не бракло за їх чесноту відплати,
А тим, що понад міру підладуться
Страхові перед небезпекою,
Не тайна була кара, що їх жде,
То слухайте, заким почнеться битва,
Що жде одних із вас, а що других.
Кождому, хто сповнить хоробре або
Людяне діло й свідками ствердить,
Я не лиш зараз почесні усякі
Надам, які батьківський наш обичай
Велить усякому за тее надавати,
Але додам іще жеребний най
Землі громадської, яка належить
Державі нашій, щоб захоронила
Його від браку живності та всього,
Що для удержання життя потрібне.

Кому ж трусливе та запуте серце
Піддасть бажання соромної втеки,
За тим пішлю я у погною смерть,
Перед якою він пустивсь навтеки.

Бо ліпше для самого нього й інших,
Щоб нагло вмер такий горожанин.
І та ще буде надгорода тим,
Що так погинуть, що ні честі гробу,
Ані остатніх почесей ніяких

Не одержать, а лиш покинені
Та неоплакані полишаться на жир
Птаству воздушному та диким звірам.

Тепер, коли знаєте, йдїть радо
До бою всі! Добру надїю майте,
І хай вона до добрих дїл провадить
Вас! Пам'ятайте, що коли один
Сей подвиг матиме успішний і всім нам
Пожаданий кінець, осягнете
Найвищеє добро: увільните
Себе самих від страху перед
Деспотами, оплатите належну
Подяку місту, що вас вродило,
Своїх жінок та недорослі діти,
В кого із вас єсть вони, вбезпечите
Від обридливого ворожого знущання,
Своїм старим вітцям на час іще
Недовгий забезпечите життя найприємніше.

О ви щасливі, що судилось вам
По тій війні в тріумфі в дїм вертати,
Коли батьки, жінки та діти вас
Прийматимуть. О славою покриті,
Подивляні за чесноту свою,
Що тілеса свої приносите
На жертву вітчизні! Дерзайте! Смерть — се
довг,

Який всі люди, добрі чи лихі,
Сплатити мусять, але гарна, славна,
Геройська смерть се добрих лиш прикмета».

v

Ще вимовляв диктатор заохоту
До мужності й хоробрості, коли
Обняв все військо запал божественний
І всі, мов із одного серця, скрикнули:
«Тобі ми довіряємось усі! Веди нас!»

Постумій похвалив готовність їх
І обіцяв богам, коли ся битва

Скінчиться славно й успішно для них,
Він принесе їм сам великі жертви
Й не пожаліє розходу гроша,
Аби устроїти коштовнії забави,
Якими б день сей празнував люд римський
Щороку. По тім розпустив усіх
На їх становища. Коли ж вони
Від своїх зверхників безпосередніх
Одержали всі бойовее гасло,
А труби заричали знак до битви,
Вони теж з окриками голосними
Всі рушили одні проти одних:
Спершу легко оружні та їзда
З обох боків, потому піхота
В однаковій зброї та в однаковім
Порядку, і всі билися хто з ким,
То й почалася боротьба завзята
Скрізь лиш уруконаш та без різниці
Окремих відділів.

Та для обох боків

Зовсім неждано виявилось ось що:
Оба боки гадали, що для них
І бою не потрібно, бо противник
За першим наступом подається з місця;
Чи гнаний боязню від більшості,
Як в перевазі своїй думали
Латини, надіючись, що їх пагнеску
Римська їзда не вдержить ні хвили,
Чи смілістю та безоглядністю,
Якої почуттям горіли в небезпеках
Римляни, що нагоняють страх на ворогів.

Оба боки почули, навпаки,
Противне щось від безпідставних тих
Початкових сподівань, міркувань.
В обох основою явилася тепер
Не дитська боязнь перед ворогами,
Але їх власна сила та відвага,
Й борцями сильними вони тепер
Зробились навіть понад власну силу.
Тому й хід битви був різноманітний
Та змінний, як отсе розкажемо.

Перше всього в середній часті стички
Поставлені римляни, де диктатор
З їздців добірних відділом стояв,
А сам між найпершими йшов до бою,
Відкинули супротилежну часть
Ворожих воїв, причому один
З Тарквінія синів — Тіт — киненим
Списом був зраний в праве плече
І сил позбавлений в правій руці ¹.
Коли впав Тіт, боролися його
Прихильники ще хвилию вколо нього,
Поки живий був, а потому вже
Їх не кортіло на воєнне діло,
Лиш звільна, міряними кроками,
Воши цофалися під напором римлян.
Потім не тільки знов спинилися,
Але іще раз рушили до штурму,
Коли найстарший син Тарквінія
Секст з вигнанцями римськими
Та іншими добірними їздцями
Прийшов їм на підмогу,

Так оті

Розхоробрились знов і боротьбу
Піддержали; начальники ж обох
Тих військ, Октав Мамілій із одного,
А Тіт Ебуцій із другого боку,
Боролися з усіх найвизначніше

---

¹ Історики давнішої доби Ліціній, Геллій (а за ними й Лівій) оповідають, не провірявши:

Ані що правда, ані хоч би тільки
Правдоподібність або лиш можливість,
Що й сам король Тарквіній на коні
Брав участь і був ранений в тій битві,
Хоч був тоді старий вже чоловік,
Що мав більш як дев'ять десятків літ.

Отсих 9 рядків Діонісієвого оповідання з тексту (кн. VI, розд. II) переносу в нотку, де їм як поважній полемічній замітці більше до лиця. На Ліцінія покликався Діонісій уже перед тим; під Геллієм треба розуміти Кнея Геллія, якого річники наводить його потомок Авл Геллій у своїх «*Noctes Atticae*» (кн. XIII, розд. 22, та кн. XVIII, розд. 12). Лівія додав я сам на основі його оповідання («*Ab urbe condita*», lib. II, розд. 19, зач. 6).

І де лиш обернулися, вбивали
Своїх противників та привертали
Тих своїх, що попали у безладдя,
Знов на становища їм відповідні,
А врешті, визвавши один другого,
Зіткнулися з собою у двобою.

Зараз при першій наскоці оба
Позадавали один одному
Тяжкі, але ще не смертельні рани.
Начальник римської їзди пропхнув
Мамілієві спис крізь панцир в груди,
Мамілій же Ебуцію пробив
Праве рам'я у половині ліктя.
І з коней повалилися оба.

Обох як стій їх винесено з битви,
А Марк Валерій, хоч у старшім колі
Був знов легатом, тут же обняв провід
Замість Ебуція, заняв становище
З їздцями своїми проти кінноти
Ворожої й держався добру хвилю,
Та був зі свого становища
Відпертий досить одалік назад.
Бо й тим, як легко уоруженим,
Прийшла від римських вигнанців підмога

Їзди та легко уоружених,
А легко зрапещий у грудь Мамілій
Явився знов з значним числом їздців
Та пішаків своїх у легкій зброї.
У тім бою впав легат Марко Валерій,
Що перший над сабінами триумф мав,
А у війні з етрусками підняв
Пригноблену державну силу; сей раз
Чийсь спис йому наніс смертельну рану.
Довкола нього внало враз із ним
Чимало інших бравих і хоробрих
Римлян. Довкола внавших загоріла
Завзята боротьба, коли тим часом
Публій і Марк, Публіколи сини,
Свого стрика щитами заслоняли,
Так здужали вони його живого
Ще та з оружжя не обдертого

Дати оруженосцям винести
До табору, тоді й самі вони,
Льви молодії, кинулись відважно,
Палаючи жадобою до бою,
Між ворогів, прийняли ран багато,
Бо вигнанці відразу масою
Їх оточили, й полягли оба враз.

VI

Була грізна, коротка перевага
В латинів; правее крило римлян
Було відірване по тій утраті
Від центру й вишперте досить далеко.
Тоді диктатор, бачачи втікання
Своїх, пригнав поспішно з гурмою
Своїх їздців і повелів легатові другому:
Тіту Гермінію з шкадронами їзди
Кипуться війську власному на тил
І втікачів візвать до повороту,
А хто бії візвання того не слухав,
Того вбивать. А сам з найхоробрішими
Чвалом ударив в вир густий ворожий,
А наблизившись зовсім до них,
Вїхав між них, вудила розпустивши.

Сей напад, виконаний масою,
Був так важкий, що вороги в розпалі
Та стеклості не встоялись на місці
І многі з них попадали. Тим часом
Легат Герміній знов додав відваги
Наляканим утскою своїх
І кинувся на тих, що оточили
Мамілія. Се був один з найбільших
Мужів та силачів того часу;
З ним він удався в бій і вбив його,
Та як здіймав з убитого оружжя,
Один із ворогів прошиб йому мечем
Всі м'якуші й поклав на місці трупом.
А Секст Тарквіній, що гетьманив над
Лівим крилом латин, держався ще
В тій сутолоці й гнав праве крило
Римлян із їх становища. Та скоро

Постумія побачив, що з добірними
Іздцями появивсь на бойовищі,
Стратив надію на успіх і, мов
Обезумілий, кинувся в їх гущу.
Тут римські їздоки та піхотинці
Його обскочили зі всіх сторін
І стрілами обкинули, мов звіра;
І він погіб, ще не одному з тих
Нанасивків смертельну давши рану.

Коли отак попадали усі їх
Провідники, обняв відразу страх
Панічний всі латинські полки
Й погнав у різні сторони на втеку.
Їх табір, що покинула сторожа,
Стався багатою здобичею римлян.

Сеї погром дуже важний для латинів
Був, бо їх ослабив на довгий час
І страту в людях причинив таку
Велику, як іще ніколи досі.
Бо з сорок тисяч пішних і трьох тисяч
Іздців лишилося без мала десять тисяч,
Що здужали у край свій схорониться.

VII

В тій битві, кажуть, появилися
Постумію й його дружині два
Іздці, що красою і величчю
Перевищали всіх людей, яких
Природа творить у наш час; вони
В віці ледве дозрілих юнаків
Їхали напереді римської
Кішноти проти нападаючих латинів,
Кололи списами та наганяли
На душі їх безтямною тривоги.

А як розсіяла загальна втека
Усіх латинів, табір їх здобуто,
Скінчилась битва й геть повечоріло,
То на торговиці у Римі люди

Побачили також двох юнаків
В рицарській зброї, гарних та великих
Незрівняно, в однакому віці.
На лицях їх був ще звичайний вираз
Людей, що свіжо повертають з битви,
А з коней аж піна капотіла.
Оба вони тут позідали з коней,
Обмились в джерелі, що випливає
Край храму Вести й творить невеличкий
Ставок; як довкола них зібралося
Людей багато й почали питати,
Чи відомо їм дещо про їх військо,
Вони їм розповіли дуже точно
Перебіг битви й римську побіду,
А як поїхали з торговиці,
То вже ніхто їх більше не побачив,
Хоч міста комендант, дізнавшись
Про їх появу, якнайстаранніше
Велів пошукувати за ними в місті.

А як другого дня найвищі власті
Одержали надісланий диктатором
Звіт про вчорашню битву і у ньому
Обік усіх важких подробиць битви
Теж згадку про божественну появу,
Повірили, що оба рази ті
Самі боги являлися римлянам,
І мали певність, що Кастори се
Були, сніи Зевеса (Діоскури),
У своїй видимій людській подобі.

На надзвичайну та чудесну ту
Появу божеську багато доказів
Мають у Римі, попереді всіх
Сюди належить Діоскурів храм,
Збудований державним коштом там
На форумі, де бачені були
Божеські постаті та джерело при нім,
Що признано святым для тих богів
І досі ще вважається таким.
Щороку іменем народу два
Найвизначніші в Римі рицарі
Складають в місяці квінтілії,

В день переполовинення його ¹,
Коли щасливо закінчилась та війна,
Коштовні жертви тим богам. А після
Самої жертви відбувається
Прилюдний хід усіх тих рицарів,
Що того року від держави даром
Одержали коня. Упорядковані
В ескадри та компанії, у густо збитих
Рядах, немов щойно вертають
Із битви, в вінцях із гілок оливних,
В плащах, пурпурою брамованих,
Званих трабелями. Свій похід починають
За містом в храмі Марса, тягнуть містом
Почерез форум і попри храм Касторів,
Іноді в силі п'ятох тисяч мужа,
Несучи почесні відзнаки, що їх
Від полководців одержали в битвах,—
Прегарний вид і зовсім відповідний
Величності держави нашої.

Отсе і все, що я дізнався, як
Римляни висловляються та поступають
З огляду на появу ту Касторів;
Із сього, окрім інших многих важних
Подій, догадуватися можна, як
До богів близькими та богам милими
Були тодішні люди в тому місті.

VIII

Постумій наказав, аби ту ніч
Все військо провело на рівнині.
Другого дня він увінчав всіх тих,
Що чим-будь визначилися в тій битві,
Роздав полонених під догляд військовий
І жертву за перемогу дав богам.
Ще мав на голові віннець свій жрецький
І клав всецільні жертви на жертovníк,
Коли з сторожових станиць на горбі
Гінці прибігли від передньої сторожі
Зі звісткою, що наближається

---

¹ Д[ня] 15 червня.

Вороже військо. Се була і справді
Добірная дружина вольсків, що
Йшла, вислана латинам на підмогу,
Тоді ще вислана, коли борня
Між ними та римлянами й не почалась.

Почувши се, велів Постумій зараз,
Аби всі бралися до зброї в таборі,
Щоб кождий при свої стязі стояв
Уважно, в повнім бойовім порядку,
І ждав, поки він скаже, що чинити.
А вольсків полководці, що прийшли
Зі своїм військом із узгір'я, що
Римлянам зовсім не видне було,
Стояли й дивувались довгий час,
Побачивши долину, повну трупів,
А оба табори ще ошанцьовані.
Та що з валів одного ні другого
Не виходив ніхто із військ ворожих,
То не могли вгадати, що за доля
Тут смерті сім'я сіяла так густо.

Аж як від тих, що поспасалися
При втечі, розпитали весь перебіг
Вчорашиньої кровавої борні,
Почали міркувать із нашими
Провідниками, як їм поступити.

Найвідважніші з них були за тим,
Що буде мов найліпше на сих місць
На табір римський рушити, коли ще
В нім многі обезсилені від ран,
Виснажені перенатугою,
А у найбільшій частині з них
Зброя нездала, попритуплювана,
Та пощерблена, та поламана,
А на підмогу свіже військо їм
Ще не прийшло, коли у них натомість
Їх власна сила бойова, здорова,
Та вправна, добре уоружена,
Так в боях досвідна, а несподівано
Для тих явившись, що її не ждали
І найсмілішим видається страшною.

Та розважнішим видавалася
Та штука не так певною, коли
Не забувать, що діло мається
З мужами вправними в военній штуці,
Які щойно велику армію
Латинів стерли та здесятували,
Посміли битися без союзників
І в чужім краю вдатися в рішучу
Борню, де в разі погрому нема
Безпечної криївки. «Ліпше буде,—
Був внесок їх,— коли подбаємо
Якнайшвидше спастися в рідний край,
І се вважати за свій зиск великий,
Як з сього походу та вийдемо без шкоди».

Ще інші висловляли інший погляд:
«Одного ні другого не чинім!
Було би глупо се та нерозважно
Так легко в небезпечний бій вдаватися;
Але було би соромно й ганебно
Так без причини в вітчину втікати.
Одно чи друге з того б ми зробили,
Все б ворогам утіхи причинили,
А ми у табір сей пустий вступім,
Його як стій порядно укріпім,
До бою приготуємо все нового,
А тим часом до інших вольсків шлім,
Военних сил в них більше попросім,
Щоб на римлян була в нас перемога,—
Хіба як се не любо буде їм,
То вернемо до рідного порога».

Розумні радники були, та пліхша їх громада;
Перемогла трохи чи не найглупша рада:
«Пошлімо декого з своїх у римський табір
Як шпигунів, а в річі як послів,
Що мають вислідити все напевно.
Ті стануть перед полководцями,
Поклоняться їм низько й заявлять:
«Прийшли ми як союзники римлян,
Прислані федерацією вольсків.
Жаль нам, що прибуваєм аж по битві,

Бо жадна нам або мала лиш вдяка
Дістанеться за нашу добру волю.
Проте ми ставимося перед вами,
Щоб радість виявить на ваше щастя,
Що битву виграли ви так тяжку
Самі та без союзників ніяких».

Так, дурячи облесними словами,
Хай доведуть до того, щоб римляни
Довірилися їм як щирим друзам,
Оглянути дали всі шанці й табір,
Так, щоб вони, вернувшись, могли
Сказати нам і ворогів число,
Їх уоруження й военні прилади
Та що вони задумують робити далі.
Се все пізнавши, зможемо докладно
Обміркувать, чи ліпше нам жадати
Більшої сили, щоб на них напасти,
Чи й ту, що маємо вже тут, вести додому».

Сей внесок більшість вольсків приняла,—
А як їх вибранців поставлено
Перед диктатора, і введено на збір,
І визнали вони свій заповіт брехливий,
То переждав Постумій добру хвилю,
А потім обіззався так до них:

«Прийшли ви, вольски, тут до нас як други,
В словах облесних наміри зрадливі
Скриваючи. Задумавши зробити
Погане діло, хочете його
Приздобити назвою приятелів.
Бо ж вольсків федерація прислала
Вас помогти латинам в битві з нами;
А що ви надійшли вже аж по битві
І бачите, що ми їх побідили,
То хочете ще ошукати нас,
Прибріхуючи противенство того,
Що вам хотілося зробити. Та ані
Те приятельство у промові вашій,
Що виявили ви брехливо в міру
Теперішніх обставин, ані ваше
Те твердження про ваш прихід сюди

Не правда, а лише брехня й ошука.
Адже признайтесь, вислали сюди вас
Не з тим, щоб поділяти нашу радість
З нашого щастя, але з тим, щоб наше
Число пізнати, чи ми слабкі, чи сильні;
Посли до нас ви тільки на словах,
Направду ж тільки звідуни й шпіони».

Післанці вольсків почали божиться,
Що се лише наклепано на них,
Але Постумій відповів рішучо:
«Не будем гаять часу на балаки.
Ось вам листи від ваших горожан
До вожаків латинських і до наших
Бувших гнобителів,— нехай їх відчитають
І приведуть тих ваших горожан,
Що з ними наші їх переловили!»

Приведено в полон узятих вольсків,
Відчитано листи, а післанці
Ствердили усно, від кого й якими
Порученнями одержали їх.
Тоді премногі з війська римського
Хотіли кинуться на вольсків із мечами
Як на уловлених на свіжім вчинку
Гидкої шпіонажі. Та Постумій
Спишив їх своїм словом, мовлячи:
«Мужі честиві не повинні ставить
Самі себе зі злими в один рівень;
Ліпше та краще зберегти свій гнів
На тих, що їх післали, аніж на
Послів. А що вони себе одверто
Послами звать, то краще буде нам
Їх відпустити, аніж повбивати
Тому, що ми пізнали в них шпіонів.
Сим не дамо ми вольскам навіть тіні
Причини до війни, а то б вони
Могли закинуть, що послів ми вбили
Всупереки міжнародному праву;
І не дамо теж іншим ворогам
До закиду хоч би неслухного
Та ні на чому не опертого».

Коли отак втишив обурення
Свого військо, повелів пустити
Вольських послів, а їм велів вертати
Не оглядаючись та дав у супровід
Шкадрон їздців, що мали провести
Їх аж до табору, який вони займали.

Як лиш ті віддалилися послі,
Велів воякам своїм приготувати
Усе до битви, яка, певно, буде
На другий день. До битви не прийшо,
Бо вольски, носом знюхавши письмо,
Ще в темну ніч покинули свій табір,
І військо їх пішло в свій рідний край.

ІХ

Усе так справивши по своєму бажанню,
Велів диктатор римський хоронити
Своїх убитих і принести жертву
Чистительну за цілу армію,
А потім з нею в город свій вернув,
Де признана йому була блискучого
Тріумфу честь. Багато всякого
Оружжя тяг возів довжезний ряд,
Несли вояки засоби великі
Воєнних знаряддів, а ззаду йшли
В битві полонені воєнні бранці,

Круглим числом п'ять тисяч і п'ятсот.
Із здобичі узяв він десятину
Й устроїв в честь богів забави з закладами,
Та жертви коштом сорок талантів¹,
І сторгував будовання храмів
Для Вакха, Прозерпіни та Церери,
Які пообіцяв перед війною.
Бо в початку війни на добиток
Усього лиха показався брак
Засобів живності й пішов великий страх,
Що їх зовсім не стане, бо земля
Зовсім плодів відмовила в тім році,

¹ На наші гроші коло 300 тисяч корон.

А з-за границі довозу не стало
Через війну. В тім остраху велів
Тим, що книг Сівіллінських доглядали,
Розкрити їх та пошукати в них
І з них дізнався, що повеліває
Національна вирочня, що треба
Три божества тут згадані з'єднати.

Коли в похід вже був готов із військом,
Він шлюбував тим божествам: коли
В час урядовання його плодючість
Довкола міста, як вперед, настане,
Побудувать храми їм і щорічні
Зафундувати жертви. Вислухали
Його боги, й земля дала на той рік
Плоди багаті не лиш на ріллях,
А також у садах та виноградах,
А заграничний довіз живності
Достарчив провіантів різнородних
Більш, як бувало у літах давніших.
Коли Постумій про все те тепер
Переконався, то й постановив
Храмів будову зараз розпочати.

Отак римляни з ласки божої
Через отсю війну позбулися
Раз прогнаної королівської
Родини, і жертви величній богам
Складали, й празники утішно празнували.

Х

Не много днів по погромі латинів
Прийшли від федерації латинської
Посли до них, з усіх міст вибрані,
Ті головню, що до війни були
Її противниками, а тепер
В оливних вінцях та перев'язках
На головах своїх для безпеки
В Рим подалися як благальники.
В сенат уведені, вони там заявили,
Що в почині війни винувні не вони,

Але вельможі містові. Народ
Тим тільки завинив, що послух дав
Лихим провідникам, що дбали лиш
Про власний зиск. За ту фальшиву віру,—
Тягнули далі,— що в найбільшій часті
Була лиш примусом осягнена,
Кожде з тих міст жорстоко потерпіло,
Бо найблагородніша молодіж
Погибла так, що ні одного дому
Не здиблеш майже, щоб не був в жалобі.

Вони благали, щоб римляни їх
Приймили всіх, що прийдуть добровільно,
Бо ті не будуть більш змагатися
За панування ані сперечатися
За рівність прав і обов'язків, будуть
Навіки лиш союзниками в вірі
Й підданими і все, що відняла
Латинам доля, уриваючи
Їх впливу та значіння, все до щастя
Римлян доложать.

При кінці промови
Вони покликалися на свояцтво,
Згадали про давнішу часть
Римлянам підпомоги та ридали
Над нещасливими випадками,
Що мали впасти, власне, на таких,
Які ні в чому тут не поблудили,
Яких, проте, в містах далеко більше,
Ніж тих, що блудів допустилися.
Вичислювання їх вони кінчили
Плачем та окликами, припадали
Всім сенаторам до колін і клали
Свої оливні вінці при ногах
Постумія, так що присутні всі
В тім зборі розворушені були
До глибини їх просьбами й сльозами.

Коли їх виведено з курії,
А тих, які звичайно висловляли свій
Погляд, допущено до слова, радив їм
Тіт Ларцій, той сам, що в минулім році
Був іменованій диктатором,

Аби оглядно поступали в щасті.
«Найбільша похвала,— так мовив він,—
Для одиниці й цілої держави
Не допустить, щоб корисні події
Вбивали в гордість нас; лиш чоловіколюбно
Та помірковано держаться треба в щасті,
Щасливі-бо пригоди роблять нас
Предметом зависті, а особливо,
Коли з підбитими, впокореними
Хто поступає гордо й невмолимо.
Не слід нам щастю надто довіряти,
Бо вже не раз на наших добрих і
Лихих пригодах ми зробили досвід,
Як змінне щастя те та непостійне.
Не слід так само нам противників
Гпати в конечність аж до крайності,
На все те важиться, чим деяких
Проти їх вдачі змушують пускаться
«Напропалую» та боротися
Аж понад сили. Нам в такому разі
Треба боятися, що на себе стягнем
Загальну ненависть усіх тих, над котрими
Отсе ми претендуем панувати,
Коли тяжкі, безмилосердні кари
Посиплемо на тих, що провинились.
Подумають усі тоді: «Римляни
Від свого звичаю відступають,
Не пам'ятаючи, що їх на висоту
Такую підняло, із панування
Отсе вони вчиняють деспотію,
А з проводу верховного, який
Вперед держали, роблять верховладство.

Провина міст,— додав він по хвилині,—
Простима й не заслугує на жадну кару.
Міста-бо, держачися незалежності
Своєї, звикли панувать колись,
Не хочуть і тепер зректись свого значіння.
Чи ж ті, що хоч до найсвятішого
Змагають, а котрих надія ошукає,
Вже зараз мусять і найтяжчим карам
Підпасти? Га, в такому разі нам
Не буде способу запобігти

Загальному знівеченню людей,
Бо всім нам вроджено велике бажання
До незалежності. Далеко краще
Й тривкіше те панування, в якому
Добродійствами, а не карами
Підвладні вдержуються в послузі;
Бо послух порожда любов, а кари страх,
А по кінченому природному закону
Все те, що будить страх, ненавидим **найбільше»**

Кінець його промови був такий:
«Візьміть собі, благаю вас, за взір
Діла величні славних предків **ваших**,
Які з'єднали їм похвал багато.
Міст, що тепер їх силою оружжя
Ви звоювали, не руйнуйте ані
Не вимордовуйте всю людність **мужеську**,
Яка лиш може ще носити зброю,
Не продавайте їх жильців в неволю,
Але зробіть колонії з них римські,
А тим із побіджених, що захочуть
У вас замешкати, надайте **горожанські**
Права, що нашу так малу колись
Державу так великою зробили.
У головному внесок мій такий;
Умови з федерацією міст **латинських**,
Заключені в давніших ще часах,
Нам треба відновити, хиби в них
Поправити, а збочення від них
Всіх міст позабувати та простити».

ХІ

Сервій Сульпіцій не перечив тому,
Що справу слід полагодити миром
І давні умови відновити.
Але латини вже давніш не раз
Ламали договори, а не вперше
Тепер. Помилувати треба їх,
Се певна річ, хоча вони все будуть
Тим заставлятися, що їх дурили
Та силували, як не раз уже
Давніше се чинили, але треба ж
І покарати. Задля їх свояцтва

Ім можна дарувать життя й свободу,
Та половину їх ґрунтів, проте,
Ім треба відібратъ, до них же римських
Наслати колоністів, що з доходів
Ґрунтів тих житимуть, і доглядати
Самих, щоб жадних неспокоїв не чинили.

Остріше ставив діло Спурій Кассій;
Стояв на тім, щоб зруйнувать міста,
Та ось якими оправдував словами:
«Дивуюся тих простодушності,
Що впоминають нас, аби ми їх
Провини всі безкарно полишили,
Й не хочуть зрозуміти, що лиш їх
Вкорінена та незнищима зависть
Супроти зросту міста нашого
Спричинює, чому вони війну
Одну за другою на нас наводять,
Велить нам сподіватся, що ніколи
Тих хитрих поступків супроти нас
Не збудуться по своїй добрій волі,
Доки їх душі опановані
Отою пристрастю неситою.
Вона лиш довела їх і до того,
Що завзялись з натугою всіх сил
Піддати місто їм споріднене
Знов деспоту кровожаднішому
Від звіра дикого і для мети тієї
Не завагались опрокинути
Всі договори позаключувані
З покликком на богів, не маючи
Тут інших виглядів, лиш той один,
Що як війна не вийде їм на користь
По їх бажанню, жде їх лиш маленька
Або ж і зовсім жадна, жадна кара».
Він також завізвав сенат узяти
Взірцем діла тих попередників,
Що місто Альбу, від якої Рим
І всі міста латинськії були
Лиш паростями та колоніями,
Скоро спостерегли, що завидує їм
Іх щастя, а безкарність, із якою
В своїх відносинах давніших поступала,

Як заохоту до щораз нових
Та гірших заходів супроти них вживала,
Одного дня рішились зруйнувати,
Вважаючи се нерозумним ділом
Не мати милосердя над такими,
Що допустились лиш незначних блудів,
Але не мститися на тих, що кривд
Найбільших допускаються й непоправимих.

«Се глупота велика та безглуздість,
Не людяність та помірковання,
Коли ми зависть матірнього міста,
Незноюю признавши, поступили
Так радикально, а тепер зносили б
Такую зависть соплеменників,
І якби тих, кого в малозначущих
Пригодах ворогом признали ми,
Караючи, міста їх руйнували,
А ворогів, що найлютішу нам
Ненависть виявили, не скарали».
Сказавши се, він вичислив усі
Латинів зради та відступства, показав
Число велике тих римлян, що згибли
В війнах з латинами, й поставив внесок,
Щоб поступити з ними не інакше,
Як із альбанцями поступлено колись:
Міста їх збурити аж до основ,
Їх володіння з римськими злучити,
Жильців усіх, що до римлян прихильно
Держалися, лишить у їх добрі
Та римським горожанством наділити,
А тих, що відпаду причиною зробились,
Що поламали давні договори,
Як зрадників всіх смертю покарать,
Ту ж часть народу, що складається
З нероб і бідолах, нездар, непотребів
Та дармоїдів, повернуть в рабів.

хп

Так виговорились мужі найперші
В сенаті, а диктатор заявився
За поглядами Тіта Ларція;

А що ніхто вже не супротивлявся,
Покликано до курії послів,
І ось яка була їм відповідь:
Постумій у промові своїй докорив їм
Їх злобою, яку ніхто не може
На розум напровадити, й сказав:
«Було б по справедливості та по заслuzі,
Якби найтяжча вас спіткала кара,
Бо й ви самі той самий намір мали,
Якби лиш вам ті способи щастили,
Яких так часто ви вживали па римлян.
Так і римляни, щоб для зиску
Слушність нарушувать і справедливість,
А особливо проти свояків,
Що, образивши їх, звернулися
До милосердя їх. Хай так і буде!
І сю провину вашу полишаєм
Безкарно з огляду на близьке своцтво
Та на богів, що над ним патронують,
І на непевність щастя, що йому
Завдячують побіду сю римляни.
Тепер вам вільно віддалитися
Зовсім свобідно, та повинні ви
На волю без оплати випустить
Всіх у полон узятих, дезертирів
Віддати нам, а вигнанців прогнати.
Тоді пришліть новновласних послів,
Що з памі поведуть переговори
Про мир, і приязнь, і тривкії зв'язки,
І будьте певні, що одержите
Все, чого можете по слухності жадати».
Із тою відповіддю віддалились
Післанці, а за кілька день прийшли
Посли. Всіх бранців випущено зараз
На волю; вигнанці, що разом із
Тарквінієм були в містах латинських,
Примушені були з тих міст новіздти,
А перебіжчиків поарештовано
І в Рим доставлено закованих в кайдани.
За сее відновив сенат із ними
Старую приязнь та федеративні
Зв'язки, заключені давно колись іще
Жерцями зв'язковими — феціалами.

Се був кінець республіканських війн,
З упором ведених, як того були варті,
З силою деспота, що чотирнадцять літ
По своїм прогнанню не перестав ятрити
Старії рани, поки в тій борні
Не втратив всіх синів, зятів своїх,
Жінок їх і дітей, рідні всієї,
Всього достатку, що встиг видобути
Через прихильників правдоподібно з Риму,
Усіх союзників, помічників і слуг.
Літа остатні старості його
Навіть в очах найгірших ворогів
Інакше виглядати не могли,
Як немічне, старечеє копання
Без супочивку, приязні й вигоди.
Гнали його зі своїх міст сабіни,
Етруски гнали, навіть і такий
Добряк, як Лар Порзена, вигнали
Нарешті і латини, не хотіла
Приняти ні одна з сусідніх вільних
Держав, лиш титул королівський вірно
Його держався й жіночне прокляття.

Не маючи деінде прихилити
Збідованої голови своєї,
Подався він в Кампанії до Кум,
Грецького міста, де тоді якраз
Тиран Арістодем, на прозвище Розпусник,
Захопив власть у руки. Лиш не много
Там скорбних днів остатніх він прожив,
І вмер, і був похований. Дехто
З його прихильників, співвигнанців,
Котрі при нім тулилися, лишився
У Кумах доживати днів, а інші
Літа свої кінчали в чужині.

Написано в днях 8—16 грудня 1915 на основі Діонісія Галікарнаського (кн. VI, розд. 2—21). Варто завважити, що й сей епізод старої римської історії в Лівія (кн. II, розд. 19—20) оброблений дуже поверхово та недокладно, а в розд. 21 подано другий раз зовсім коротку звістку про битву над озером Регіллум і додано, що Тарквіній Гордовитий умер аж три роки пізніше.

СОН ГАННІБАЛА

Увійшовши в Італію для свого походу,
Бачив Ганнібал у сні раз ось яку пригоду.

Йде перед ним юнак бравий, по-рицарськи вбраннїй,
Велет ростом, в ясній зброї, від Зевса післаний.

А Ганнібал іде за ним, ніби ненароком,
Не бачачи й не чуючи, не схибля ні кроком.

Та щось його безпокоїть — чи острах, чи жвавність,
Чи тривога — баба вбога, чи проста цікавість?

Озирнувся — і жахнувся; за ним удирає
Величезний чорний дракон і все пожирає;

Пожирає скот і людей, жінки й чоловіки,
А хвостищем мете міста, села, гори й ріки.

«Се що таке?» — карфагенсьць скрикнув у тривозі.
«Се та війна, що ти несеш в огняному розі,—

Юнак йому відмовляє.— Чого обернувся?
Може б, ліпше йшов ти тихо і не схамснувся.

Був би виконав вповні ти розпочате діло.
А так буде недоноска, стратиш душу й тіло».

«Недоноска? Душу й тіло?— Ганнібал мовляє.—
Я ж чоловік. Тіло страчу, та душу — бог знає».

Написано д[ня] 16 грудня 1915. Val[erius] Max[imus],
lib. I, [розд.] VII [уст.] 4.

АТЕРІЙ РУФ

Римський рицар Атерії Руф не полишив слави
Ні як ворог, ні захитник римської держави;
Та й воєнним ремеслом він займавсь дуже мало,—
Обвозить борців дружину в смак йому припало!

Були в нього два борці — один дуже вірний,
Що грав ролю рибака,— у всьому покірний;
Другий чорний, негр із роду, із заводу мечник,
Палкий дуже і свободи невільників речник.

Приснився сон Атерію — гостив в Сіракузах:
Рибак з сіттю, мечник з мечем, в шкіряних рейтузах;
Раптом риба у мечника меч з рук вириває
І йому, їх принципалу, у груди вбиває.

Не почував винуватим Руф себе ні в чому;
Весь день пройшов, він про свій сон не сказав нікому;
Аж вечором, як публіка зійшлась на виставу,
Він знайомій купці міщан сказав на забаву:

«Он рибак мій! Онде мечник! Ну, вважайте, люде,
Яка то в них за ремесло баталія буде!»
А мечник вже на рибака напав, мов шалений:
«Зараз в горлі своїм вчуеш сей мій меч студений!»

«Може, вчую,— рибак сказав,— а може, й не вчую,
Може, тебе, як щупака, в сей сак запакую».
«Мене в той сак, як щупака! Ти ж, дурню, й не знаєш,
Із яким всликим паном жарти починаєш».

Вхопив рибак у мечника меч у обі руки,—
І не сподівався негр аж такої штуки,
Млинком його закрутив від стола до дверей,
І холодний меч у горло дістав пан Атерії.

Написано д[ня] 17 грудня 1915 по Валерію Максиму
(І кн., розд. VII, уст. 8).

СОН ГАМІЛЬКАРА

Молодим ще полковником сили пробувати,
Плив Гамількар в Сіцилію слави добувати.

Сюди-туди проплававши шляхом Аретузи,
Вийшов і на суху землю й обляг Сіракузи.

Сіракузи — славне місто, та й не піддавалось;
Не одного пана мало й сього не злякалось.

Гамількара ж так і тягне тут обполониться
Багатствами великими. І сон йому сниться:

Весь кровавий, хоч без рани, він за стіл сідає,
По побіді лиш обіда чи, може, снідає.

Вранці справді вийшла битва палка та кровава;
Одурила Гамількара зрадливая слава.

Його сотню бородату греки всю побили,
Обдертого ж, кровавого його полонили.

«Хто він такий?» — ніхто його не рушив допитом,
Але обід невідільницький він з'їв з апетитом.

Написано д[ня] 17 грудня 1915 р. по Валерію Максиму
(кн. I, розд. VII, уст. 8).

ОДИН КРОК ДО ПОБІДИ

Напружали усі сили
Бруттіани та луканці,
Аби Турії здобути,
Звалить мури їх і шанці.

Але консул Кай Фабріцій,
Ще й на прозвище Люсцін,
Добував всіх сил, щоб стати
Ворогам на перегін.

Не була се легка справа,
І стоять оба війська,

Мов мертвії, від втоми,—
Так бо їх броня тяжка.

Побоялися римляни
Перший напад обновить,
І нема кому втомлених
Свіжим духом оживить.

Тут юнак на диво рослий
Між рядами виступа,
Промовляє щось огнисто,—
Слухає римлян товпа.

Слухає — не ворухнеться...
Заслабі його слова,
Та ось гордо піднялася
Враз угору голова.

Вхопив довгу він драбину,
Ряд залізний ворогів
Проламав, немов вилками
Добру пайку пирогів.

До валу драбину ставить,
На вал вдрапався, мов кіт:
«Ось один крок до побіди!
Решту жваво, ну ж робіть!»

І слова ті оживили
Помертвілії ряди;
Один одного корили:
«Мой, чого стоїш? Не жди!»

І мов хвиля та бурхлива
Стрімкий берег бурно б'є,
Сила схопилась страшлива:
«Провідник наш най жие!»

В одній хвилі вал укрили
Деревляні драбині,
Бруттіїв розпорошили
Браві римські сини.

Двадцять тисяч вороженьків
Покотом там полягло,
А п'ять тисяч живо́ взятих
У полон гуртом пішло.

Вождь їх теж Стацій Статілій
Пу́та рабської потяг,
Бо хоч смерті в бою шукав,
Жив лишився й не поляг.

Двадцять три знаки військові
Та бойовії стяги
Й безліч зброї дорогої
Потеряли вороги.

Много теж було відзначень
Після битви другий день;
Удальця ж, що рушив перший,
Не відшукано лишень.

Він не згиб; мертвеє тіло
Десь знайшлось би у траві;
Знайшли шолом і два пера,
Що він мав на голові.

Шолом простої роботи,
Та не людської руки,
Пера з птахів невідомих,
Ласки божої знаки.

На вид тих знаків військо
Жах божественний пробіг:
«Марс то, боїв бог могутній,
Тут римлянам допоміг».

Написано д[ня] 18 грудня 1915 р. на основі Вале-
рія Максима (т. I, гл. VIII, розд. 6).

СМЕРТЬ КАССІЯ

Кассій, убійця Цезаря,
Хоч чув, що провинився,
У битві біля Фарсала,
Як стеклий, боронився.

А в найжаркішому огні
Розпалу бойового
Цезар на білому коні
Ось їде проти нього.

Та він, що не вагавсь піднести
Руку проти живого,
В тій хвили не здолів знести
Вже привида мертвого.

«Ти тут? — він крикнув. — Не досить
Тобі ще догодив я?
Не спиться, хоч товстий живіт
Аж вісім раз пробив я?»

Се скрикнув, але смерті страх
Його погнав в тій хвили.
Він кинувся тікати, та тут
Його на місці вбили.

Написано д[ня] 18 грудня 1915 на основі Валерія Максіма (кн. I, гл. VIII, уст. 8).

ЕСКУЛАПОВА ЗМІЯ

Три роки вже в Римі спокою нема:
Одне горе й мука — чума та чума.

Ні людські змагання, ні ласка богів
Тій зморі тяжкій не спричинили впину;
Сівіллінських, нарешті, спитали жерців,
А ті з книг сівіллінських начитали причину,
Що бідноти у Римі здоров'я худе
Лиш на той час поправиться може,
Як невидане ще милосердіє боже
Появиться у Римі — нелюбе та гоже
З Епідавра аж від Ескулапа прийде.

Вже римляни в Епірі настільки вплив мали,
Що послів в Епідавр без обави післали.
Не без бою одначе ще римські послі
В Епідавр із лікарським жаданням пішли
Й по дорозі собі змову мали таку:

«Аби що нам давали для ласки знаку,
Хоч би й святощ яку — однодушно творім,
Або щось дороге, — нічого не берім,
Крім самого лікарства, — досить нам усім».

І справді вони в Епідаврї застали
Так ласкавий привіт, на який і не ждали.
Коли там поняли, в яким горі були,
У Асклепія храм зараз їх повесли,
Що від міста п'ять миль побудований
І у гаю святім з давен-давна тонує.
Хорих тут не було ані жадних ліків;
Лиш жерці два чи три, жадних книг, зільників.
«Хоч і храм весь беріть!» — рік хтось до путників.

Та вони в храмі тільки побожно стояли,
Духом, може, молились, нічого не брали.
Аж ось ласка була божа вже, не чия, —
Із-під вівтаря лізе червона змія,
Храм пустий, крім жерця, ні душі там народу,
Тільки римські послї біля входу. До входу
Лізе просто змія, перелазить поріг.
Не рушаючись з місця, жрець зором побіг
За змією; як щезла, сказати їм міг:

«Змія тут являється нам кождий рік,
Червоної ж я не видав весь свій вік.
Чи що вона п'є або що вона їсть,
Сього вам не скаже ніхто й не вповість;
Ми тим, що в храму — невелика їх сила, —
Лише де в які дні воскурюєм кадила,
Вони ядовиті, та нас не кусають;
Жерці по храмах скрізь вестись з ними знають,
Ви ж за нею тепер не стежіть, не слідіть!
Ось кадила вам шмат! У судно своє йдіть,
Як там буде й вона, у свій край ви грядіть».

Ось із міста послї вже до моря [пішли],
Провіанту міщани для них нанесли,
Вони ж тихо весь день у каюті сиділи,
Аж червону змію біля себе вгляділи;
Тоді певні були, що при них божа сила,

В черепку їй зажгли крихту того кадила,
Морякам же веліли вже довше не ждять,
А привиклеє тіло плавбою труждать,
І була їм всю ніч радість і благодать.

У Анціум в пристань на якір пішли,
Три доби простояли там задля мли;
Три доби й змія, виповзнувши з судна,
В храмі Ескулапа прожила одна
На пальмі високій, чи їла, чи пила,
Чи як там інакше себе покріпила;
Аж третього дня приповзла на судно,
Скрутившись щільно, залягла на дно
І вже цілий час їй було все одно.
Отак аж до Риму вони доплили,
А як кам'яного вже моста дійшли,
З судна змія вийшла, водою плила,
В середнім перилі островець знайшла,
І там заховалась червона змія,
Мов всім дала знать: «Се домівка моя».
Римляни ж недовго про те міркували,
Храмок Ескулапа там побудували
Й більш чуми в місті своїм не знавали.

Написано в днях 14—18 грудня 1915 р. по Валерію Максиму (кн. I, гл. VIII, розд. 3).

ОБРАЗ ЮНОНИ МОНЕТИ

В струрійському місті Веї
Не за пам'яті моєї
Була прастара ікона,
Чудотворная Юнона.

В людській пам'яті лишилась
Із чудес одна прикмета,
Що ікона та вславилась
Назвою Juno Moneta.

А причина така була —
Веенти казали:
Раз великий землетрус
Вони завважали.

Тряслась земля, тряслись мури,
Мов підземна сила
Гуком, ревом усе місто
Пожерти грозила.

В однім храмі, де молились
Прастарій іконі,
Вчули голос: «Ріжте свиню
Й жертвуйте Юноні!»

Як лиш свиню зарізали,
Гурчать перестало,
І відтоді під землею
В Веях тихо стало.

Жива за те була пам'ять
І честь для Юнони,
Що вдостоїла те місто
Свої охорони.

Аж як стали з римлянами
Веенти враз биться,
Перестали теж наказам
Ікони мириться.

Аж як консул Фурій Каміл
Завоював Веї
По десять літах облоги
Й натуги своєї,

Велів також ту ікону
Для більшої чести
Взяти з храмника старого
І в Рим перенести.

А як прийшли два вояки
Ту ікону брати,
Один спитав, вклонившись:
«Чи радо йдеш, мати?»

А з ікони почулося:
«Радо, радо, синю!»
Оба воїни поклякали
На тую причину.

Пішла слава по таборі:
«Везем не ікону,
Але зіслану нам з неба
Богиню Юнону».

Поставили її втішно
Тут на Авентині,
Де храм Юнони Монети
Стоїть і донині.

Написано д[ня] 18 грудня 1915 р. за Валерієм Максимом
(кн. I, розд. VIII, уст. 3).

ПЕРШИЙ РОЗВІД У РИМІ

П'ятсот двадцять літ у Римі не було розводу;
На двомужство та двоженство з римського народу
Ніхто якось не ласився; вдови зіставали
По смерті першого мужа вдовами до смерти;
Зате, вмерши, чистоти вінець діставали,
І ніхто їм тої честі не важивсь відперти.

Аж перший Спурій Цервілій з жінкою розвівся,
Бо на її неплодючість по правді жалівся.
І хоч суд йому дозволив другу жінку взяти,
Не могла йому публічність того дарувати,
Що другої ще подруги хтілось чоловіку,
А з першою, безплодною, не хтів дожити віку.

ВІРІПЛЯКА — БОГИНЯ ПОДРУЖНЬОЇ ЗГОДИ В РИМІ

Як між мужем і жоною трапилась певдяка¹,
Йшли обое в храм богині — звалась Віріпляка;
На найстаршім був осідку в римськїм Палатині,—
Нечисленні жерці й жриці служать там богині.

Нечисленні, та їх служба спасенна та дужа:
Беруть жінку в допит жерці, але жриці мужа;
Яка була кість незгоди, зараз стане видно,—
Мужу часом ніяково, жінці часто стидно.

¹ Тут у значенні: *незгода, сварка, ворожнеча.*

Муж, забувшись, із невваги не раз не догодить.
Хоч образить поверхово, ніколи не вшкодить;
Жінка закипить частіше — гнівна чи недужа,
Тож перший завіт богині: «Перепроси мужа!»

СІМЕЙНИЙ ОБІД

І хто б його думав! Основа закона,
Доходів, видатків обхід і розхід,
Рільництва основа, ремесел охорона,
Купецтва припада, співжиття обнова,
Найважніша справа й забава чудова,
Життя товариського ціль і корона —
Сімейний обід!

Вітці й матері лиш, синове та доні,
Зяті, та невісти, й вшучата сідали,
Здобуте трудами у життя погоні
Тут тихо, та скромно, та мірно з'їдали.
Тут нехить та сварка, як чорная хмарка,
Щезала в погоді в найтіснішій роді,
Не був тут ніхто дармоїд,
Лиш тиха музика, сільська мов фуярка —
Сімейний обід.

Тут щирість незримо та тихо сиділа
І в любові, веселі обличчя гляділа
І все задоволена й рада була,
А служба безмовно лиш страв доносила,
А теплая пара немов голосила
Пахучі, святі обов'язки стола,
Всій людськості перший тривкий заповіт —
Сімейний обід.

19/XII

РИМСЬКА МОЛОДІЖ

У найстарших і найвизначніших родах
Звичай був, що юнак в вільний час туди тяг,
Де чи близький свояк, батьків друг або брат
На засідання йшов ув уряд чи сенат.

TITI LIVI
AB URBE CONDITA
LIBRI.

EDITIONEM PRIMAM CURAVIT
GUILIELMUS WEISSENBORN.

EDITIO ALTERA, QUAM CURAVIT
MAURITIUS MÜLLER.

PARS I. FASC. I. LIB. I—III.

EDITIO STEREO-TYPA.

MCMVI
LIPSIAE
IN AEDIBUS B. G. TEUBNERI

Титульна сторінка німецького видання книги
Тита Лівія «Ab urbe condita», яким користувався
І. Франко

То за честь собі мав той юнак з ним ходити,
Його в курію чи то в уряд проводить,
Поки ж там рада йшла, він із інших товпою
На кріслах і лавках ждав у передпокою.

Там знайомились всі, розговори ж ішли,
Що до стану й віку відповідні були;
Так там на старих терпеливо всі ждали
Й без нудьги кожного до домів провоздали.

Так помалу входили в публічні діла,
Без розпусти й срамот їх молодість плила,
А як стали в літах, щоб уряд получить,
Могли інших також чеснот різних навчить.

А як хтось їх просив до свого стола,
Дізнавались як стій титулів і числа
Всіх запрошених гостей, аби могли знать,
На кого треба ждять, кому честь яку дать.

Як скінчився обід, молоді пильнували
Не зриватися з місць, сидячи, дожидали,
Аж старі повстають і підуть, де йти мали,—
Аж тоді вільними вже й себе почували.

П Р И С Т О Л І

По їді при вині старший хтось уставав,
Вірші декламував або пісню співав,
Про богів та богинь рідко річ там ішла,
Найчастіше там предків похвала була.

Тим на молодіж старші хотіли впливать,
Про такі діла дбать, щоб було що й співать,
А вони, в таких ділах пройшовши свій шлях,
В них плекали відвагу й нівечили страх.

SURSUM CORDA!¹

Чи дають Афіни грецькі філософів славні школи,
Грецькі штуки та науки для життя нам? Ні, ніколи!

Так росли у Римі Брути, і Камілли, й Сціпіони,
І Фабріції, й Марцелли, Фабії, росли закони,

Установи та уряди, врешті вирости й Цезари,
Що в історії людства їм не знайдеш ніколи пари.

Написано д[ня] 19 грудня 1915 р. на основі Валерія Максима,
кн. II, розд. I, уст. 3, 4, 6, 8, 9, 10.

---

¹ Серця вгору! (лат.).— Ред.

**ЧИМ ДАЛЬШЕ В ЛІС,
ТИМ БІЛЬШЕ ДРОВ**

І

Коли римляни вкорались отак
Із заграничною війною, почалися
Наново внутрішні несупокії.

Сенат постановив, аби суди наново
Свої засідання розпочали
І всі процеси, що задля війни
Були зупинені, до рішень довели.
У тих процесах за довжні контракти
Вийшли наяву препаскудні здирства,
Страшні насильства та великі кривди.
Міщани заявляли, що не можуть
Довги уплачувать, бо в многолітніх війнах
Поля їх необроблені лежали,
Товар їх вигиб, а невільники
Розбіглися та розбурлакувались,
А той маєток, що хто мав у місті,
Вичерпався на кошти походу.
Вірителі натомість запевняли,
Що ті нещастя всіх однаково
Трафляли, а не тільки обдовжених.
«Не може нам і в головах міститися,—
Так промовляли деякі завзяті,—
Аби ми тратили не тільки те,
Що вороги в війні нам забирають,
А також те, що в мирові часи
Ми деяким потрібним согражданам
На записи довжні попозичали».

Коли ж огак ані вірителі
До поблажки хилиться не хотіли,
Ні довжники хоч як оправданих
Домагань заспокоїть не могли,—
Вірителі не хтіли опустити
Навіть у записах означених процентів,
А довжники твердили, що не в стані
Сплатити навіть істини самої,—
Дійшло до того, що такі, котрих
Однакова біда до купи гнала,
Збиралися на форумі в ватаги,
Ставали одні до других вороже
І навіть поривались до бійок.
Отак весь лад у місті та в державі
Грозив розпастися та розпрятися.
Коли побачив лихо те Постумій,
Що після тяжко так здобутої побіди
Чув, що у всіх однакову ще має
Повагу, зміркував, що зробить діло
Найліпше, як від внутрішньої бурі
Тієї улизне. Заки минув час повний
Його неограниченої власті,
Зложив він урочисто диктатуру,
День назначив нових виборчих зборів
І впарі з урядовим своїм
Товаришем, другим у консулаті,
Іменував звичайні всі начальства.

І обняли знов консули оба
Законне однорічне панування,
А власне, Аппій Клавдій із сабінів
Й Публій Сервілій, прозваний Старим.
Ті знали найвідповіднішим, щоби
Найбільше вийшло в користь загалу,
Звернути розрух, що внутрі їх панував,
Проти зовнішніх ворогів. Отож
Вони й постановили приготувать
Усе до походу на вольсків, хочачи
Не тільки покарати їх за поміч,
Тогід надіслану латинам, але також
Запобігти їх зовсім не незначним
Воєнним приготуванням на дальший час.

Дійшла-бо вість до них, що запопадно
Вони збирають вже воєнну силу
І розсилають до племен сусідніх
Своїх послів та закликають їх
До федерації супроти Риму.
Дізнавшись буцімто, що горожани
Відстали від патриціїв і що
Не трудно буде побідити город,
Внутрішньою роздвоєний війною.

Отим-то римські консули рішили
У похід виступити, і весь сенат
Поквапивсь рішення їх одобрити.
І ось вони веліли сповістити,
Щоб молодіж уся являлася до бранки,
І назначили час, коли та бранка
Відбутися повинна. Та коли
На візвання многоразове їх
Складать рекрутськую присягу горожани
Уперто відмовлялись, консули
Теж роздвоїлися й від тої хвили
Пішли неоднаковими дорогами,
Все роблячи один усупереч другому.

Сервілій був за тим, аби піти
Середньою дорогою, за внеском
Манья Валерія, прихильного міщанам,
Який жадав, що, щоб затамувати
Джерело бунту, треба перш усього
Рішити цілкове чи часткове
Скасування довгів або щонайменше
Заборонити саджання в в'язницю
Тих, що на час довгів сплатити не можуть,
А бідних більш намовами благими,
Ніж примусом, до того доводити,
Аби рекрутськую присягу поскладали.
Не слід жорстоких та немилостивих
Кар накладати на непослух, наче
У однозгіднім місті, лиш лагідні
Та помірковані. Адже вгадати легко,
Що люди, терплячи щоденно недостаток
Найпотрібнішого, попадуть у розпуку

І злучаться проти гнобителів,
Що на їх власний кошт женуть їх у війну.

Та погляд Аппія, найпершого
З головачів аристократії,
Був наскрізь самолюбний і жорстокий:
М'якої поблажки народові
Ніякої не виявлять, за тее
Вірителям псзволити довги всі
Видушувать у законній дорозі.
Виконуваться має ссе так,
Що консул, жеребом одержавши
Руковід у порядках містових,
Має допильнувать, аби засідання
Судів ішли усталеним порядком
Безпереривно, а призначені
Законом кари на лінивих та
Неплатних виконуваться точно.
Ніяких полекш горожанам не давать,
Нічого, що б поза їх право виходило
Та помагало їм забрати в руки
Власть небезпечну. Говорив він ось що:

«Тепер вони розпущені, коли їм
Даровано данини, які перше
Платили королям, та освободжено
Від тих тяжких, не раз тілесних кар,
Якими обкладали їх ті королі
Та корпорації, як тільки не чинили
Якнайскоріше того, що чинить їм
Було велено. Та коли так далі
Підуть і наберуть відваги тут і там
Щось відмінять або зносять, то мусить
Держать їх у вудилах, наче коней
Тих норовистих, та часть людності,
Твереза та розумна, по якій,
Я надіюсь, що тут окажется й сильніша.

В нас сила немала, щоб всі діла
Довести до порядку, а патріотична
Молодіж наша все вчинить готова,
Чого жадатимем. Та найміцніша,
Непереможна, так сказати, зброя,

Якою легко нам перемогти
Всіх горожан, се буде наш сенат.
Се буде все їм задавати страху,
Законодавство маючи в руках.

Та коли ми їх забагам та пуст
Дамо, то стягнемо на себе перш усього
Сором, що мавши змогу ще тепер
Аристократське вдержати правління,
У руки простолюддя віддаєм
Провід громадських діл. Тоді нам грозить
Велика небезпека, що вони
Нас обідруть із нашої свободи.
А як один котрий-будь у громаді
Захоче самовлади, то підхлібствами
Проти народу легко запопаде
Власть, що правá всі наші переважить».

Отак сварилися поміж собою
Два консули та сперечалися
Не раз також на зібраннях народу.
А що в сенаті многі приступали
На бік одного, то на бік другого,
То чулися в сенаті гучні свари,
Та галаси, та непотребні речі,
Якими, мов поміями, один
Другого обливали, та ніяк не можна
Було дійти до доброї ухвали,
І курію вони сердиті опускали.

II

Минув час немалий. Консул Сервілій,
Якому жеребом призначений похід був,
Многими просьбами й обіцянками
Склонив немало горожан узяти
Участь в війні; не рекрутським набором,
А з добровольців виштифтував військо,
Якого домагалися обставини,
І рушив на війну.

Ще зброїлися вольски
Й не ждали, що римляни з військом
Надкопотять так нагло проти них,

Заплутані в такі міщанські распрі
Й вороже так настроєні до себе,
Що при їх нападі самі з собою
Битися будуть; їм самим, одначе,
Зовсім свобідно розпочать війну,
Коли захочуть. Та коли римляни
Війну розпочали, хоч мали, на їх думку,
Ждать, поки їх самі зачеплять вольски,
Перелякала їх та римська скорість;
Тому найвизначніші по містах
Побрали всі благальників відзнаки,
Вийшли Сервілію назустріч та
Враз піддалися, щоб робив із ними
Як з винуватими, що сам захоче.

Сей повелів їм дати живності
Й одежі для вояків, скільки треба,
Вибрав із них триста закладників
З найвизначніших їх родин і рушив
Додому, певен, що війна скінчилась.
Та се не був кінець війни для вольсків,
А тільки приключка для проволоки,
Щоб уоружитися якнайкраще,
Щоб їх удруге так римляни не напали.

По відході римлян займались вольски
Війною знов, міста свої скріпляли,
А де місцевість видавалась їм
Здібною до уділення безпеки,
Там ставили сильнішу сторожу.
Їх заходи одверто спомагали
Герніки та сабіни, многі ж інші
Таємно. Лиш латини, як до них
Прийшло посольство вольсків, просячи їх
Пристати до союзу, пов'язали
Послів і запровадили до Риму.

Сенат подякував проречисто
Їм за їх вірність незрушиму й надто
За їх готовість виступить до бою;
В своїм представленні сенатові послів
Від вольсків виявили теж латини,
Що радо стануть воювати з тими,

Що ще недавно у союзі з ними
Спішили Рим напасти й не поспіли
Сенат подякував за ту готовість,
Та не прийняв її, за те латинам
Дав те, чого вони, здавалося, найбільше
Просить би мусили, та соромились.
Він випустив їх земляків, узятих
В полон у час війни, а їх було
Мало що не шість тисяч, випустив
Без окупу, а щоб дарунок той
Являвся у оздобі відповідній
До давнього свояцтва, повдягав
Усіх в одежі, для мужів свобідних
Приличні: «А воєнної підмоги
Латинів,— заявив сенат,— не треба,
Бо власна сила Риму вистарчить
На тих відступниках помститися».

Таку їм передавши відповідь,
Сенат теж рівночасно ухвалив
Війну нову виповісти вольскам.

III

Ще в курії сидів сенат у зборі
Та міркував, яку велику силу
Тепер на вольсків може Рим післати,
Явивсь на форумі підстаркуватий
Вже чоловік, увесь у лахманах,
З довгою бородою та волоссям,
Кричачи та звиваючи підмоги.

Коли довкола зібраний нарід
Збігся, він виліз на підвищення,
Відки його було всім майже видно,
Й сказав: «Я вродився свобідним чоловіком,
А як дійшов до літ, обов'язкових
Для військової служби, взяв я участь
У всіх походах, що тоді відбулись,
Боровся в двадцяти вісьмох битвах,
А за мою хоробрість у тих війнах
Одержував відзначення я часто.

Коли ж нещасні роки настали,
Що в крайню нужду город наш вігнали.
І я був змушений довги робить,
Щоб сплачувать дачки, які тоді стягали.
А що поля мої спустошив ворог,
Добро ж моє у місті дорожнеча
Пожерла так, що я довгів своїх
Сплатить не міг,
Віритель мій мене з двома синами
Витяг із мого дому та признав
Всіх трьох своїми вічними рабами.
Як повелитель мій, він наложив
На мене утяжливу роботу,
Якій я подолати був не в силах.
Я став перечитися і за те
Одержав ось які удари батогом».

При тих словах він лахмани свої
Відкинув, і видна всім стала грудь,
Покрита ранами, явився теж хребет —
Весь в крові та синцях від батога.
У всіх присутніх вирвавсь мимовільно
Окрик обурення і нарікання.
Сенат розпущено, а по всім місті
Бігали бідні, що оплакували
Власну долю, помочі просили
В близьких сусід; з домів вірителів,
Знай, вибігали ті колишні вільні,
Що за довги рабами поставали,
З темниць, нестрижені й неголені,
Найбільша часть у путах на ногах,
В кайданах на руках. Чіпати їх
Не важився ніхто, а хто посмів,
Того як стій відтручувала сила,—
Таке було обурення, що в хвили
Обхопило й збентежило народ.

Як пити дать, весь форум був
Людей, що вирвались із ланцюгів неволі.
Аппій, не без підстави боячися
Ненависті народу до своєї
Особи й чуючи, що й сам немало він
Тут завинив та що, не будь його,

Те лихо не зросло би так страшенно,
Із форуму шмигнув конем щодуху.
Зате Сервілій, скинувши свій плащ,
Пурпурою обшитий, кидався
З сльозами самотнім горожанам
До ніг і, слів не жалуючи й благань,
Просив спокійно ждати сей день і ніч,
А завтра приходити знов на форум.
Він обіцяв, що за той час сенат
Обдумає щось і пропонує їм,
А рівночасно мав іти окличник
І голосити всім, щоб відтепер
Жаден віритель не посмів за довг
Тягти горожанина з його дому,
Поки сенат се діло не розсудить;
А кождий із присутніх може йти,
Куди захоче, й не боятися
Ніяких зачіпок. Сим наборзі
Він втихомирив розрив той народний.

Так розійшлись із форуму вони.
Другого ж дня явилася не тільки
Вся людність містова, але й з поближких
Сіл та хуторів сила горожан,
Так що від ранку раннього весь форум
Був повен того натовпу людського.
А як сенат зібрався на раду,
Що[б] починати, виступив тут Аппій,
Назвав свого товариша з уряду
Підхлібником та звідником народу,
Що помага безглузду бідноті;
Не видержав Сервілій і на нього
Брязнув докором безсердечності
Та егоїзму, що найбільше винен
Теперішнім нещастям сього міста.

І так пішла би сварка без кінця.

Та ось латинські їзці на конях
Пригнали чвалом на той римський форум
Із новиною, що вже вороги
З великим військом вирушили в поле

Й дійшли до їх границь. На сюю вість
Як стій узброїлись патриції,
Всі рицарі, а з інших горожан
Всі ті, що в спадщині по своїх предках
Одержали багатство або славу.
Вони спішили, бо грозила їм
Утрата дібр, цінних їм наді все.
Натомість бідні, особливо ті,
Що за довги були в тяжких опалах,
Не бралися до зброї, не давали
Громаді помочі ніякої,
Лиш тішились і у війні зовнішній
Бачили нагоду пожадану,
Що може вирвать їх з теперішнього лиха
Тим, що їх кликали до оборони,
Вони показували ланцюги,
Кайдани й пута та з наругою
Питали, чи те варто стільки труду
Йти на війну, аби охоронять
Ось які добра? Інші осмілялись
Сказати навіть: «Ліпше буде нам
Піддаться вольскам, ніж патриціїв
Зносити зухвальство». І так город весь
Лунав від криків, сварів і погроз
Та голосіння теж жіночого.

Се бачачи, батьки-сенатори
Стали просить із консулів одного,
Сервілія, що в отсій хвилі міг,
Як їм здавалося, найбільш порадити
З міщанством, щоб поміг він вітчизні.
Отож іскликав він народний збір
І став доказувати, що потреби
Теперішньої хвилі вимагають
Занехання усобиць горожанських
І всіх візлав, щоб однодушно стали
На ворога та вітчизни своєї
Не подавали на спустошення
Та на поталу навіть місць святих,
Де всіх богів їх, і доми, й храми,
Всіх предків їх шановнії могили
І все, що найдорожче чоловіку.
Сим дадуть доказ пошановання

Для своїх родичів, що через старість
Уже себе не гідні боронити,
І милосердя для своїх жінок,
Що від побідою сп'янілих ворогів
Були би змушені тяжкі знущання,
Зневаги та неволю поносити,
Найпаче ж для недолітків-дітей,
Яких не в тій надії виховали,
Не з виглядом на ганьбу й самоволю,
Яку б довіку їм прийшлося терпіти.

«А як з однакою готовістю,—
Отак свою він закінчив промову,—
Сей раз ще відіб'єте небезпеку,
Тоді всі дружно пошукаємо
Однакої для всіх правління форми —
Подбаємо про справедливі та
Спасенні установи, при яких би
Ні бідні на маєтки багачів
Не лакомились недозволеними
Способами, ні багачі зухвало
Не попирали би ногами тих,
Що менше їм поталанила доля,
Бо ні одної, ні другої з хиб тих
Буть не повинно у одній державі.
І як убогим із державних фондів
Можна б якусь доставити підмогу,
Але й вірителям винагороду слухну;
А вже щонайменше, аби нікому
Не виростала з того жадна кривда.
Подумаємо, як запобігати,
Аби найвище й найважливіше з дібр
Суспільності людської — правда й вірність
В умовах не запропастилася
На все й зовсім із римської держави».

Сказавши се й немало ще такого,
Що в таких нагодах сказати личить,
Оправдував нарешті він свою
Прихильність невідмінну для народу
І зажадав від них, аби йому
В тім поході дали свою підмогу
За те, що він такий для них прихильний.

Valerius Maximus
S a m m l u n g
merkwürdiger Reden
und
Thaten,

übersetzt

von

D. Friedrich Hoffmann,
Diaconus zu Salingen im Königreich Württemberg.

Erstes Bändchen.

Stuttgart,
Verlag der J. B. Nebler'schen Buchhandlung.
Für Oestreich in Commission von Wörschuer und Jasper
in Wien.
1 8 2 8.

Титульна сторінка німецького видання творів Валерія
Максіма, яким користувався І. Франко

Його товариш жеребом одержав
Завідування міськими ділами,
Йому ж доручено команду у війні,—
Таке становище їм жереб призначив.
Сенат прирік йому прийняти все,
На що з народом він умову зробить,
А він запоручив сенатові
Склонити горожан, щоб вітчину свою
Не віддали в поталу ворогам.

По тій промові він окличникові
Велів оголосити, що ніхто
Не сміє римлянинові, який із ним
Піде в похід на вольсків, відбирати
Дім у посідання своє або ж у застав,
Ні його діти за який-будь довг
Тягнути з дому, ані зупиняти
Такого, що в похід іти бажає.
Натомість тих, що не зголосяться
До участі в поході, матимуть
Вірителі їх право потягати
До сплати зобов'язань із усіми
Обостреннями, що стоять в умові.

Коли почули теє нуждарі,
Як стій на все свою гукнули згоду
І всі з великою готовістю
Спішили на війну, одні в надії
На здобич, інші ж із прихильності
До полководця, та найбільша часть
Тому, аби уйти від Аппія,
Уникнуть його злості та знущання
Над тими, що позіставали в місті.

Обнявши військо, скоро лиш зібралось,
Рушив Сервілій з поспіхом та часу
Не гаючи настрічу ворогам,
Ще поки впали ті у римську область.
Заскочив їх на рівнині довкола
Пометії розтаборених та
Заних опустошенням земель
Латинських з тої, бачите, причини,
Що, візвані в союзі з ними стати
Супроти Риму, не згодилися.

Вже пізно вечором прибув Сервілій
І розложився ледве двадцять стадій
Від їх обозу табір свій на горбі,
Який велів як стій ошанцювати.
Вночі на них напали вольски, нагло
Міркуючи, що їх лиш дуже мало
Та що вони потомлені природно
Маршем далеким, а при тім нерадо
Прийшли якраз по свіжих розрухах
Бідних проти багатих, що, здавалось,
Тоді вершка свого досягли.

Та ніччю ще зумів запорядити
Сервілій битву довкола валів,
А як розвиднілсь і він побачив,
Що вороги не в бойовім порядку,
Лиш купами плюндрованям заняті,
Велів в валах повідчинять зненацька
Всі отвори й одним воєнним гаслом
Зі всіх нараз він випустив в порядку
Все своє військо.

Нагла та неждана
Поява та сполошила всіх вольсків.
Не многі лиш стяглись біля валів
До оборони, та в кровавім бою
Тут їх усіх порубано негайно.
Інші вдались на втеку, скільки сили,
Спасалися серед великих страт
До свого табору, найбільша часть
Покрита ранами та без оружжя.

Римляни гнали по слідах кровавих
За ними, окружили табір зараз;
Недовго боронились в ньому вольски,
А піддали свій табір, що був повен
Невільників, худоби, знаряддів
Та зброї всякої. В полон узято
Також свобідних много, в часті вольсків,
А в часті іншоплеменних, що вольскам
Прийшли до помочі. Усе добро, яке
Знайшлося в таборі, все срібне й золоте,
Одежі й шати — мов при здобутті
Найзаможнішого місточка був там того

Значний запас — все те віддав Сервілій
Своїм воякам, аби кождий міг
Запомогтися, і велів усе те
Поміж собою поділити, а в скарб
Державний аніщо не віддавати,
Ограбивши, велів спалити табір
І рушив з військом своїм на поблиську
Свессу Пометію. Було загально звісно,
Що величчю свого об'єму,
Та многотою своїх мешканців,
І славою, й багатствами вона
Була між іншими містами визначна,
Мов перше місто вольсків племені.
Він місто те обляг і день та ніч
Не дав своєму війську спочивати,
Щоб вороги не мали теж спокою
Ані на хвилю й не могли подумати
Ані про сон, ані про розривку
Ніяку — все лиш битва, битва й битва.
Так швидко вичерпав він сили їх
І засоби та средства оборони,
Відтяв їх від союзників усіх,
Помічників зовнішніх і в короткім
Часі здобув те місто й молодіж
Всю мужеську там трупом положив.
І тут дозволив своїм воякам,
Яке добро було, поплюндрувати,
А потім попровадив римське військо
До інших міст, ніде вже опору
Між вольсками не зустрічаючи.

Коли так з римських консулів один
Зламав усю народну силу вольсків,
Здобувся другий, Аппій Клавдій, на
Варварський вчинок. Він велів усіх
Триста мужів, вольських закладників,
На форум вивести й, щоб дати пострах,
Аби ті, що на доказ вірності своєї
Даютъ закладників, не важились
Ламати слово, всім перед очима
Велів усіх їх сікти батогами,
А потім голови їм повтинати.

IV

Минуло кілька день, і ось Сервілій
Вернув із походу та зажадав,
Аби за ту блискучую перемогу,
Яку відніс над вольськими, сенат
Признав йому тріумф, який звичайно
Признавано за теє полководцям.
Та станув проти нього Аппій Клавдій,
Назвав його провідником і другом
Пагубного державного порядку
Та докорив йому тим головню,
Що з величезної воєнної здобичі
Ніщо не повернув у скарб державний,
А все роздав по своїй уподобі.

Сенат пішов на Аппієве слово
Й, забувши, як перед Сервілієм
Унижував себе бланьями,
Йому відмовив того, на що вповні
Він заслужив.

Сервілій, хоч далекий
Від особистої амбіції,
Тут бачачи не діло особисте,
Але вкорочення загально всім
Призаного заслуженини права,
Не вдався у фальшиву скромність, що
Була би не на місці, але скликав
Народний збір на широчезнім полі,
Так званім Марсовім, під самим містом,
Всім оповів свої діла в остатній
Війні, представив зависть і неласку
Свого товариша та явную зневагу,
Яку після всього зробив йому сенат.

В кінці сказав: «Діла мої та військо,
З яким я йшов у бій, дають мені
Те право за щасливі й славні
Діла воєнні в Рим вийти святочно».

По тих словах велів вінцем обвити
Зв'язки різок, на власну голову
Сам наложив вінець і в тріумфальній

Одежі йшов у місто в супроводі
Всього народу. Аж на Капітолій
Дійшов сей похід; тут сповнив Сервілій
Обітницю свої та перед вівтарями
Поклав щонайцінніші риштунки,
В війні здобуті. Сим здобув собі
Ще більшу нехить у патриційв
І більшу ще прихильність горожан.

Коли таке у місті колотилось,
Наспіли звичаєм усталені
Осінні жертви й празники при них,
Що обходилися блискуче й щедро.
І задрімала у ті дні незгода,
Що раз в раз шарпала нутро народа.

Та покористувались тими днями
Сабіни і напали на римлян,—
Такої нагоди вони давно вже ждали.
Як тільки ніч запала, рушили
На місто, щоб, заки спостережуться,
Під самі брами підійти. Були би
Зовсім легенько їх опанували,
Якби не деякі легкооружні
Та легкодушні, від рядів відставши,
Кинулись на підміські двірки,
Щоб їх поплондрувать і галасу
Тим своїм нападом не нароби́ли.

Як стій зчинився крик і біганина
Тих рільників, що там жили, хто міг,
Летів до міста, поки вороги
До міських брам доскочити могли.

В місті сейчас дізналися про напад
Ті, що на грищах придивлялися
Єдиноборствам, а декотрі мали
Вінці на головах. Всі покидали
Свої місця й спішилися до зброї.
Вже довкола Сервілія зібралась
З власного пориву значная сила,
З якою він, людей тих у порядок
Уставивши, на ворогів ударив,

Які, безсонницею зморені
Та втомлені натугою маршу,
Не ждали приходу римлян в ту пору.
Коли одні на одних вдарили,
Повстала боротьба, яку через безладдя
Й неправильність з обох боків та поспіх
Не можна звать було порядною.
Припадок вів когорти, легіони
Та одиниці одних на других,
Іздців на піших, а з обох боків
Тому, що в близькому були сусідстві
Оба міста, йшли помічні війська,
Що знемагаючим відваги додавали,
І взад ні ті, ні сі не відступали.

Врешті римляни, запоможені
Кіннотою, що в поміч їм пригнала,
Перемогли сабінів, вбили многих
І з многими невільниками в місто
Вернули. Тут сабінів теж багато
Застали, що прибули буцімто
Ігрища оглядати, а властиво
З метою всі укріплені місця
Для нападу зовні пообсаджати.
Тих повишукували й ув'язнили,
А жертви, що були перервані війною,
Вдвое багатше присвятить богам
І гостям предложить подвійну гостину.

Ще не скінчився другий празник той,
Прийшли послі від племені аврунків,
Що найкращі околиці Кампанї
Позаселяли. Ті перед сенатом
Явилися та зажадали, щоб
Їм віддана була країна вольсків,
Так званих ехетранів. Сю країну
Римляни в ехетранів відняли
І розділили своїм колоністам,
Яких наслали для пильновання народу.
Тепер аврунки зажадали, щоб
Римляни вивели геть колоністів,
Їм віддали країну й вивели
Залогу з неї. Як сього не вчинять,

То виступлять аврунки незабаром
На Рим і вимстяться жорстоко за всі кривди,
Які вони сусідам нанесли.

На те римляни ось що відповіли:
«Перекажіть, пани послі, аврункам,
Що ми, римляни, признаєм за слушне,
Що нашою хоробрістю здобуде,
Від ворогів узятє чи набуде,
Своїм потомкам полишать на власність.
Війни з аврунками не боїмося;
Вона не перша буде в нас і також
Не найнебезпечніша. Звикли ми
Зі всіми довколичними борються
За верховласть в хоробрості і в славі.
А як побачимо, що вибухла війна,
То, певно, приймемо її без страху».
Тоді аврунки у великій силі
Зі своїм військом вирушили з краю,
Римляни теж із власним воїнством
Під проводом Сервілія. Вони
Зіткнулися вблизи міста Аріції,
Віддаленої на сто двадцять стадій
Від Рима. Тут на двох крутих горбах
Вони порозставляли табори один
Від одного небадалік. Коли їх
Укріплено гаразд, оба війська
Повиходили на долину рівну,
Щоб звести битву. Як зчепилися,
То бій тривав від ранку аж до півдня,
І много з обапіль борців упало.
Бо арунтінський люд був войовничий
І між сусідами страшний своєю
Величиною, силою й грізною
Дикістю вигляду, надбанням диких предків.

В війні тій визначилась, повідають,
Римська їзда, а особливо та часть,
Де Авл Постумій Білий провід мав,
Той сам, що тогід був диктатором.
Бо місце, на яким велася битва,
Було страх некорисне для їзди,
Покрите каменистими горбами

Й яругами глибокими, і з обох
Боків їзда лишалась безхосенна.

Та ось велів Постумій своїм людям
Із коней позсідати й утворити
Густу фалангу з шестисот людей
І на точках, де римську піхоту
Вниз перли вороги й була вона в потребі,
Спиняв він ворогів і клав запір
Їх напоріві дальшому. А раз,
Спинивши ворогів, знов бралася в римлян
Відвага свіжа навперейми між
Їздою й піхотою. Обі в злуці,
Вони, уставившись в квадрат, перли
Ліве крило вороже аж під гору,
Інші за втікачами наздогін
Погнали до їх табору й побили
Немало їх, а інші вдарили
У плечі тих, що ще в рядах стояли.
Примусивши тих також утікати,
Погналися за ними, й коли ті,
Ледве ступаючи, взад бралися помалу,
Аби на вищі вигребтись місця,
Вони з долини підсікали п'яти
Та перерубували стягачі в колінах
Мечами ззаду, поки їх доперли
До табору. Сторожу таборову
Малочисленну дуже в скорій хвилі
Перемогли, захопили весь табір
І сплюндрували, та знайшли здобичі
Не багато в нім, крім зброї, копей та
Інших знадіб військової чинитьби.

v

На другий рік, як консулами стали
Авл Віргіній Монтан і Тіт Ветурій Гемін,
Під тими консулами узброїлись
Сабіни знов у похід на римлян
Ще з більшим військом; також медуллїни
Відпали від римлян і заключили
З сабінами союз для спільної війни.

Коли патриції про намір їх дізнались,
Стали як стій приготовляти силу
Военну, аби рушити в похід.
Та горожани вперлись непомалу,
Розсердились за те, що їм дають
Обіцянки так часто, а додержать
Не думають; про те, щоб улекшити
Недолю вбогих, пам'яті нема,—
Зате заскакують сюди й туди,
Щоб ударемнити ухвали вже повзяті
На користь немаючих, задовжених.

Вони збиралися малими громадками
Й заприсягалися одні перед другими
В жадній війні не помагать тепер
Патриціям, натомість помагати
Спільними силами проти всіх тих,
Хто би хотів над бідними знущатися.
Настрій тих змовників при різних нагодах
Оказувавсь сварками та бійками,
А особливо перед консулами.

Коли ніхто на поклик у военну
Службу вступать не хотів, а консули
Одного з-між народу взяли веліли,
Зібралися в числі великим бідні,
Прогнали палицями слуг консульських,
Що з рук його пустити не хотіли;
Не пощадили ані ридарів,
Ані патриціїв, що там були присутні,
А як вони вмішалися в те діло,
Побили й їх. Година не минула,
А в місті гвалт і розрух був загальний.

Разом із зростом розруху та бунту
В самому місті виростили також
Між ворогами приготування
До нової, ще більшої війни.

Відпасти від римлян задумали
Знов вольски й екви. Ось прийшло посольство
Від усіх міст, підвладних Римові,

З просьбою їм допомогти у бою,
Бо, власних сил позбавлені воєнних,
Вони наражені на опустошення
Від військ ворожих. Мовили латини,
Що екви вхопилися у їх край,
Плюндрують їх поля, а кілька міст
Вже зрабували. Крустумерії
Залога сповіщала, що сабіни
Вже недалеко й виявляють хіть
Велику вдарить на укріплення.
Інші оповіщали про таке
Чи інше лихо, що спіткало їх
Або ще грозить, і просили помочі.
Прийшли послы й від вольсків до сенату
Та зажадали звороту країни,
Загарбаної в них перед війни початком.

Зібрався задля жадань тих сенат
І з бувших консулів покликав наперед
Всіх Тіта Ларція, що тишився
Найбільшою повагою й мав славу
Найскорше видумать найліпшу раду.
Перед собор отців він став і мовив:

«Мені, отці рейстрові ¹, видається
Не те страшним і вимагаючим
Підмоги скорої, в чім інші бачать
Страх сеї хвилі й захисту потребу,
Як нашим допомогти союзникам
І як самим себе від ворогів
Оборонить.

А що для них ані
Найбільша небезпека, ані щось
Невикрутно потрібне в даній хвилі
І що мені, коли не спинимо його
Заздалегідь, здається найстрашнішим,
Замішанням загальним та розстроєм,—
Непослух горожан, що спротивляються
Зробити повелене консулами,
Та наша власна строгість проти їх
Непослуху, гесте ² — любові до свободи.

¹ Лат. *patres conscripti*.

² Правильніше (лат.).— *Ред.*

Я думаю, що в теперішній хвилі
Нам думати не слідує ні про́ що,
Як лиш про те, як вивабить се лихо
Із нашої громади, щоб усі ми,
Свою корість загальному добру
Жертвуючи, могли державу нашу
Завідувать. Бо коли власть в державі
Одним настроєм вітхнена, матиме
Ї сили досить охоронить своїх
Прихильників, а ворогів відстрашить.
Коли ж вона, як от тепер надвоє
Роздерта, то не зможе доконати
Одного ні другого, й мусив би
Я дивуваться, як би до упадку
Сама себе не довела й без труду
Побіду ворогам у руки не віткнула.
Клянусь Юпітером і іншими богами,
Що сеє станеться вже незабаром,
Коли держатимем такій державний лад.

Роздерті ми, як бачите, на дві
Держави; у одній біда й нужда панує,—
А у другій зухвальство й пересіт,
Почуття честі та ладу морального,
Основ державної організації
В жадній з держав тих не знаходимо.
Лиш п'ястуком силкуються з одного
Ї з другого боку здобувать для себе
Найбільше право, а найбільшу силу
Вважають справедливістю найбільшою.
Як звірі, раді б ми противників
Своїх ізнівечить хоч би й на власну шкоду,
Аніж свою безпеку заховати
Ї враз з ворогами будь спасенними.
Коли тепер відпустите послів,
Задля яких отсе засідання сенату
Ви скликали, прошу вас уяснити,
Що, власне, для такої ви мети
Їого тут скликали. А що тепер
У відповідь посольствам ви сказати
Повинні в отсю хвилю, се згадаю
В короткості. Що вольски вимагають
Від нас того назад, що ми завоювали

Оружжям, і за те нам знов війною грозять,
Коли не вволимо їх волю, заявім:
«Римляни ми, й наш заповіт прийми:
Найпочесніше та найзаконніше ми
Те посідаєм, що народів правом,
Війною для себе на власність добуваєм,
І дурнями не будемо такими,
Звертати іншим те, що погубили.
І треба нам було боротися за щось,
Щоб мати дітям та потомкам їх
Що полишити, а в отьому разі
Набуте вже самим від себе відбирати,
Мов вороги, собі самим робити шкоду?
Латинів за прихильність похвалім;
А в їх тривозі їм додаймо духу
Обіцянкою, що допоки твердо
Вони у вірності своїй триватимуть,
Ми в жадній не покинем їх потреби,
А відповідну силу військову
Негайно вишлем їм у охорону.
А як із тим посольства віддаляться,
То мусимо — твердить не перестану —
Найближчеє засідашя сенату
Розрухам нашим міським присвятити
І то не коли-будь, а вже в найближчих днях».

Коли скінчив отсю промову Ларцій
І всі явилися на неї згідні,
Від'їхали, не гаючись, посольства
З одержаними відповідями.
А зараз другий день по тім зібрали
Обидва консули наново весь сенат
І предложили для його наради
Справу замирення міських несупокоїв.

VI

Перший, кого про погляд запитали,
Публій Віргіній із середньої верстви,
Середню радив теж обрать дорогу.
«Тому, що сила горожан тогід
Готовість виявила так велику
До оборони міста й сміло стала . . .

Під нашим проводом на вольсків і аврунків,
Що з сильними військами вирушали
На наше місто, я стою за тим,
Щоб тим, которі нам допомогли
В тих війнах доборотися побіди,
Теж дати освободу від довгів
Так, щоб осіб їх ні маєтків їх
Чіпати не могли вірителі,
Щоб право те служило також їх
Родителям і прародителям,
Дітям і внукам. Щодо інших, хай
Віритель буде вправі їх
В'язнити й поступати з ними так,
Як уложилися про те в контракті».

По нім ось що додав іще Тіт Ларцій:
«На погляд мій, батьки ви реєстрові,
Найліпше буде не лиш тих, що в війнах
Свою повинність збули так похвально,
Звільнить з довгів, а й загал горожан,
Бо так лиш здужаємо всю державу
До рівноваги й згоди довести».

Третій піднявся Аппій Клавдій, що
В минулім році був на консулаті,
І ось як промовляв своїм звичаєм:
«Кожного разу, батьки реєстрові,
Коли зійде розмова на сю тему,
Стою на тім, аби народові
Нічого не давать з того, що він жадає,
Що не було б оправдане законом,
Нічим не ослаблять держави маєстат;
Також тепер не бачу я причини
Свій погляд хоч би де в чому зміняти.
Хіба би найнерозумнішим був я
Зі всіх людей, якби торік, стоячи
На консульстві, коли товариш мій
Щокрок мені в уряді спротивлявся
Та бунтував народ, я перся з ним
Та обставав при своїм погляді,
Не даючи нічим себе застрашити,
Ні просьбами й обіцянками звабить,
Мав, живучи тепер в приватнім стані,

Спроневірятися собі самому,
Свободи слова зрадником ставати.
Приймайте ту мою свободомовність
За благородство чи за самолюбство,
Я не відступлю від того, що раз
Признав за слушне, не жадатиму
Злим для вподоби знесення контрактів,
А навпаки, поборюватиму
Сей внесок із усім моїм завзяттям
В тім переконанні, що всяке лихо,
Всяке безладдя, одним словом, повний
Переворот державного порядку
Зі знесення довжних порядків випливає.
Чи хто подумає, що се сказав я
В здоровім розсуді, чи в шалі божевілля,
Жадаючи, щоб кождий перш усього
Не про свою безпеку власну дбав,
А про добро держави,— хай говорить
А думає, як хочеться йому,
На все позволю, та не перестану
Одному спротивлятися, щоб хтось
Нові основи у державний лад
Вводив, окрім іздавца взаконених.

А що обставини теперішні
Не знесення контрактів довгових,
А помочі найуспішнішої
Жадають, то скажу, в чім наша нині
Найбільша хиба та яка на неї
Найуспішніша може быть направа.
Найгірша хиба наша, се брак згоди,
Направа ж під сю хвилю лиш така:
Що духу виберім диктатора,
Який необмеженою своєю властю
Присилує сенат і простолюддя
Приняти й виявить настрій найкорисніший
Загальному добру. Іншої розв'язки
Таких великих заколотів я не бачу».

Так мовив Аппій, а з-між senatorів
Молодші приплеснули його речі.
Сервілій та дехто зі старшої верстви
Повстали, щоб промовить проти нього,

Але молодші, що за змовою
Зійшлися та вели себе тумультуарно,
Переголосували всіх старих
І внесок Аппія взяв перевагу.

Обидва консули тут поступили згідно,
Як один муж, і власть передали
Диктатору. Та коли більша часть
Сенату думала, що віддадуть її
Аппію Клавдію, бо одинокий він
З кожною властю поступити може
Насильно, консули його претерували¹,
А вибрали Манья Валерія,
Брата того самого Публія, що в першій
Році республіки був консулом; його
Вважали за одного з насвітліших
Народолобців, та й старий був чоловік.
От консули й подумали, що страху
Неправедним нагонить сам лиш
Титул його, обставини ж у Римі
Требують тільки справедливого
Та лагідного, одумчивого мужа,
Щоб нерозвазі не підляг ніколи.

VII

Наставши на диктаторство, Валерій,
Він вибрав на начальника їзди
Квінта Сервілія й брата того,
Що консулом при Аппієві був,
І зараз скликав теж народні збори.
Явилось численне множество
Уперве, відколи зложив Сервілій
Свій консулат, а в боях визначивших
В явнім огірченні відсунувся народ.

Валерій станув на мовниці й мовив:
«Співгорожани, всім нам відомо,
Що вам пожадано, коли один із роду
Валеріїв до зверхництва доходить,

---

¹ Урядовий латинський термін *praeterire* (обминути, мимо йти), вживаний і в нашій судово-адміністративній термінології.

Бо через них освободились ви
Від тиску деспотії й осягнули
Багато дечого такого, що вам
Було пожадане, коли власть над собою
Ім повіряли ви, що між усіма вами
Були й не перестали бути досі
Найбільшими народолюбцями.

Ось вам один Публікола тепер
Диктатором. Не потребую вам
Доказувать промовою своєю,
Що ми й тепер свободу, яку вам
Надано зразу, хочемо скріпити.
Тому благаю вас повірять нам,
Що сповнимо все те, що обіцяєм.
Дійшли ми до віку, який ошуку
Найменше допуска; достоїнства
Досить у нас, аби збільшать його ще
Обманом, і на жаднім іншій місці
Не хочем віку свого доживати,
Лише між вами, щоб спокутувать
Провини, яких ми між вами допустились.
Про се, як сказано, ніщо більш толкувати,
Се давнії дії, відомі всім вам.
Але підозріння, яке, здається,
Зовсім природно проти всіх ви повзяли
І мати можете також супроти мене,
Коли ви бачили, що один з консулів,
Коли вас проти ворогів було потрібно
Покликати, раз у раз обіцяв,
Що ваші всі домагання в сенаті
Переведе, та ні один із них
У тій обіцянці не встоявся,—
Таке підозріння не впаде чей на мене,
А то з тих двох причин, які я тут
Рад перш усього вияснити вам.

Перш усього я переконаний,
Що, маючи в громаді своїй світлій
Інших, здібніших для сього від мене,
Не взяв би був мене до тої служби,
Хоч честь найбільшого народолюбця
Я маю тут, не був би наділив мене

Владою необмеженою, по якій
Я міг би й без його затвердження
Сам ухвалити те, що визнав би за найліпше.

Не будете догадуватися, певно,
Що я, ошуку тую зрозумівши,
Подався їй на поміч та з сенатом
У змові вас дурити помагаю,
Коли так думаєте ви про мене,
То був би я найгіршим чоловіком
На всьому світі, і в такому разі
Зробіть зі мною що захочете.
Та я благаю, відверніть таке
Підозріння від своїх душ і вірте
Мені! Зверніть огірчення своє
З приятелів на ворогів, що йдуть,
Аби заграбити в вас ваше місто,
І з вільних вас рабами поробити,
І все, що людям муку й біль вчиняє,
Вам учинить; і недалеко вже вони
Від краю вашого, як нам донесено.

Тому готовтеся охочо й покажіть,
Що римська сила навіть у незгоді
Інші, хоча і згідні, переважить;
Бо або всі не встояться, коли
Ми згідно вдаримо по них, або
Безличність їх сама їх доведе
До гіршої покути. Не забудьте,
Сабіни й вольски ті, що йдуть на нас
Війною, але ж їх не раз уже
Ви побідили в бою; ніщо думать,
Що більші в них тепер тіла й серця,
Ніж уперед були; гордують тільки вами
Тому, що в ворожні ви між собою.

Коли ж скараєте ви ворогів,
То прирікаю вам, що ваші спори
Із-за довгів та інші ваші слухні
Домагання, які поставите й своєю
Хоробрістю в війні заслужите,
Сенат в порядок приведе. До того ж
Часу маєток всякий, всяке право —

І особове й річеве кожного
Горожанина римського свобідне
Повинно быть від зафантовання
Чи то за довг, чи то за яку іншу
Повинність або зобов'язання.

Ті, що йдуть добровільно на війну,
У тім знайдуть свою пайкращу плату,
Що рідне місто їх снаслось з біди,
Та похвалять їх також і сучасні.
Відзначення, яке від нас одержать,
Дасть змогу їм поправить свій маеток
Добром усяким, звеличить свій рід
Почестями. Дасть добрий приклад вам
І заохоту теж моя готовість
Стоять у небезпеках непохитно,
Бо й я так, як і пайчерствіші ще
Між вами, в бій піду за вітчизну».

Отсю промову вислухав народ
З приемністю, в надії сього разу
Не быть ошуканим, і обіцяв свою
Підмогу у війні. Влаштовано
Вмить десять легіонів, по чотири
Тисячі збройних в кожному мужів.
З тих легіонів брав для себе консул
Кожний по три, з їзди ж те, що йому
Приділено. Чотири легіони
Піхоти та їзди всю решту брав
Собі диктатор. Зараз поробили
Всі приготовання та потягли поспішно
На еквів Тіт Ветурій, Авл Віргіній
На вольсків, а диктатор на сабінів.
Для оборони города лишився
Зі старшими та з полком невеликим
Молодших консулар Тіт Ларцій.

Скінчилась живо з вольсками війна.
Вноваючи на теє, що чисельно
Вони геть переважають римлян,
А згадуючи про недавнє лихо,
Примушені борються з поспіхом
Більш, ніж з розвагою, вони найперші
Кипулись на римлян, як появились

Ті на їх обрії. Як стій усадовились
Обапіль табори й зчинилась битва
Гаряча. Діл хоробрості немало
Доконано з обох боків, та страт
Понсесено ще більше, поки вольски
Не рушили навтеку. Табір їх
Здобуто. Місто немале, Велітре,
Теж по недовгій піддалось облозі.
Так само й у часі короткім дуже
Впокорено сабінів непокірність
З обох боків, бо захотіли справу
Нараз рішити битвою одною.
З обох боків пустошено країну,
Здобуто деякі малі міста,
З яких войовшки людей та дїбр немало
Повивозили. Свою власну слабість
Почувши, екви, та дізнавшись,
Що їх союзники вже провалилися,
Позапиралися в своїх малих твердинях
Та до рішучого не виступали бою.
Куди могли, виконували відступ
Верхами гір, ярами лісовими,
Ще час якійсь [вдовж] тягнучи війну
Та скрізь ноносячи значії страти,
Бо скрізь римляни по місцях снадистих
Відважно накидалися на них
І штурмом табори їх здобували.
Так довершилася їх повна втека
Зі всіх латинських міст, а їх міста,
Які вони по першім приході своїм
Позаселяли, піддавалися тепер,
Або де спротивлялись горожанн,
Там штурмом здобували їх римляни.

VIII

Коли успішно так скінчилася війна,
То за свою побіду празнував
Валерій привичний тріумф у Римі
І розпустив народ зі служби військової,
Хоча не радо се прийняв сенат,
Що ще не час було з тим поспішати,
А то знов бідняки почнуть роптати.

В здобутий край, відібраний від вольсків,
Наслав він колоністів, вибравши
Для сього переважно вбожину;
Ті вчасні стерегли границю краю
Від ворогів, а вчасні через відхід свій
Зменшили пролетаріату многоту,
Що в місті бунтував. Отсі зарядження
Зробивши, зажадав, аби сенат
Сповнив обіцянки свої, коли
Таку охоту виявило простолюддя
У сповненні воєнних обов'язків.

Та не знайшовши послуху, він бачив,
Як ті, що й уперед противились
Його домаганням, тепер також
Збирались, молоді гвалтівники,
Що інших силою перемагали,
Зчиняли галабурди, обкидали
Його докорами, Валеріїв сім'ю
Неславлячи, немов підхлібницю народу
Й творчиню злих законів. Особливо
Сей був найтяжчий з боку їх докір,
Буцім закони про народні збори
Та про суди, в яких собі мужі ті
Найбільшую заслугу покладають,
Знівечили всю владу патріциїв.

Тому-то жалувавсь Валерій гірко,
Жалівсь на них, що йому кривду чинять,
В очах народу кидають на нього
Погану славу, та заповідав,
Що не мине їх нещаслива доля,
Коли все те переведуть в ухвали.
Він напрозорочив їм усяких лих
Чи то тому, що вся душа його
Була зворушена, чи, може, лиш тому,
Що, розумніший та літми старший,
Ясніше бачив те, що мало статсья.
Наговоривши їм усього купу,
Він скоро вийшов з курії, покликав
Народ на збори й відізвався ось як:
«Співгорожани, дякую вам дуже
За ту готовність, із якою ви
Мені прийшли в підмогу, ставившись

До славної війни, а ще більш за хоробрість,
Що славою навек її покрила.
От тим-то й я не пожалів трудів,
Щоб відплатиться вам не лиш усякими
Нагородами, а також тим, щоб міг
Сповнить обіцянки свої для вас,
Починені вам іменем сенату,
І ті, що досі серед вас панують
Партійні роздори, відмінить
На горожанську згоду й статися
Порадником та посередником
Обох сторін. Та в сповненні тієї
Обіцянки мене спиняють ті,
Що, не подумавши про добробут громадський,
Волять чинити те, що в дану хвилю
Ім лиш приємність більшу доставляє.
Числом вони переважають інших,
А силою молодості своєї
Вони могутні, мов обставини.
Та я старий уже, як бачите,
Та маю лиш старців помічниками;
В розвазі тільки наша міць і сила,
Не здібна ділом виконати те,
Що вимислить розвага. Те, що треба б
Принять як дбалість за добро громади,
Тепер звертають проти мене як
Те особисте ворогування
Проти обох сторін: сенат бode
Мене докором, буцімто народу
Я підхлібляю, а з вас дехто має
Мене в підозрінні, що я сенатові
Підлещуюсь. Така моя недоля!

Якби народ, одержавши вперед
Добродійства, не додержав обітниць,
Які сенатові дав через мене,
То мусив би я борониться тим,
Що віроломними зробились ви,
На мене ж жадна не паде ошука
Та що не сповнено для вас обітниць,
Які зложив сенат, то мусить натурально
Тепер моя промова до народу
Зійти на щось таке, що сталося вам,

А я того не похваляю, отже,
Я й ви однаково ошукані
Й одурені, а, власне, я ще більше
Від вас тому, що спільно з вами кривду
Поношу, але й надто ще тому,
Що мусив вислухати лихі помовки
За те, що в ворогів награвлене добро
Роздав щонайбіднішим поміж вами
Без спільної на те з сенатом згоди,
А тільки щоб собі якусь користь зробити,
А горожанське добро бажаю розділити
Народу навкіркі сенату заборони,
Тут я поступив ще протизаконно,
Помимо заборони сенаторів,
З воєнної вас розпустивши служби,
Замість що мав я у ворожій краї
Під голим небом у маршах безцільних
Держати вкупі та трудити вас.
І висилку між вольсків колоністів
Мені закинено за те, що гарні й добрі
Їх землі рицарям ані патриціям
Я не роздав, лиш бідних поміж вами
Понаділив. А вже в найтяжчий злочин
Мені покладено, що в формуванні війська
Повиш чотирьох сот мужів з народу
За те, що маєтніші, вписано
Між рицарів. Коли б мені було
Се трафилось, коли ще в цвіті літ
Своїх я був, то ворогам своїм
Я був би показав ділами своїми,
Якого мужа в мні вони ногами топчуть.
Тепер мені вже літ над сімдесят,
Немає в мене сил помститися,
А бачачи, що ваш партійний свар
Своїм зусиллям я не погамаю,
Складаю тут диктаторство своє
Й даю свою особу кождому
Під його волю, хто сказати може,
Що я здурив його, а ви робіть зо мною,
Що слушним призна-сте та справедливим».

Сею промовою зворушив він
У горожан всіх щире співчуття,

Вони дали йому громадський супровід,
Коли він з форуму вертав до дому свого,
Сенат же більше ще розсердився на нього.

ІХ

Від того дня згромаджувались бідні
Вже не таємно по ночах, як перше,
А явно й міркували, як би їм
Відстати від патриціїв. Сенат,
Знай, помишляв, як сьому запобігти,
І консулам велів ще військ не розпускати.
Найстарші, ще «святії» легіони
Корилися його повазі й волі;
Присягою до сього військовою
Вони себе вчували зв'язані,
І жаден не хотів покинути
Своїх старинних польових знаків,
Присяга-бо на кожного вояку
Зосібна наводила святий острах.

Знов випущено в хід притоку до війни,
Будімото екви та сабіни знов
На Рим іти війною зговорились.
Та коли консули з полками своїми
Рим опустили й недалеко міста
Два табори, один біля одного,
У близькому сусідстві розложили,
Зійшлися всі вояки в повній зброї
Зі своїми знаками польовими
Та за намовою товариша одного,
Сіцінія Беллюта, ухвалили
Від консулів відпасти й жадній власті
Не віддавати польових знаків,
Бо ті в римлян у кождім поході
Приймають честь велику й божа воля
Не раз військам являлась через них.

Повибирали різних отаманів,
А головою в них Сіцінія,
І обсадили там гору одну
Над Аніоном-річкою близ Рима,
Що відтоді прозвалася Святою.

Коли їх консули та капітани
Почали кликати й запрошувать до себе,
Не щадячи обіцянок масних,
Відмовив їм у відповідь Сіціній:
«І що гадаєте, патриції,
Тих, котрих вигнали ви з вітчизни,
А з вільних у рабів переробили,
Тепер до себе кличучи назад?
З якою вірністю додержите
Ви нам обіцянок, які не раз уже
Ламали ви, як нас навчає досвід?
Ні, як самим бажається вам жить
В тім місті, йдіть! Чи будуть, чи не будуть
Вас турбувать та безпокоїти
Ті бідні й обездолені, яких там
Лишилось повно, ми не знаємо.
А нам задобсить буде кождий край,
Де службою своєю зможемо
Собі свободу окупить, аби
Його назвать своєю вітчиною».

Коли про се дійшла до Риму вість,
У місті знявсь великий гвалт і лемент.
По вулицях забігали міщани,
Що нахвалялися покинуть місто,
Й патриції, що силкувалися
Їх здержувать, а тих, що не хотіли би
Лишитися, вдержать хотіли гвалтом.
Зчинився плач та верески при брамах,
Ворожі сипались переговори
Та вчинки лютості, бо вже нікому
Не хтілося вважати на різниці
Віку, достоїнства заслуг та приязні.

А коли ті, яким звелів сенат
Виходів стерегти, почувися не в силі
Всіх зупинить, бо їх було немного,
Відтисла їх від брам юрба народу;
Тоді міщанство лавами важкими
Рушило з брам, і валка так велика,
Немовби вороги здобули місто.
Ревуть ті, що зістали серед мурів,

Прокляття та докори сиплються
В обмін від тих, що спорожняють місто,
Йї від тих, що в нім лишаються.

Пішли в сенаті частії наради
Йї обвинувачення на тих, що стали
Причиною сецесії. В ту пору
Накинулись також ворожії народи
На них і спустошили край аж до міста.
А вихідці брали з сусідніх піль
Те, що було потрібне до життя,
Краєві, зрештою, не роблячи шкод жадних,
Жили під голим небом та приймали
Тих, що тягли з сусідніх хуторів
До них та з міста, що робилось їх
Тепер все більше й більше. Бо не лиш
Ті йшли до них, що від погроз тюрми
Задля довгів та інших засудів
Уйти хотіли, але й всякі інші,
Що в безробітті й легкоμισності
Жили, не маючи майна настільки, щоб
Заспокоїти забаганки свої,
Займались неморальними справками,
Задля якогось власного нещастя
Завидуючи інших ліпшій долі
Та випхнуті з лещат громадського життя.

Патриціїв напав у першій хвилі
Великий неспокій, та страх, та пополох,
Аби бунтівники, зібравшись до купи
З зовнішніми врагами, не напали
На місто. І не гаючись, немов,
На даний розказ чийсь, мов один муж,
Вони з підвладними своїми похапали
За зброю та поперли на шляхи,
Кудюю, на їх думку, мусили
До Риму підходити вороги;
Інші позасідали по замках,
Укріпленнях та хуторах у полі,
А ті, що для старості вже не змагали
Йти битись поза місто, поставали
На мурах. Та дізнавшись про те,
Що сецесіоністи не пустошать

Рідного краю ні не переходять
До ворогів, не нарobili досі
Значної шкоди, збулися тривоги,
Змінили настрої, стали помишляти,
Які умови їм до перепросин
Могли б подати.

Із вожаків сенату виступили
Многі з проектами у різних напрямках.
Найпоміркованіші та тодішнім
Обставинам найвідповідніші,
Що піднесли найстарші сенатори,
Доказували, що не допустився
Народ ніякої провини, так тяжкої,
Аби жадать з ним повної розлуки,
Лиш вчаси змушений нещастя тягарями,
Почасти дурений дорадниками злими,
Більше з досадою, ніж з рівновагою
Духовою про свою корисць,
І в тім як нерозумний поступає.
Найбільша часть із них се відчуває,
Що так вони пішли на злу дорогу,
І раді б помилки свої направить,
Коли б приличну нагоду їм дано.
У своїх поступках вони показують
Що [жаль] їм їх минулого; так як
Їм на будуще добрі вигляди
Покажуться й сенат їм запевнить
Безкарність та почесну полагоду,
То радо вернуть у своє гніздо.

Се даючи отцям всім під розвагу,
Жадали, щоб котрі між ними ліпші,
В гніву не вказувались гіршими
Від наймиліших, не відволікали
Поєднання аж до часу, коли
Тлум нерозумний буде змушений
Взятись на розум або більшим лихом
Гоїти менше, якби мусили
Складати зброю та свої особи
В неволю віддавать,
Самі себе свободи позбавлять,—
А се було би майже неможливим.

Противно, поступать повинні з ними
По-божому, поступками благими
Давати провід їм, до згоди руки перші
Їм простягнуть, не забуваючи,
Що власть і заряд у державі тій
Належить до патриціїв, та в мирі
І приязні робити початок,
Се діло добрих. Не на тім найбільше
Утратило б достоїнство сенату,
Якби вони всі лиха неминучі
Знесли відважно й не переставали
Державою завідувать безпечно.
Але на тім, якби в недобру хвилю,
Мов діти сердячись, усю громаду
До згуби довели.

Безумна річ

Змагать до почестей а легковажить
Безпеку. Певна річ, пожадано
Се й тее осягнуть, то як дійдеться
Одно з обох терять, то треба ж уважати,
Що все, загальному добру корисне,
Важніше й потрібніше від того,
Що честь хоч би найбільшюю приносить.

Ті, що так радили, до того доводили,
Що треба висла]ти післанців та почати
Переговори із відступниками,
Бо ті не допустилися такого блуду,
Якого б ще направити не можна.

Се одобрих сенат і вибрав зараз
Найспосібніших, вислав їх у табір
За порученням питать, чого їм треба
І при яких умовах вони можуть
Вернуть до міста. Якщо хоч одно
З їх жадань буде слушне та можливе,
Сенат не стане спротивляться їм,
Коли тепер оружжя поскладають
І в город вернуть, запевняє їм
Безкарність за доконані провини
Та забуття всіх у будущині;
А як до того спільному добру
Всеціло віддадутся й добровільно

До бою виступлять за вітчину,
Їх не минуть великі почесті
Й багаті надгороди. От такі
Поручення одержали післанці
І предложили їх тим в таборі,
Та промовляли в душі їх до збору.

Та внесків тих не прийняли відступці,
Патриціям же закидали гордість,
Неуступчивість та гірку наругу,
Немов то притворяються, що їм
Невідомо, чого люд забагає
Й яка потреба змусила його
Гуртом від горожанства відступати.
Вони хочать признать йому безкарність
За виступ, мовби й досі ще були
Його панами, хоч самі відчули
Потребу допомоги горожан
Проти зовнішніх ворогів, котрі,
Того гляди, насунуть незабаром,
Мов хмари, з всіми силами своїми.
З ними зрівняться в бою не вможуть
Ті, що тепер боротися не можуть,
В рятунку ж бачать не свій власний спас,
Але найбільше щастя тих, що буцім
За них повинні гинути в війні.
Нарешті додали до того ще,
Що, ліпше бачачи тепер, в якій
Потребі римська зістає держава,
Вони пізнають скоро теж, з якими
Противниками треба стать до бою,—
І вимовляли многі та тяжкі
Погрози.

Не відповідаючи на те
Нічого більше, віддалилися
Післанці та передали патриціям
Усе те, що сказали їм плебеї.

Коли ся вість по місті розійшлася,
Пішов по нім ще більший страх, як досі.
Сенат не міг придумать проволоки
Ні виходу, а на засіданнях
Щоденних приходило до лайок

Та винувачень, що батьки народу
Себе раз по раз обкидали ними,
Поки не розійшлися без ухвали.

Держалась ще на тузі горожан
Головна лава, чи сприяючи
Патриціям, або з любові до вітчизни,
Котрої викоренить не могло
Ніяке лихо, та й з них часть велика
Тікали з міста явно або тайно,
Й нікому з тих, хто в місті ще лишався,
Не видававсь безпечним той пробуток.

Так рік минав, а що вже час короткий
Для власті консулів лишився, то вони
Вже й визначили день для вибору нового.

х

Коли настав той час і горожани
Згромадились на Марсовому полі,
Аби установить новії власті,
Не виступив ні один кандидатом
На консула й не важився ні один
Приймать кандидатуру на ту власть,
Хоча б і як накидано йому.

Тоді народ по власній постанові
Обрав двох консулів, мужів, що вже
Держали той уряд і горожанам
Зрівно, як патриціям, були приємні,
Поста Комінія та Спур'я Кассія,
Що в консульстві сабінів побідили
І першенство римлянам приобрили ¹.

Ті обіймили консульство своє
Першого вересня, вчасніше о чверть року,
Ніж звичай дотеперішній повелівав.
Іх урядовання тим почалось, що зараз
І скликали сенат, щоб запитати,

---

¹ Се було в роках 502 й 501.

Що рішено в справі сецесії
Та повороту горожан. Сенат,
Зібравшись, візвав переді всіми
Мененія Агріппу, що тоді
Був у найкращому віці й мав славу
Найрозумнішого зі всіх римлян,
А особливо тішився загальним
Довір'ям за свої засади політичні,
Що, не належачи до сторонництва
Нікотрого, не похваляв ані же
Патриціїв гордого самолюбства,
Та й не притакував міщанській самоволі.
Сей виступив з промовою в сенаті,
Взиваючи ось як до згоди з людом:

«Якби так трафилось було,
Що всі присутні на одно б годились
І жадеи з нас не спротивляв би ся
Порозумінню з горожанами
Й умовам, на яких у нас із ними згода
Мала бути, слухних чи неслухних,
А дослід про се ми вже мали би готовий,
То міг би я немногими словами
Свій погляд виявить і з'ясувати.
Та що з присутніх дехто думає,
Що саме те основнее питання
Ще підляга дискусії, чи ліпше
Для всіх нас буде заключить умову,
Чи зважитися на війну домову,
То неможливо в викладі короткім
Видать свій осуд, а потрібно в довшім
Представленні й незрячим показати,
Що той між вами, хто противен згоді,
Вас на шкідливу наvertsа дорогу
Або, лякаючи вас непотрібно,
Вам страху завдає перед найменшим злом,
Яке усунути з дороги досить легко,
А про найбільше, невлічне лихо,
Не має ні поняття, ні турботи.
Се тим противникам трапляється тому,
Що судять про події нерозумно
Та з застановою, а пристрасно,
З огірченням від особистих сварів.

Бо як же ж можемо чогось корисного
Або хоч лиш можливого чекати,
Котрі на тім допущенні стоять,
Що так могутне місто, що вже многі
Підбило та своїм сусідам ближчим
І дальшим робиться ненависним
Та невігідним, або легко здужає
Без своїх горожан держати ті народи
В вудилах та під своїм захистом,
Або замість сього лихого люду
Собі новий та ліпший десь придбати,
Який би за пановання та власть
Для міста воював, зовсім безкористовно
Державою завідував, а в мирі
Та й у війні держав себе покірно?
Бо іншого нічого неможливо
Жадать, коли вони отсе жадають,
Щоб згоди жадної ми не приймали.

Як много глупоти в обох випадках,
Бажаю, щоб се стало ясно вам
З самих обставин. Погадайте тільки,
Що коли ваші нижчі співграждани
Виною тих, що їх нещастя й бідність
Визискують без користі для краю
Та ще й неслухно, стали бунтуватися
Супроти вас і вибралися з міста,
Не роблячи ніякого вам зла
Ані про те не думаючи навіть,
Тепер же тільки тее помишляють,
Як поєднатися без сорому,—
Многі з тих, що про вас самих, мабуть,
Не добре помишляють, радісно
Хапаються пожаданої хвилі,
Нещастя, що на нас наслала доля,
Й міркують, що тепер пожаданий момент
Настав, щоб вашу зверхність повалити.

Адже ж ті екви, вольски, герніки
Й сабіни, що ані в одному році
Не попускали нас, воюючи,
Своїми найновішими невдачами
Роз'юшені, пустошать наші ниви;

Що з кампанійців та етрусків досі
В сумнівній незалежності від нас,
Або одверто відгрібаються,
Або таємне зброяться до того.
Найближчі навіть свояки латини,
Хоч досі вірні наші приятелі
Й союз із нами ось недавно відновили,
Проте в великій часті проти нас
Уже захитані, й певолить їх
Бажання зміни, до якої рвуться всі.

А ми, що досі кілька раз щороку
Ходили в поле проти ворогів,
Тепер самі посеред наших мурів,
Мов у облозі, сидимо заперті;
Поля свої ми необроблені
Лишити мусили, а наші хутори
Плюндрують вороги, волочать з них добичу.
Невільники та слуги наші втечуть,
Не знаючи, як в нашому нещасті
Нам допомогти. В такому жием ми стані,
Все дурячи надією себе,
Що ось прийдуть покірні горожани
Та перепросять нас, а добре знаємо,
Що лиш від нас залежить всім тим бунтам
Кінець зробить ухвалою одною.

Коли на зверх наші відносини
Такі лихі, то в місті стан сумний
І ще страшніший. Бо щоб видержать
Облогу, ми від довгого часу
Ані собі підмоги не придбали,
Ані числом своїм такі могутні,
Аби так многі та ворожі нам
Народики перемогти могли.

Мала в нас людність і не доросла
До ворогів. Найбільша часть їх —
Міщани — доматори та зарібники,
Піддані більших власників, клієнти
Й ремесники. Пануюча верства
Патриціїв не має надто сильних
Вельм[ож] і покровителів, а те,

Що в сих часах немало з них та часто
Відходить в табори відступників,
Підозреною робить всю їх масу.
Понаді все те збуджує неможність
Довозу живності та провіантів
Тому, що край увесь обсіли вороги,
Страх перед голодом; той страх збільшиться,
Коли в нас справді запанує брак,
А попри те, що вибухне війна,
Що не допустить нам ані на хвилю
Дійти до супокійних постанов.

Та що перевищає весь малюнок
Горя й недолі, се сецесійністів
Жінки, та недоросла дівтора,
Та родичі від старості слабі,
Що купами в нужденному лахмітті
По форумі та вулицях блукають,
Одні сумуючи, а інші плачучи.
Ті, помочі благаючи, за руку

Хапають всякого, а інші за коліна
Та жалуються на незносну вже тепер,
А потім, не дай бог діждати, незноснішу
Ще самоту свою й безпомічність.

Се жалібний, невиносимий вид!
Ніхто, в кого чуття не згасло в серці,
Не може вид такий знести, не може
Опертися зворушенню важкому,
Яким нужда людська нас пригнобляє.

Отож коли захочемо й падалі
Так відноситися недовірливо
До своїх горожан, то мусимо
Й тих безталанних збути геть із міста,
Одних тому, що в случаю облоги
Вони нам нічогосько не допоможуть,
Інших тому, що й на будуще нам
Не будуть певними приятелями.

Коли всіх тих повипихаємо,
Яка ж то сила бойова зістане
При нас, аби се місто хоронити?
Або якої помочі ждучи,

Підемо ми назустріч небезпеці?
Найбільша наша ще потіха, наша
Надія одинока й непохибна,
Патріотична молодіж, вона така
Малочисленна, як се бачите самі,
Її не так міцна ні тілом, ані духом,
Аби на неї много покладати.

Які ж то теревені нам городять
Ті, що нам радять починать війну!
Як дурять нас воші! Чом не жадають
Одверто й явно, щоб ми зараз город
Без церемоній та кровопролиття
Передали у руки ворогам?

Та, може, нерозумний я, що так
Говорю й заставляю вас бояться
Того, чого нема чого бояться?
Може, не буде в місті більш нічого,
Лиш невеличка зміна, ніяка
Страшна біда? Можливо, буде нам
Без трудності з усіх дооколичних
Місць і народів назбирати масу
Зарібників щоденних та підданих?
Се раз у раз, клянусь Юпітером,
Численні горожан противники,
Та й то не найлікшіші, нам товчуть.
А де в яких дійшло до глупоти
Такої вже, що не спасенні ради
Нам подають, а тільки неможливі
Верзуть бажання. Тих рад я запитати,
Де візьмемо свобідний час зайнятися
Такою справою, коли на наше місто
Чигають вороги? Як буде се можливо
Тим, котрі нам прийти на поміч хочуть,
Ще гаяться та довго зволікати,
Коли не гається напасть і небезпека?
Який — не знаю вже, чи чоловік, чи бог
Дасть нам безпеку і спокійно буде
По всіх місцях для нас збирати поміч
І проводить сюди? Її хто будуть ті,
Що рідний край покинуть, щоб до нас
Помандрувати? Чи знайдем таких,

Що мають дім, і огнище, й маєток,
Повагу в своїх горожан за власні
Та предківські переважні заслуги,
За власні чесноти добру славу?
І хто, ума не стративши, рішиться
Добро, що має в своїм домі, кинуть,
Щоб чуже горе в ганьбі поділяти?
Бо не для того б він пішов до нас,
Щоб мир, добробут поділяти з нами
Лиш для війни та небезпек її,
При тім ніколи певності не мавши,
Чи випадє кінець її щасливо.
Або чи стягнемо знов горожанську
Та безвітчинну людність, як ота,
Котру тепер із міста ми прогнали,
Котра довги, та засуди, та тюрми,
Та інші наших справ громадських негододи
Зноситиме з утіхою, не так, як наша,
Що ми шлемо в непевності вигнання?
Та хоч яка вона була би добра,
Й потульна, й справедлива, щонайменше
Тому вже, що не свійська, не привикла
До нашого життя, звичаїв та законів,
Не добилась до нашої освіти,
Вона не може заступити нашу,
А мусить гірша, пліхша бути від неї.

Туземна людність має в дітях, жбонах
Та родичах і многих інших свояках
Задатки вірності, а, на Юпітера,
Також в любові до рідної землі,
Що на ній виросла, прив'язана до неї
Вродженим кождому чуттям та пезнищимим.
А та захожа та чужа нам людність,
Коли б у нас згодилася замешкати,
Не маючи нічого з того, що тут
Показано,— та за яке ж добро
Згодилась би вона зносити небезпеки,
Коли б ми їй не прирекли віддати
Ті й ті частини краю, хоч один
Великий округ міста, де би ми
Всіх теперішніх власників із їх
Посідання обдерли, хоч тепер

Своїм співгорожанам, що так часто
За них боролися, не хочемо з них дати
Ані шматочка. А хто зна, чи, може,
Вона б самими даровизнами
Задоволилась? Чи не забажала б
Ще й почестей, державних урядів
Та інших привілеїв парівні
З патриціями і зі всіми нами?
Коли ми не признаємо їм всіх
Їх жадань, матимемо в них
Знов ворогів за їх розбитії надії;
Коли ж у всьому їм покоримося,
То стратимо самі свій рідний край,
Самі розрушимо свій лад громадський.

Не говоритиму про тее тут нічого,
Що в теперішню хвилю треба нам
Людей, що здібні до війни, не купців;
Не рільників, ремесників усяких,
Що рівночасно мусили б учитися
Й воєнних штук та їх виконувать;
А як тяжке виконання того.
В чім хто невправний, ніщо й говорити,
А мусили б такими бути ті,
Що позбігались би до нас тут випадково
Й були би зайдами з різних народностей.
Не бачу-бо, аби творилась де
Для нас, людей воєнних, запомога,
А якби відки несподівано
Вона явилась, я не радив би
Приймать її до міста добровільно,
Бо многі відомі міста й держави,
Що їх чужа, запрошена підмога
Замість піддержати самих взяла під ноги.

Подумайте про все те й про все інше,
Про що я говорив вам, і згадайте,
Що всіх нас до поєднання склоняє:
Не в нас самих і то не перший раз
Бунтується проти багатства бідність,
Униження проти високості.
І скажу сміло, що у всіх великих
Чи то малих державах переважно

Стоїть ворожо меншість заможніша
Супроти більшості, і в тих державах
Ті, що стояли на чолі громади,
Не раз уже, поводячись розумно,
Спасали вітчину, але, поводячись
Гордо та самолюбно, з многими
Своїми добрами себе занапащали.

Адже ж усяка річ із многих частей
Та різnorodних зложена, коли
З права природи часть одна псується,
А особливо в чоловічій тілі,
Болить, нездужає, гниє та трухне,
А відтинать її від тіла неможливо
Чи то тому, що втрата тої часті
Спаскудила б занадто усю решту,
Чи теж тому, що тої втрати решта
Не винесло би тіло чоловіче,—
Так теж і в спільності державній хоробливу
Часть не все слід відразу віддаляти,
Бо втрата частей тих вела би скоро
До розпаду цілої цілості.

Подумайте, нарешті, як велике
Право конечності, якому навіть
Боги коряться, і не йдіть на прою
З судьбою та не піддавайте
Невіжі й самолюбству свої душі,
Немовби все так зараз мало бути
Нам, якби нам бажалось і хотілось,
Будьте податливі та уступіть,
Щоб прикладом розумної розваги
Не поступки чужі були вам,
А ваші власні діла.

Бо ж вся держава, як і муж один,
Між найблагороднішими ділами своїми
Шукати мусить також честь свою
І дбать про те, аби діла пізніші
Ні в чім не уступали попереднім,
А ви вже многих своїх ворогів,
Від них найтяжчі кривди потерпівши
Та покоривши їх, не повбивали,

Ні з власності прогнать не забажали,
А віддали їм їх доми й поля
Й дозволили жить у тій вітчизні,
Де вродились вони; а многим з них
Зробили ви ту ласку, що дали
Їм рівне право голосу з собою
Та повне римське право горожанства.

Та ще одно, ще вище їй краще діло
З діл ваших можу ставить перед вами:
Також зі своїх ви співгорожан
Многих, що тяжко проти вас вхибили,
Лишили непокараних і гнів свій
Лиш на зачинців вилляли, наприклад,
На тих, що вийшли поселенцями
В Антемну, Крустумерій, у Медуллу
Й Фіденні й многим інших. Бо чи мав
Всіх вичисляти, коли силу усіх ви,
Діставши в руки, аж облогою
Лиш мірно покарали, як пристало
Для горожан? І ані небезпека
Не вийшла з того вам, ані догана,
Тільки похвалено лагідність вашу,
Публічна ж від того безпека не втерпіла.

А ось тепер, щадячи ворогів,
Ви воюватимете з друзями?
Лишаючи некараними тих,
Яких під власть свою ви підгорнули,
Каратимете тих, що вам допомогли
Під власть ту підгорнути й уярмити?
Свого міста брами відчинивши
Всім, котрих гонять, котрі блудом ходять,
Поважитеся вислати на вигнання
Тих родаків, що тут родилися,
Що з вами вирости і вчилися,
Що з вами враз багато бід зазнали
Та їй не одно добро весело поділяли
В війні та в мирі? Коли хочете
Так поступать, як слушність вимагає,
Як вашій вдачі теж відповідає,
То на питання ті, як бачиться мені,
Відповісте лише: «Ні, та й ні, та й ні!»

Та треба ж бунтові таки зробити кінець,—
Так скаже не один. Ми також се признали,
Зі свого боку, всю готовність показали,
А ти скажи нам, як кінець сей уладнати.
Ти ж бачиш, скільки самолюб'я виявляють
Міщани, що ані не шлють до нас послів
Про згоду, хоч самі незгоду почали,
Ані тих, що ми вислали до них.
Приязних чи хоч чоловіколюбних
Відповідей вдостоїть не схотіли,
Лиш виступили гордо та в погрозах,
І нам нелегко догадатися,
Чого їм треба. Слухайте, що я,
Все те обміркувавши, радитиму:
Не вірю тому, щоб міщани наші
Були супроти нас непримиримі
Ані щоб серйозно забагали
Сповнити хоч одну з своїх погроз;
Се бачу з того, що їх поступки
Зовсім не так страшні, як їх слова.
Натомість вірю, що далеко більше
Залежить їм на бунті втишенню,
Як нам, бо ми живем у своїй власній,
Вельми поважаній батьківщині,
Маєм домн, маєтки, родичів
І все, що найдорожче нам у своїй власній
власті,

Вони ж, уйшовши з міста, полишили
Свої домн, розсталися з своєю
Найближчою ріднею, не набрали
З собою засобів хоч би лиш для щоденних
Потреб. Коли би хто теор мене
Спитав: чому вони проєкти наші
Не прийняли, хоч опинилися
В таким сумнім положенні, чому
Самі через послів своїх не перекажуть
Щось нам? — то я би відповів йому:
Тому, на Юпітра, що від сенату
Й від нас слова вони лиш чули ухи,
А діл не бачили від нас, з яких би знали
Про чоловіколюб'я наше й почуття
Прихильності, за те не раз від нас
Бували дурені обіцянками.

А слать послів вони відважиться
Не можуть задля тих, котрі їх тут
Самими лиш докорами стрічають,
Та й боячись, що з домагань їх
Ані одно їм сповнене не буде.

А може, заразила також їх
Безумна гордість,— се було б не диво.
Адже й між нами бачимо таких,
Яких опанував дух свару та незгоди,
Які зусиллями сполученими
Лиш того добиваються, аби противникам
Не попустити, а про те лиш дбають,
Аби їх визискать на всякий спосіб
І для користі їм не допустить нічого,
Поки не заберуть самих у власні руки.

Обдумавши се все, стою на тім,
Що вислать нам до горожан посольство
З таких, що мають в них найбільш довір'я,
А тим мужам, що будуть вислані,
Дать раджу необмежену повновласть
Залагодити бунт на тих умовах,
Які самі за найслушніші визнають
(І на які збунтовані пішли би),
А тут в сенаті жадної розправи
Про сеє діло більш не допускати.
Бо ті з сенату, що до згоди склонні,
Самі побачать, що інак не можна,
А ті, що досі вперто та завзято
Стоять на своїм, бачачи, що справді
До згоди йде, пристануть на слушніші
Її основи та не зажадають
Нічого, що би для противників
Було ганебне або неможливе.
Звичайно, бо подразнена частина
Суспільності, а особливо та,
Що ще стоїть на нижнім ступні, входить
В огірчення на тих, що з нею гордо
Поводяться, а як поставляться приязно,
То й удобрухається й м'якша стане».

Гей, по Мененієвій тій промові
Піднявся галас велій у сенаті,
А одиниці, групами зібравшись,
Перемовлялися одні з другими.
Ті, що були прихильні до народу,
Взивали одні один докладати
Всіх заходів зі свого боку, щоб
Знов горожан у вітчину впровадить,
Коли між ними є захитник сеї справи,
Якій усі вони тепер прихильні,
Явився муж найвизначніший між
Патриціями. Та найзавзятіші
Патриції, яким переді всім
О те ходило, щоб в державному устрої
В утертих дотеперішніх порядках
Не допускати ні до яких змін,
Не знали, що й сказать серед таких обставин.
Ім не хотілося спроневеряться
Поглядам своїм, та, з другого боку,
Чулось, що при тих поглядах стояти
Ніяково. Невтральні, що до бою
Не рвались ні з одною стороною,
Хотіли мати мир та лиш бажали:
Дбати про те, щоб нас ворожі сили
У мурах тут на глум всіх не позамикали.
Коли настала мовчанка потому,
Встав старший консул і, хвалу віддавши
Мененієвим мислям благородним,
Жадав, щоб інші так само, як він,
Вникнули в діло й прорекли свобідно,
Що думають, і підійшли до внесків.
Потім покликав знов по імені
Як другого Манья Валерія,
Брата тогó, що місто допоміг
Від короля освободити, мужа,
Що з-між патриціїв один із перших
В народі в ласці був, і завізвав
Його, аби також промовив слово.

Сей встав і пригадав насамперед
Сенатові, що скільки раз у своїх

Промовах він проповідав грядуще
Нещастя, так було, що сенатори
Йому кінчить промову не давали.
Потім жадав від тих, що досі все
Противились угоді, щоб тепер
Не домагались дослідів про те,
Що слушне, що неслухне, а коли
Тоді не довели від бунтів до спокою,
Коли в державі распрія ще мала
Була, нехай тепер подумають,
Щоб закінчить її заздалегідь,
Щоб не пішла ще ширше, ані глибше,
И неспостережено не стала невлічима
Або щонайменше тяжка до влічення
И для всіх їх джерелом великого нещастя.

«Вимоги горожан,— сказав він,— будуть
Тепер вже не такі дрібні, як перше;
Міркую теж, що не такі ж умови
Поставить нам народ для тої згоди,
Не задоволиться самим з довгів
Увільненням, а зажадає, може,
Правної охорони, під якою
В будущому він все б міг жить спокійно.

Бо відколи заведено у нас
Уряд диктатора, втерjali силу
Також права, що хорошили вільність
Народу, особливо ж теє право,
Що позволяло консулам без суду
И правовання міщан карати смертю,
Заборняло теж патриціям
Напастувать міщан у часі суду
Та віддавати їх таким, які
Напевно мусили б їх засудити,
Та позволяло відклик кождому
Від рішення патриціїв до загалу
Народу: як народ розсудить, так і буде.

І решту власті майже доостанку
Відібрано в міщан, яка в часах давніших
Прислугувала їм; і так їм неможливо
Було одержать від сенату дозвіл

На триумфальний в'їзд після війни
Для мужа, що переді всіми іншими
Достоїн був одержати його,
Для Публія Сервіля Старого.

Оттим-то легко й догадатися,
Що люд з жури по втраті права того
Й відвагу втратив, і марну надію,
Коли ще не безпеку того права,
Бо ані консул сам, ані диктатор,
Що хтіли вставиться за ним, не мали
Спромоги, але ще й оба зазнали
Тої самої ганьби та наруги
За запал свій та за свою прихильність
До бідних мас. І того доконали
По потаємній змові не знатніші
Патриції, а кілька гвалтолюбних
Та зисколюбних одиниць, що жваво
Займалися лихварством непочесним.
А зичачи великі суми грошей
На вишрубовані провізі,
Міщан багато в кабалу неволі
Ввігнали, їх жорстоко й гордовито
В нужду та недостаток утоптали
І тим до того довели, що весь
Міщанський стан проти патриціїв
Повстав вороже. Ті ж, зібравшись
В союз і головою Аппія
Клавдія вибравши, отсього мужа,
Що люд ненавидить і хтів би в нас
Закоренить немногих панування,
І з ним тепер у всі державні справи
Заводять плутанину безконечну.

Коли супроти них не виступить
Розумна й справедлива часть сенату,
То вся держава наша в небезпеці
Попасти в найчорнішу неволю
І в ній залякнути на вічний вік.

Я згоджуюсь,— додав наприкінці,—
Й голосуватиму за тим, щоб згідно
З внеском Мененієвим без угайки

Посольство вислать до сецесійоністів.
Коли прийдуть до них, хай пробують
Бунт до кінця довести по спроможі;
Коли ж вони не захотять приймати
Того, що їм послі даватимуть,
То хай послі приймають без розбору
Все те, що їм даватиме народ».

ХІІ

По нім за покликом поіменним
Встав Аппій Клавдій, що належав до
Противного народу сторонництва,
Муж велико зарозумілий на своє
Становище, й не без важних причин.
Раз, що щоденнее його життя приватне
Було шановне і наскрізь достойне,
А друге те, що погляди його
В політиці були наскрізь шляхетські,
Обчислені на вдержання поваги
Й пановання патриціїв у краї,
Нав'язуючи до Валерія,
Сей викладом таким розрешетився:

«Менше би провинився був Валерій,
Якби сказав тут лиш свій власний погляд,
Але не випуватив тих, що погляду
Противного держаться, се було би
Для нього стільки ліпше, що не мусив
Би чути теж про власні промахи.
Коли ж він не задоволився тим
Нам раду дати, по якій би ми
Зробились лиш найгіршими рабами
Наших соотчичів, але ткнув також інших,
Про мене теж такі слова тут кинув,
Що визивають і мене до бою,
То бачу й я себе примушеним
Про се сказати, а поперед усього
Підняту ним завину опрокинуть.

Закинув він мені, як чули ви, заняття
Ані приличне, ні корисне для держави,
Будімо я поклав собі задачу

На всякий спосіб гроші добувати,
Що многих бідняків позбавив я свободи
І що сецесія народу в головному
Зачерез мене піднялась. Що все те
Брехня й неправда, легко всім вам знати.

Ану, скажи ти сам, Валеріє,
Кого я за довги рабом зробив?
Котрих я горожан держав в оковах
Або держу й тепер? Хто з виходнів
Через мою жорстокість чи задля
Мойого грошолобства вітчину
Покинув? Не назвеш мені ані одного.

Ба, навпаки! Не то що з горожан
Ані одного я за довг не поневолив,
А многим дарував своє добро,
І жадного, що втрату причинив
Мені, я не зробив невільником
Ні честі не позбавив. Всі вони
Свобідні, дякують мені й належать
До тих моїх клієнтів та прихильних,
Що найвірніше все при мні стоять.

Не мовлю се тому, аби зганьбити
Тих, що не так поводяться, як я,
Ані не думаю, що коли дехто
Так поступа, як позволя закон,
Він поступити може теж неслухно,
А тільки відкидаю геть від себе
Завини, буцімто так я робив.

А що закинув він мені з докором,
Що я твердий проти бунтівників
І злих людей, мене назвавши мужем,
Що люд ненавидить і рад би оснувати
Пановання немногих, бо вважаю
Верховенство патриціїв конечним,
Се винувачення всіх вас, що яко ліпші
Не хочете, щоб гірші панували
Над вами, винувачення устрою,
Який дістався вам від ваших предків,
Аби позбавить вас його й піддати

Найгіршому зі всіх устроїв світу,
Панованню народної юрби.
Та хоч пановання найшляхетніших
Зве він панованням лише немногих,
То через те ще річ сама, хоч через
Сю назву та лиху придбала славу,
Не може нею заплямлена бути!

Та ми могли би кинути на нього
Догану тяжчу та справедливішу —
Підхлібника народу та змагання
До самовлади. Звісно кождому,
Що самовладники в державах вільних
Звичайно повстають з підхлібників
Народу, й найкоротшая дорога
Для тих, що хочуть вільную державу
В ярмо впрягти, се підхліблять усяко
Найгіршим з горожан. З такими, власне,
І якшався Валерій несастанно
Й не перестав сього й до сеї хвилі.

І будьте певні, злі та непочтиві
На проступок такий не зважились би,
Якби від сього так достойного
Й патріотичного старого мужа
Не було їм до того заохоти,
Що авантюра ся без небезпеки
Їм обійдеться, а вони понадто
Безкарно виборють собі порядки
Ліпші, ніж досі. Що говорю правду,
Пізнаєте, коли припінете,
Що, страшачи вас з приводу одної
Війни й угоду представляючи
Як неминучу, заповів згори,
Що бідняки з часом не вдоволяться
Опустами довгів, а зажадають
Ще й охорони та не подадуться
На те, щоб вашій власті підлягати,
Як досі. Він дійшов тоді до того,
Що зажадав від вас задовольність
Теперішнім положенням своїм
І ухваляти все, чого народ бажає,—
Для свого повороту, хоч би нам

Прийшлося не розрізняти між умовами
Почесними й ганебними, між справедливими
й несправедливими.

Він, бачите, вже старший чоловік,
Що вдостоївсь від нас всіх почесей,
Знизив себе до того, що з-між наших
Коханих горожан щонайглупіших
Довів щасливо до безмежної
Зарозумілості. Чи личило ж тобі,
Валеріє, на інших накидатися
З доганами, так неправдивими,
Коли тебе самого ось трапляють
Такі обвинувачення мої?

Тим, що сказав я тут, відперто вже доволі
Зроблений закид. А щодо питання,
Над яким радить ви сюди зібрались,
Кладу за справедливе та держави
Достойне й нам корисне те саме,
Що я з самого початку твердив
І вірним зістаю тверджінню тому й досі —
Не плутати порядку в нашому
Державному устрою, не нарушувать
Всі неторкаємі урядження
Предківські, з товариства людського
Не проганяти віри й правди, тих
Святинь, яких шануванням лише
Безпечно жити в державі кожній можна,
Не піддаватись нетямущому
Народові, який від нас жадає
Неправих та злочинних установ.

Від сього свого погляду ні кроку
Я не відступлю не лише тому,
Аби не показати, що я боюся
Противників, яких з цілого міста
Зтрубили проти мене горожани,
Аби мене застрашити доразу,
Але тому, що ще більш, як давніше,
Горю я запалом, обуренням подвійним
Пронятий проти вимогів народу.
У вас, отці, мене задивувала

Та недоладність ваших поглядів,
Що ви тоді, коли ще люд не був
Таким завзятим вашим ворогом,
Не вдоволили жадання його —
Опуст довгів та опуст довжних кар,
Тепер, коли він майже весь у зброї
Стоїть, вороже, виступає, радить,
Чи зволите признати йому те саме,
Чи, може, ще що більш він забажає.
Та забажається йому, гадаю,
І якнайперше жадання своє —
Поставить рівноправність свою з нами
На почесні місця й поведження однаке.

Чи ж перемініте устрій державний
На людовладство, найглупішу форму
Пановання, як я сказав уже,
Між формами правління всього світу,
Та некорисну вам, що хочете
Над всіми іншими запанувати?
Ні, коли розум вас не опустив,
А то були б ви найнерозумніші
Поміж людьми, якби, колись признавши
Незносним підлягать одному деспоту,
Тепер передали самі себе
У владу люду, най[по]ганшої
Многоголової, як кажуть, деспотії?

Ті уступки ви зробите йому,
Не склонені до них об'явами його
Прихильності, а змушені неначе
Потребою піддаючися їй,
Немовби вам уже й нічого більше
Чинити не лишилось навпаки
Всіх своїх переконань. А коли
Народ безумний замість кари за
Свій проступок дістане ще за нього
Заплату, то як думаєте, як він
Тоді угору стане дерти ніс?
Не підхлібляйте ви собі такими
Надіями, що поміркується народ,
В своїх домаганнях, коли побачить, що
Таку безумну ви повізьмете ухвалу.

В тій точці помилився також дуже
Мененій наш, шановний чоловік;
Свою-бо вдачу він на інших переносить,
По своїй доброті і інших добре судить.
Адже ж усім вам тяжко докучають
Народні маси роззухваленням,
Яке являється звичайно в гуртах
Побідоносних, та нерозумом,
Властивим у високім степені
Поспільству. Він то вчить його коли
Не в початку, то згодом-перегодом
За кожду річ, яку хотів би мати,
Але якої не вдалось дістати,
І без вагання за зброю хапати
Та проти нас нагально виступати.

Коли ж на першім кроці подастесь,
Вважаючи корисним се для себе,
То незабаром зажадає маса
Від вас чогось ще гіршого, а потім
Ще тяжчого в тім переконанні,
Що першу уступку зробили ви зі страху,
І врешті виженуть із міста вас,
Як сталося у многих вже містах,
А от нещодавно у Сіракузах,
Де власників землі прогнали їх піддані.

А як при дальших, тяжчих жаданнях
Захочете противитись, чому
Не почнете від першого ось зараз
Умом свобідним поводитись? Ліпше
Узяти привід з меншої причини,
Поки не станеться вам більша шкода;
Ліпше заздалегідь достойну обережність
Ім доказать, ніж, много натерпівшись,
Утратити терпець і аж в обуренні
Нічого не признати, та тоді
Запізно вже почати розум мати.

І хай нікого з вас не страшить рух сей
Бунтівників ані війна зовнішня!
І не цінить так слабо власну силу,

Немовби й сей раз не могла вона
Спасти наш город. Сила втікачів
Мала й не довго може вдержатися,
Бо доведеться їм не так, як досі,
Під голим небом день і ніч проводить,
А мусять узимі у землянках тривати,
Та й живності не річ буде дістати
Ані грабунок, як їм вийде та,
Що мають ще тепер, ані за гроші
Ніде не зможуть докупитися й навіть
Довезти через бідноту свою,
Бо ж ані одиниці поміж ними,
Ані вся зволоч враз не мають грошей.
Війну ж держать звичайно засоби
Великі грошові. Коли ж в додатку
У них розгардіяш настане й безголов'я,
Чого по них і сподіваться треба,
А наслідком сього внутрішні бунти,
То те розвіє й знівечить небаром
Всі плани їх.

Адже не захотять
Вони віддати самі себе сабінам,
Ані етрускам, ані жадним іншим
З чужих племен, їм не схотять служити,
Коли самі вони вперед із нами
Повідбিরали їм свободу їх.
А передовсім чи знайдуть вони
Довір'я в них? Адже ж ті знатимуть,
Яку тяжку біду вони наносять
На власну вітчину, то чи ж не просто їм
Подумать, що вони те саме зроблять
І там, де хтось захтів би їх прийняти?

А надто всі народи вколо нас
Під владою вельмож, а в жаднім місті
Не посяга міщанський стан на рівні
Права. Тому, напевно, й верховоди
Тих міст, не хочючи поспільству власному
Давать ніяких змін, не забажають
Та бунтівничого в свої вітчїни,
Зовсім оправдано лякаючись,
Що, давши раз їм рівні права,
Самі з часом свою втерять рівність.

Коли ж би я в тій точці помилився
І їх прийнято у якомусь місті,
То там запевно швидко би пізнали,
Що се не люди, але вороги
Й вороже з ними треба поступати.

Ми ж маємо по них закладників,
Жінок, вітців і інших свояків.
Що ж ліпшого ми можемо бажати
І від богів собі в разі війни благати?
Іх виставлятимемо перед очі
Тих свояків і смерть робити їм,
Якби вони поважитися могли
На нас напасти, аби муками
Найтяжчими серця їх роздирати.
І будьте певні, що, се бачачи,
Вони розм'якнуть і прийдуть до вас
З просьбами та пекучими сльозами,
Оружжя зложать, піддадуться вам
І все терпітимуть, бо зв'язки родові
Настільки сильні, що перемагають
Та нівечать всі мислі самолюбні.

Отсе причини мого погляду,
Що з боку втікачів нічого нам
Боятися війни. А щодо небезпек
Зовні, то не тепер уперве вчить нас досвід,
Що тільки на словах вони такі страшні;
Адже давніше вже не раз, коли
Нам нагоду давали вороги
Пізнать оружжя та військ наших силу,
Ті небезпеки виходили менші,
Ніж думалось. А ті, що думають,
Що власна сила міста нашого
Не так міцна й для того особливо
Війни бояться, ті не знають тої сили.

Щонайменше проти бунтівників
Ми матимем достаточну дружину,
Коли з невільників повибираєм
Тих, що в найліпших мужеських літах,

І обіцяєм дати їм свободу;
Бо ліпше нам освободити тих,
Ніж дати тамтим себе обдерти з власті,
А ті в воєнній ділі мають теж
Немало досвіду, бо часто з нами
Бували в походах. А проти ворогів
Зовнішніх підемо найохітніше
Ми всі самі й повседемо всіх своїх
Підданих. А щоб іще тая часть
Міщанства, що лишилася при нас,
До бою також стати захотіла,
Ухвалимо довгів їй дарсвизну,
Але не спільно, лиш поодинці.
Бо коли піддаємось обставинам,
І поступить повинні лагідніше,
То ся лагідність вийти на добро
Повинна не ворожим у міщанстві,
А нам прихильним, щоб по крайній мірі
Ми бачили, що ласку робимо
Не з примусу їм, але добровільно.

Коли ж і тут потрібна б ще була
Підмога, бо невільницької мало,
То скличем тих, що в польових заклепах
Та по колоніях розставлені.
Яке велике те число, се легко
Побачить з найповішого обчислення.
Римляни сто тридцять тисяч всіх
Записано в віці, що зобов'язує
До військової служби, а між ними
Ті, до яких пристали втікачі,
Вносять ледве сьому часть. Не кажу
Ніщо про тридцять тих латинських міст,
Котрі радісінько пішли б до бою
За нас задля свояцтва родового,
Коли б ви їм признали рівне право
Лиш з нашими міщанами, чого
Вони найгарячіше все бажають.

Та що в війні з усього найважніше,
Про що самі ви не згадали досі
Ані ніхто з ваших дорадників
Не спом'янув, се скажу, накінець.

Хто хоче бачити кінець щасливий
Війни своєї, той не потребує
Нічого так, як добрих полководців.
Такими місто наше пребагате,
А наших ворогів міста всі вбогі.
Військà, хоч зложені з найбільших мас,
Під полководцями, що полководити
Не вміють, виповняють лихо те,
На що їх вислано, не з власної вини
Марнують силу й дізнають тим більше
Нещастя, чим в них більші засоби.
Та добрі полководці, хоч малі
Війська дістануть, скоро роблять їх
Великими. Отож допоки в нас
Мужів багато, що провідниками
Служити можуть, не забракне нам
Людей, що радо в бій підуть за ними.

Се все обдумайте, діла геройські
Свого міста нагадайте, прошу,
Й не повізьміть трусливої, гидкої
Та малодушної і вас самих
Негідної ухвали. Отже, що ж?
Коли б мене хто запитав, що я вам
Чинити раджу,— бо се, певно, ви
Давно вже раді з моїх уст дізнаться,—
Я відповім: ані не шліть посольства
Бунтівникам, ні опусту довгів
Не ухваляйте та й нічого не чиніть,
Що виявляло б страх ваш та безрадість.
Та як вони оружжя поскладають,
До міста вернуть і дадуть вам змогу
Про них рішити все діло на дозвіллі
Й основно розібравши, поступіть
Легідно з ними, знаючи те добре,
Що глупота, коли в великій масі,
Зарозуміла проти малодушних
Та проти тих, що стануть перед нею
З самоповагою — ого, сейчас стає покірна».

Коли скінчив свою промову Клавдій,
 Стояв великий крик і галас довгий час
 В сенаті. Ті, що відомі були
 Як оборонці та прихильники
 Пановання патриційів і в тім стояли,
 Що треба більш на тее покладатись,
 Що згідно з правом, аніж налягати
 На те, що праву строгому противне,
 Згодились з Клавдієвим поглядом
 І зажадали теж від консулів,
 Щоб приступили на ту сторону,
 Що має дійсне право за собою,
 Й подумали, що королівська власть
 У їх руках, а не уряд народний.
 Жадали, щоб щонайменше вони
 Вели неутрально й жадній стороні
 Насилля не робили, поціслили
 Голоси всіх senatorів присутніх
 І там пристали, де голосів більшість.

Коли ж на жаден внесок не пристануть
 І необмежену собі присвоять власть
 Щодо поєднання, вони сказали,
 Що не допустять, але зі всіх сил
 Спротивляться словами, доки йде,
 А як потрібно буде, й зброєю.
 Набралась їх досить велика купа,
 І майже вся молодіж патриційська
 Пристала до тієї постанови.

А ті, котрі бажали супокою,
 Були за внесками Мененія
 Й Валерія, а переважно ті,
 Що вже віку підійшого діждались
 І пригадуть могли всі злидні ті,
 Які війна домашня, внутрішня
 Наводить на держави. Та не можучи
 Остоятись перед галасом
 Та розрухом молодших і на їх
 Сердитість та зухвальство, особливо
 Те, що вони супроти консулів

Ялили, дивлячись недовірливо,
Вони збоялися, коли вже мало
Піти на кулаки, щоб не дісталось їм,
Коли не подадуться, й почали
Сльозми та просьбами противників благати.
Коли ж унявся галас і з часом
Тиша настала, переговори
Наперед консули оба з собою
І врешті ось яку поставили заяву:

«Ми, отці реєстрові, уважали б
Переді всім пожаданим, аби
Ви всі були одної думки й мислі,
Розваживши, що радите ви тут
Над урятованням держави; коли ж ні,
То стоїмо на тім, що поміж вами
Молодші мусять старшим підлягати
Й не бути так сварливими. Нехай
Подумають, що як до старших літ
Дійдуть, і їх стріне така пошана,
Якої ми тепер від них зазнали.

Та бачачи, що в суперечку ви
Зайшли, найнагубнішу з всіх хороб
Людських, і що молодші поміж вами
В зарозумілості великій пробувають,
Звертаємо до вас усіх веління:
Опорожніть сю курію тепер,
Бо решта дня вже до кінця доходить,
А на найближчий збір прийдете, певно,
З більш поміркованими поглядами
І в ліншому, мирнішому настрою.

Коли ж ота сварливість не уймється,
То ми не будем кликати молодших
Надалі ані в судових ділах,
Ні в політичних до засідань наших,
А зробимо законом відповідним
Їх галабурдному поводженню кінець:
Усталимо число літ відповідне,
Які прожити мусить член сенату.
І старшим знов дамо їх голоси,
Та як вони не схочуть погодиться,

Ми зробимо сварливості їх скорий
Кінець, який,— се будете наперед
І чути, й знати.

Адже звісно вам,
Що відколи живем у сьому місті,
Ми маємо закон, який дає
Сенатові повновласть, крім вибору
До урядів державних, крім ухвали
Про правосильність всякого закону,
Про виповідження війни й закінчення
Вже вибухлої, — лише ті три точки
Має рішати народ своїми голосами.
В отьому радили ми всі
Не про що інше, як лиш про питання:
Війна чи мир? Тому конечна річ,
Аби ухвалу нашу потвердив
Народ, допущений до голосування.

Отож накажемо народові, аби,
Згідно з законом сим, на форумі
Зібрався, коли ви виповісте свій осуд,
І взяв його під голосування.
Ми думаем, що таким способом
Усунемо найшвидше свар між вами,
А за чим буде більшість голосів,
Сьому признаєм ми закону стійність.
І справді, заслужили на ту честь
Ті, що прихильні місту позістали
І з нами рівно хочуть поділяти
Щастя, й нещастя, і зиски, і втрати».

XIV

Сказавши сеє, розпустили збір.
В найближчих днях веліли всім із краю —
З сіл, хуторів, місточок та укріплень
Зібратися й на той сам день один
Засідання сенату призначили.
Дізнавшись в означений той день,
Що місто заповнилося народом,
А настрої між патриціями геть пом'якшав
Наслідком просьб та сліз дітей,
Жінок, вітців збунтованих плебеїв,

Які благать їх не переставали,
Пішли два консули в той день рішучий
На форум, що від досвітку самого
Народом різnorodним наповнявся.
Прийшовши перед храм Вулкана, де
Звичайно збір народу відбувався,
Вони перш всього похвалили люд
За так численне зібрання й готовість
До участі в ділах громадських, потім
Упоминали їх, аби в спокою
Держалися, аж доки сенатори
Не повізьмуть свою ухвалу згідно,
Й веліли своякам бунтівників
Надію добру мати, що невідвзі
Знов повітають своїх серцю любих.

Потім пішли до курії та промовляли
Лагідно й помірковано то тут, то там,
Взиваючи теж інших, аби в душі
Лагідності та людяності промовляли.
Мененієві дали перше слово;
Сей встав і промовляв в тім самім душі.
Що перше, завзивав сенат до згоди
І закінчив тим самим своїм внеском —
Посольство якнайшвидше вислати
До виходнів з необмеженою
Повновластю до вставлення угоди.

По нім вставали три, по старшинству
Викликувані, що в літах давніших
Бували консулами; всі вони
Стали на тім — згодитися на внесок
Мененія. Аж ось черга прийшла
На Аннія; той встав і мовив ось що:

«Бачу, отці, що консули оба
Й ви інші майже всі на тее згідні —
Назад спровадити народ хоч би
І на яких йому пожаданих умовах
І що я сам зі всіх, що спротивлялись
Поеднанню, лишився тут, народу
Независний, а вам допомогти не можу.
Проте не спроневірюся я свому

Переднішньому переконанні,
Ні добровільно не покину своїх
Поглядів на державне правління.
Чим більш опущеним себе тут почуваю
Від тих, що погляд мій уперед поділяли,
Тим вище будуть у часах будущих
Ті погляди і чтити, й поважати,
А доки я живу, буде хвалà мені
Відплатою, а як умру, то пам'ять
Моя буде безсмертна у потомства.

Нехай же, Юпітре Капітолійський,
Інші боги, що місту нашому
Сприяєте, герої й генії,
Що римські хороните оселі,
Сей поворот утікачів для всіх
Буде корисний, буде радісний!
Нехай фальшивим буду я пророком
І дурю сам себе в тих виглядах сумних,
Що маю на будуще. Та коли
Наслідком сих ухвал спадé нещастя
На ту державу нашу,— а се скоро
Покажеться,— тоді дасте мені
Повновласть, а я замахом одним
Спасу громаду й вирятую певно.
До мене ж, що ніколи досі я
Сказати не волів приємного
Замість корисного ані тепер громади
Не зраджую, працюючи лише
Для блага власного, ласкаві будьте
Та милостиві! Сього я в богів благаю,
Бо внесків більш тепер уже не треба,—
Тепер так само, як і перед тим,
Висказую опінію свою:
Міщанам, що лишилися у місті,
Даруймо, а бунтівників
Усіми силами воюймо, доки
Остатній з них оружжя не зложив».

Сказавши сю промову, Аппій сів.
Всі старші тут своїми голосами
Пристали до Мененія, а як
На молодіж прийшла черга, устав

Серед оживленого зацікавлення
Всього сенату Спурій Навцій молод,
Потомок одної з найповажніших
Родин, якої предок Навцій був
Одним із тих, котрі з Енеєм разом
Троянців до Італії вели¹;
Жерцем був він Афіни Поліади,
А вимандруючи з Трої, взяв
Її ікону, що його потомки,
Члени родини Навціїв, у себе
Як святощ берегли і в спадщині
Із роду в рід собі передавали.

Сей Спурій Навцій серед молодезі
Задля своїх чеснот належав до
Найвизначніших, і була надія,
Що незабаром консулом зістане.
В своїй промові попереді всього
Сказав декілька слів у обороні
Молодших, що вони не з упору
Проти батьків ані з зарозумілості
Так гаряче й бурливо виступали,
Боронячи на попередньому
Засіданні сенату поглядів,
Не згідних з тими, до яких тепер
Пристили старші. Лиш їх молодість
Та кров гаряча винні тому, що
Вони в невідомості тоді зблудили,
Тепер же хочуть дати доказ свої
Доброї волі й погляд свій зміняють.
Нехай же старші й розумніші сміло
Ухвалюють те, що для спільного
Найкориснішим видається їм,
Вони ж не будуть доброму противні,
А радо вслід за старшими підуть.

В тім дусі висловились також інші
З молодших, окрім лиш зовсім немногих,
Приблизних Аппія. Отсю ввічливість

---

¹ Про нього згадує Вергілій у «Енеїді», кн. V, р[ядок] 704.

Молодших похвалили консули
Та упімнули їх у всіх публічних справах
Держатися виrozumілості.

По тому йменували консули
Десять патриціїв найвизначніших,
Що, крім одного, всі консулами були,
Послами до плебеїв, іменно ж:
Мененія Агріппу, сина Кая,
Публія Сервілія Публієнка,
Авла Постум'я Бальба Публієнка,
Постумія Туберта, сина Квінта,
Тіта Ебуц'я Флава, сина Тіта,
Серв'я Сульпіц'я Камеріна Публієнка
Й Авла Вірґінія Целімонтана,
Авлева сина. Тут же консули
Засідання сенату розв'язали,
І вивели послів перед народ,
Та прочитали всім сенатську ухвалу.

Всі закричали, що бажають знати
Ті внески, що доручено послам,
Та консули відмовили одверто,
Що їх послі дістали повну власть,
Яким лиш зможуть способом
До приязні поміж патриціями
Та простолюддям довести без жадних
Ключок і хитрощів, аби лиш виходнів
Якогога найшвидше в їх вітчину вернути.

XV

З таким порученням ще в той сам день
Із міста рушили послі. Та ще
Перед їх приходом тим в таборі
Було сповіщено все, що було у місті;
Зараз усі, мов пчоли з вулія,
Ринули з шанців і пішли назустріч
Послам, коли далеко ще були.

А був у таборі один дух бунтівничий
Та дуже неспокійний, що мав дар
Будуще довгий час наперед пізнавати,

А все, що знав і думав, мусив зараз
Як невдержимий говорун і мейло
Виповідати. Звався Люцій Юній,
Як той, що з Риму королів прогнав;
А що бажав йому у всьому дорівняти,
Хотів, аби й його прозвали Брутом!

Се честолюбіє говоруна
У многих збуджувало сміх, тому,
Бажаючи покепкувати з нього,
Не раз його і Брутом називали.
Сей чоловік почав Сіцінію,
Що в таборі за полководця був,
Доказувать, що не гаразд народу
Полегко піддаватися на внески
Послів, а то, жадаючи замало,
Він виторгує також поворот,
Менше почесний. «Треба якнайдовше
Нам спротивлятися й надати ділу
Якнайстрашніший вид». — Так мовив він,
І обіцявся в імені народу
Встругнуть промову, і навчив його
Ще й інших способів, як говорити
Й як поводитьься. Так намовив він
Сіцінія. Сей скликав весь народ,
Призвав послів і запросив, аби
Сказали, від кого і з чим приходять.

Тут вийшов уперед Маній Валерій,
Зі всіх найстарший, найпопулярніший,
Юрба теж виявила йому зараз
Свою прихильність окриками втіхи
Та окликами: «Ось отець, порадник!
Ось порятівник наш у час недолі!»
А як по криках тих тиша настала,
Промовив ось якими він словами:

«Ніщо вам, горожани мої любі,
Вже на заваді не стоїть вертати
У вітчину та з рідними своїми
Знов поєднатися. Ухвалив сенат
Вам почесний, корисний поворот
Ще й з постановою — не мститися ні за що.

Що сталося. Нас, про котрих він знав,
Що ми найбільші, знай, приятелі народу
І що народ заслуги наші цінить,
Нас вислав як послів до вас, нас вибрав
І дав нам необмежену повновласть
Для поєднання, щоб ми вашу волю
Не тільки вгадували наздогад,
Але почули з ваших власних уст
І знали, на яких умовах
Захочете ви распрю закінчити.

А як домагання поставите ви слушні,
Такі, що сповненню їх на заваді
Не стане жадна неможливість ані
Якась незагладима ганьба, все
Признати вам і ще чекать на дальші
Оречення сенату, річ велику
Не відкладать на довгі проволоки,
Не наражать на вороговання
Противників. Коли сенат отсе
Призволив, горожани мої любі,
Беріть же радо подану вам ласку,
По щирості та з повним запалом,
Цініть високо щастя те велике
І дякуйте богам зо всеї сили,
Що Рим, так многих вже народів пан.
І той сенат, найвелччнше тіло
Зі всіх, які вміщаються у нім,
Хоч перше місце він займа в державі
І не його звичай противнику вступати,
Перед одними вами добровільно
Набік кладе достоїнство своє.

Не хотячи розслідувать докладно
Повинності й провинності обох
Сторін, він вищий проти нижчих, сам
Перший послав до вас послів у справі
Поєднання. Прегорду відповідь,
Яку дали ви першим висланцям,
Приняв він без образи, а образу
Зарозумілості й зухвальства вашого
Зніс як отець учтивий від дітей
Малорозумних. Ухвалив нарешті

Знов інше вислати до вас посольство,
Зі своїх прав відвічних попустити
І все прийняти, горожани любі,
Що з слушністю лиш можна погодити.

Коли такого щастя ви діждали,
Не отягайтесь, горожани любі,
Сказати, чого жадаєте? Не поводитесь
Згїрдливо з нами, бунтові зробіть
Кінець, назад вертайте в тее місто,
Якому вдержання й життя своє
Завдячить маєте й якому злу прислугу
Зробили ви й злу плату віддали,
Покинувши його так, що воно, оскільки
Від вас залежало, пустинею стоїть.
Коли прогавите отсю корисну хвилю,
То часто, вірте, буде вам бажаться
Ще іншої подібної діждатисья».

XVI

Коли скінчив Валерій, виступив
Сіціній і сказав: «Не лиш одного
Голосу слухати повинні ті,
Що хочуть добрую пораду мати,
В тяжкій біді корисне обібрати,
А мусять і противне розіжвати,
А особливо, коли так важне
Заходить всенародне діло,
Що й наймудріший інколи не втне,
Хоч як рубав би сміло».

При тім візвав усіх із люду свого,
Щоб проти внеску сенаторського
Сказав усе, що знатиме й захоче,
Без боязні та поздержливості:
«Відносини не дозволяють нам
Усяким піддаваться новинам;
В біді, що нас зі всіх боків так тисне,
Відвага наша хай не кисне,
А на всі легкодушнії приваби
Хай ум наш не дає ніякої ослаби!»

По тих словах тиша загальна стала,
Один по другім поглядав очима,
Шукали всі, хто з них за загал заговорить,
Та жаден якомсь з них не виривався.
Сіціній ще раз повторив свій зазив
І ще раз. Всі мовчали. Люцій Юній,
Що сподівався Сіцінія промови,
Яка б його перед римлянами
Могла позбавити довір'я, рад не рад —
Сам мусив на таку промову промагаться
Й заговорив, гляба ¹ було довш отягаться.

«Страх перед нашими патриціями,
О горсжани, корениться й досі
В серцях у вас, як бачу, й німить вас,
Тому, залякані, надумуетесь ви
Одверто висловить ті розговори,
Які звичайно точаться між вами.
А може, помилує кождий з вас:
Найближчий ось про загал заговорить,
А всі, коли чим важити потрібно,
Все відважніші, а я сам у сховку
Безпечнім помовчу, а з користей загальних,
Що інші смілістю своєю роздобудуть,
Я матиму теж свій пай хісна.

Та помиляється він, неборак!
І якби всі гадали так, як він,
То кожного поодинокого
Трусливість стане шкодою для всіх.
І коли кождий дбає лиш про власну
Свою безпеку, то запропастить
Безпеку спільну всім.

Та коли ви ще досі не пізнали,
Що нічого страхаться вам лиш доти,
Доки оружжя держите в руках
І можете свою свободу боронити,
Пізнайте хоч тепер се й вид отснх
Послів нехай наукою вам буде.
Бо не прийшли горді та твердосерді,
Щоб нам розказувать, як перше, і грозити,

¹ Г л я б а — гуцульське *годі*.

Але прийшли взивати та просити,
Аби в свою ми вітчизну вернули,
І починають аж тепер із нами
Як із собі рівними балакати.

А що? Ви боїтеся їх іще
І мовчите? Чому б вам хоч тепер
Не думати свобідно, не зірвати
Вудил нарешті і не висловить
Одверто все, що ви від них терпіли?
О дурні, чи ще боїтесь якогось
Більшого лиха, що зустріне вас,
Коли, за моїм прикладом, з вас кождий
Для речі вільної розпутає язик?
Бо я наважився за вас і проти них
Все висловить одверто та свобідно,
Що висловить давно було вже треба,
Нічого не скриваючи.

А що сказав Валерій, що ніщо вже
Нам на заваді не стоїть і можем
У вітчизну свою вертати, бо сенат
Признав нам поворот і ухвалив
До того ще не мститься ні на кім,
То в відповідь йому намірив я
Сказать отсе, що праве, й справедливе,
І що давно сказать було вже треба.

Не одно ще, Валеріє, спиняє
Нас, що не можемо оружжя поскладати
І вам піддатися, але отсі три точки
Найважливіші та найвимовніші.
Перша річ: ви приходите до нас
Як оскаржителі, немовби ми
Зробили щось неправе, в тій думці,
Що поворот для нас найбільше добродійство.
По-друге: кличучи нас до єднання,
Не натякаєте ні словом ви,
Які ж то справедливі й людяні
Умови нам дають вони для нього;
А третє: ні одна з обітниць ваших
Не щира, бо віддавна раз у раз
Ви нас ошукували та дурили.

Про кожду точку розведусь окремо,
А точкою про законніть почну.
Коли ми кривду вам зробили, бачте,
Ми не жадаємо безкарності від вас
Ані прощення, ми не хочем навіть
Із вами спільно місто се держати,
І лиш там лишиться, де нас заведе
Судьба, все ж інше полишаєм долі
Та божій волі.

Та коли неправдою, яка
Стрічала нас від вас, зневолені
Піддатися тій долі, яка нас
Тепер постигла, чом не признаєте,
Що ви погано поступали з нами,
Чом прощення не просите самі?
А ви говорите, що признаєте
Нам вибачення, хоч його, властиво,
Самим би вам просити треба,
І гороїжтесь, немов звільняєте
Нас від гніву свогого й кари,
Хоча силкуєтесь звільнити самих себе
Від гніву нашого та помсти.
Сим ви фальшуєте саму суть правди
Й перевертаєте догори дном
Саму основу права.

А що не вам кривд зроблено так много,
Лиш ви багато кривди наробили
І що ви, хоч дістали від народу
Великі й многі добродійства чи то
На полі свободи, чи то на полі власті,
Йому похвально їх не відплатили,
Се хочу в вуха вам тепер покласти.
Вийду від фактів, знаних також вам,
І на богів! Коли скажу неправду,
То не пустіть свобідно з сього місця,
А опрокиньте зараз мій глагол!

Держава наша з давнього давня
Була під самовластю королів,
А аж до сьомого людського покоління
Були ми королівські ненастанно

І під усіми королями люд наш
Ніколи кривд не знав від королів,
А вже найменше, мабуть, від останніх.

Не хочу говорити тепер нічого
Про те, які добродійства великі
Одержав він від власті королів.
Вони піддобрювалися йому,
Аби здобуть собі його прихильність,
А проти вас держать у ворожнечі.
Се чинять всі, що власне панування
Хотять збільшити деспотичним робом.

Крім інших [благ] і щедростей, вони,
Здобувши по війні предовгій Свессу,
Дуже цвітуче місто, хоч могли
Ні з ким свою здобичу не ділити,
Лише задержати собі й тим робом
Всіх королів багатством перегнати,
Не захотіли се вчинить, веліли
Здобичу всю доуки позносити,
Так що, окрім худоби, та рабів,
Та іншого майна великого й значного,
Ми до п'ять мін¹ на мужа взяли грішми.

На те ми не зважали, а коли
Вони занадто деспотично стали
Радитися й занапащати многих —
Не з люду, але понайбільше з вас —
В святім обуренні на їх неправди
Зреклися ласки їх та доброти
Та стали на ваш бік і з вами проти них
Повстали порівно ті, що були у місті,
І ті, що в таборі, прогнали їх,
А власть їх ми на вас перенесли.

І хоч не раз було се в нашій силі
Ім, вигнаним, ту власть назад віддати,
Ми відіпхнули ті великі дари,
Які вони нам обіцяли, щоб ми
Супроти вас зламали нашу вірність
(І їм до повороту помогли);

---

¹ Коло 2850 корон на наші гріші.

Що більше, ми перетерпіли много
Великих небезпек і війн упертих,
І аж до сеї хвилі, отсе вже
Сімнадцять літ, вичерпуем всі сили
У війнах із сусідами всіма
За спільну вільність.

Бо коли держава
Ще не була устроєна порядно,
Як се бува при наглих перемінах,
Ми мусили проти найвизначніших
Етрусських міст, Тарквініїв і Веїв,
Що королів при помочі великих
Армій назад спровадити хотіли,
Немногі проти многих в бій ставати.
Ми виявили запал і завзяття,
Побили наших ворогів у битві
Й прогнали, а той консул одинокий,
Що не згіб в бою, владарем лишився ¹.

Недовго по тім мали на карку ми
Порзену, короля етрусків, котрий також
Хотів нам вигнанців спровадити назад;
Не тільки сам він величезну силу
Зібрав з Етрурії усеї, але також
Король із тою, що давно згромадив,
До спілки з ним нагрянули на нас.
А ми, не маючи мужів дорослих
Настільки, щоб їх силі дорівняти,
З-за того мусили переносить облогу
В безрадності, терпіти недостаток
І брак всього потрібного й нужду,
Аж поки з ворога собі Порзену
Приятелем та другом не зробили
Й до відвороту не спонукали.

Нарешті, коли втрете королі
Старались поворот свій переперти
При помочі латинського народу,
Із тридцятьох міст силу назбирали,
А ми дивилися, як ви в розпуці
Благаєте підмоги в кожного

¹ В тій битві погіб перший консул Юній Брут,
а живим вийшов третій з ряду.

Та покликаєтесь на товариство,
На спільність виховання та камбратство
В війні, ми не могли рішиться
Покинуть вас у тій тяжкій потребі.
Ми вірили, що найславніша та
Й найпочесніша боротьба — за вас,
Ми наразилися на небезпеки,
Вдалися в ту найбільшу боротьбу,
Одержали в ній много ран тяжких,
Утратили приятелів багато,
І свояків, ровесників, та другів,
І побідили ворогів, убилл
Іх вожаків та знищили доразу
Все королівське кодро. Що ж нам з того?

Все те, що ми зробили понад силу,
Щоб вас від деспотів освободити,
Вся та готовність жертвувать себе
Самих, яку нам не тверда конечність
Піддать могла, лиш наша чеснота,—
Все те, чого ми, ми, ми доконали,
Аби ви почесні великі мали
Й над іншими вельможно панували,
Своє пановання ще далі розширяли,
Ніж в початку вдогад кому було,—
Все те — почувте тепер від мене,
А як у своїй бесіді я де в чім
Від правди відбіжу, як в початку зарікся,
То зараз заперечуйте мені!

Вам не досить було, коли свобода
Здавалась обезпеченою вам,
На тім спиниться, але коли раз
Ви почали в відважній пригоди
Вдаватися й старе перевертати,
Стали всі без різниці ворогами
Для вас, хто тільки свободи своєї
Держався, так що, бачиться, цілому
Світу ви виповіли би війну.
В тих авантюрах і до тих воєн,
Для тої жадоби розширення
Вам було треба вжити наших тіл.

Як ті міста, котрі поодинокі
Або по два лучились за свою
Свободу проти вас до бою,
Ми побіджали їх чи в чистім полі,
Чи здобували по тяжкій облозі,
Поки під вашу підчинили владу,
Се поминаю. Бо пощо числити
Ще факти, коли й так багата
Перед мною тема до промови?

Та ось, візьмім,— уся Етрурія,
Що на дванадцять волостей була
Поділена й таку велику силу мала
На суші та на морі — хто поміг
Її під нашу владу підчинити?
А он сабіни, так великий люд,
Що з вами за першенство все боровся,
Чийй завдячете се підмозі,
Що вже не борються за рівність з вами?
А далі тридцять тих латинських міст,
Що величалися не лиш великістю
Своєї сили, але надто горді
Були теж на свояцтво ваше з ними,—
Хто покорив їх і довів до того,
Що, щоб в рабство не впасти поголовно
Та своїх міст не бачити в руїнах,
До вас звертається мусять по підмогу?

Ще й інше помину, що ми, коли ще
Не були з вами у таким роздорі
Й самі ще деяку надію мали
Позбуться бідування та набути
Дещо користей, що пливуть із власті,
Посполу з вами серед небезпек
Доконували. Та коли виразні
Були вже докази на те, що ви
Владу у деспотію перемінили
І з нами поводитись, як з рабами.
І ми супроти вже не могли
Однаково прихильно поводитись,
Тоді всі майже ті підбиті племена
Повстали проти вас. Відпали перші вольски,
Пішли за ними екви, герніки,
Сабіни й многі інші.

Жаден інший

Момент не видавався так пригідним,
Якби лише були ми захотіли
Зробить одно з двох: або власть вашу
Звалити; або легшою зробити.
Чи згадуєте ще, в яку розпуку
Попали ви за власть свою й яка
Опанувала вас усіх зневіра,
Що не захочем ми у ваших боях
Вам помагати або в обуренні
Свійому перейдем до ворогів,
І які просьби та обіцянки
Тоді ви розсипали перед нами?

А що зробили ми, унижені
Й катовані від вас? Ми піддалися
Проханням і дали порушити себе
Обіцянкам, які отсей шановний
Сервілій, що тоді був консулом,
Давав народові. Ми не вмінили вам
Во зло того, що вже пройшло — минуло,
А повзяли надію, що будуще
Покращає, й пішли у ваші легіони.

В короткий час врагів усіх ми побідили
Й вернули з бранцями премногими
Та й значною добичею. Яку ж ви
За се подяку вирядили нам?
Може, заслужену та відповідну
Тим небезпекам, що ми відвернули?
Ні, зовсім ні! Обіцянок своїх,
Які ви через консула в ім'я держави
Нам подавали, не сповнили ви,
А консулу самому, славному
Та праведному, що надужили ви
Його для ошуканства свого,
Відмовили тріумфу, хоч на нього
З усіх людей найбільш він заслужив.
І не з якої іншої причини
Його ви вкрили ганьбою такою,
Як лиш тому, що домагався він,
Аби по правді й слушності зробили
Ви те, що обіцяли, і що він

Не крився з тим, що на ошуку вашу
Обурений.

А ось недавно ще —
Бо се додати хочу до того,
Що тут сказав про точку правовую,
Аби на тім із нею покінчити —
Коли напроти нас повстали екви,
Сабіши й вольські однодушно не лиш
Самі, а ще до себе й інших звали —
Чи ж не були ви змушені до нас,
До низьких, подлих, удаватися,
Високі та великі, й обіцяти
Усяку всячину, аби лиш ми
Вас рятували? А щоб не здавалось,
Що знов ошукуєте нас, що ви
Зробили надто явно, ви вжили
Отсього ось Манья Валерія,
Найбільшого прихильника народу,
Щоб ним замаскувать свою ошуку.
Сьому йняли ми віру: раз, що був
Диктатором, а головно тому
Що в многих справах нам учтивим показався,
В нім нам була надії запорука,
Що сей раз не досягне нас ошука.

І ми в тій теж війні допомогли вам
І побідили ворогів, відбувши
Немало немалих, незначних боїв.
Коли ж війна скінчилася скоріше,
Ніж кождий сподівався, й дуже славно,
Не стало лиш одного, щоб ви чим
Гаразд урадувались і народу
Віддячились. Еге, не так-то вийшло!
Ви проти волі нашої хотіли
Нас під оружжям та під хоругвами
Держати довше, піж було потрібно,
Аби лише в обіцянках своїх
Не встояться, як з початку самого
Ви вже були собі постановили.

Коли ж той муж, що сором і огиду
Такого поступка не хтів на себе взяти,
Впровадив військо все назад до міста

І до домів вояцтво розлутив,
То взяли [ви] собі се за притоку,
Щоб не вчинити те, що слушність вимагала,
І оскандалили його та не сповнили
Ані одного з приречених нам,
Зате нараз три злочини вступнули:
Знівечили достоїнство сенату,
Кредит отсього мужа зруйнували,
А своїх доброчинців, нас, народ,
Позбавили плодів нашого труду
Й своєї вдячності.

Коли ж таке

Та многе інше надто до сьогó
Подібне маєм вам закшнути,
Патриції, то не хотіли ми
Вдаватися до вас у просьби та благання
Ані приймати поворот безкарно,
Як ті, що кари гідне щось зробили.
І ми не маєм наміру докладні
Про все, [що] сталося отак на почсканні,
Бо й ми зійшлись сюди обговорити
Усталення согласія між нами,
Те ж, що було, готові вкинути
У пронасть забуття й покрити мовчанням.

Та чом же ви не скажете одверто,
Пани послі, чого ви тут прийшли,
З якими жаданнями вас прислали?
Які ви нам надії принесли,
Щоб з ними в місто ми назад вертали?
Яка нам доля за провідника
Має в дорозі тій служити?
І втіха, й радість там нас привіта яка
(Щоб з нами далі разом жити)?
Бо досі ми не чули, щоб ви нам
Якесь добро чи ласку обіцяли,
Ніяких місць почесних, урядів,
Ніякої в недолі запомоги.
Зовсім, зовсім нічого!

Та й не повинні ви були казати,
Що зробите, а наперед зробити,
Аби ми вже заздалегідь від вас

Якийсь учинок мали, сплоджений
Доброю волею, й могли догадуватися,
Що й решта потече з того самого
Істочника.

Ага, згадав! Вони відповідять,
Що прибули з необмеженою
Повновластю на все, так що аби
Ми що тут вмовились, там буде важне.
Се, може, й правда, може, станеться
Й те опісля, що з того впливає.
Я не перечу, але рад би чути
Від них, що на будуче статся має.

Коли ми тут уложимо заяву,
Які умови кладемо на те,
Аби вернути, і вони признають
Нам їх, хто преці буде за порука,
Що ся угода встоїть ся і в Римі?
Яку безпеку матимем, в яку би
Дуфаючи ми з рук оружжя клали
Й свої особи знов у власть їх віддавали?
Чи, може, ті сенатські ухвали,
Що ще про сеє не запали?
Бо не запала, справді, ні одна.
І хто запобіжить, аби ухвали ті
Знов іншими не уневажнено,
Коли сього захоче Анній Клавдій
Та співкоритники його? Чи, може,
Повага тих послів, котрі на неї
Покласти можуть лиш слова свої?
Але ж бо, власне, через сих мужів
Вони вже перше нас вдурили.
Чи, може, писані та на богів
Ще присяжені які угоди,
Яких потвердження через присягу
Від них одержимо? Та я не довіряю
Зі всіх людських запевнень тим найбільше,
Що ствержені присягою. Бо ті,
Що власть держать, погорджують богами,
І знаю се вже я не перший раз,
А досвідом поучений давнішим,
Що пошеволі, з примусу гіркого

Заключені угоди проміж тими,
Що панувати хочуть, і між тими,
Котрі свободи прагнуть, остояться
Лиш доти можуть, доки їх у силі
Держить нужда, що й виплодила їх.

Що ж се за приязнь і яка се вірність,
Що змусила б нас чемності робити
Одних одним навпаки нашій волі,
Аби ми, обі часті, ждали тільки
На нагоду ту згоду розірвати?
Наслідком буде обопільна зависть
І ненастанні винувачення
Одних на других, пехіть і пенависть,
Всі роди зла і вічна боротьба
З метою — знівечить противника,
А то, коли прогаєм нагоду,
Тебе самого він здушить захоче.

Нема нещастя більшого — всі знають,
Як домова війна, де побіждені
Нещасні, побідителі ж несправедливі,
А ті й другі хіба ту корнсть мають,
Що від своїх найближчих умирають.

В такій так непожаданій пригоді
Не кличте нас назад в доми, отці,
І не йдім на їх поклик, горожани,
А стіймо задоволено на тім,
Як переможна нас судьба роздерла.
Нехай ціле лишається їм місто,
Нехай вживають те, чого вживати
Ми не могли, хай жруть самі
Усе добро, прогнавши з вітчизни
Нас, низьких та безславних горожан.
А ми підемо геть, куди нас доля
Погонить, і здаваться буде нам,
Що місто ми покинули чужеє,
Не своє рідне. Адже жаден з нас
Не має тут вже наділу (що жереб
Колись йому в нагороду приділив)
Ні дому батьківського, щоби ми,
Милуючи, й свій рідний край любили,

І в нім лишались навіть навпаки
Всім нашим переконанням. Ба навіть
Свобода, за яку з нараженням життя
Боролись ми, для тіл своїх не можемо
Тут удержати. Наше-бо добро
Почасти вороги розруйнували,
Почасти витратив брак живності,
Почасти ж ті вірителі зухвалі
Нам видерли так, що нарешті ми
Були примушені для них і наші власні
Поля оброблювать, нуждуючи,
Копать, садить, орать і стада пасти.
А за товаришів ми мали в них
Рабів тих самих, що ми їх у війнах
В полон забрали. Деякі з нас мали
Кайдани на руках, а інші на ногах,
А інші, як ті звірі найдикіші,
Залізні обручі на шиях, а до ніг
Прикріплені іще залізні кулі.
Про муки та катовання в в'язницях,
Про батоги та про надсильну працю
Від ранків аж до пізніх вечорів,
Про всякі інші ще жорстокості,
Про гордість та зухвальство, що зносити
Ми мусили, про все те промовчу.

Коли ж від всіх тих многих і великих
Терпінь освободила нас судьба,
То скільки в нас охоти до життя
Та сил, тікаймо радо геть від них,
А доля й божество, наші спасителі,
Будуть провідниками нашими.
Свобода хай нам буде вітчиною,
А чеснота за всі багатства стане!
Я певен, що прийме нас кождий край,
Бо тому, хто прийме нас, не докучим,
А будемо помічні та пожиточні.

Взірцями хай нам будуть многі греки
Та варвари, а передівсім предки
Наші та їхні, з яких декотрі,
Як ось Еней, з Азії в Європу
Прийшли та заснували город свій

В латинів краю, інші знов пізніше
Із Альби вийшли так на виселок
Під Ромуловим проводом пішли
І в отсім місці город збудували.

А в нас не тільки трохи більша сила,
Як в тих, що з Трої й Альби мандрували,
Але потрійна, а для виходу
У нас справедливіша теж причина.
Ті, що йшли з Трої, прогнані були
Від ворогів; нас гонять приятелі;
Та більший жаль, коли втікати мусиш
Від свояків, аніж від ворогів.
А ті, що з Ромулом на виселок пішли,
Аби на ліпшому осісти ґрунті,
Покинули лиш місто своє рідне,
А ми втікаєм від нужденного життя,
В яким нема для нас ні міста, ані дому,
І творимо колонію, що ані
Богам ворожа, ані небезпечна
Людям, ані краєві жадному
Шкідлива та докучлива не буде.

Адже не пориваємося ми
Кров проливать та мордувати тих,
Що гонять нас; ми не пустошимо
Огнем, як кажуть, і мечем той край,
Який ми покидаєм, не лишаєм
Знаку ніякого ненависті страшної,
Як роблять племена, що потерпіли
Від віроломства та яких у крайню
Доведено нужду. Богів та геніїв
Берем за свідків, що людській справи
Кермують справедливо, й їм лишаєм
Помститися за нас.

І так жадаємо від вас лиш того,
Аби ті з нас, в кого тати й мами,
Жінки та дрібні діти в місті, як лиш
Захочуть поділяти нашу долю,
Могли одержать їх назад до себе.
Се все, чого бажаємо від вас,
І більш нічого з усього тогб,

Що полишаєм в нашій вітчизні,
А вам усякого бажаєм щастя.
Жийте по своїй уподобі, як вам
Не до вподоби горожанський змисл
І співжиття з всім низьким та убогим».

XVII

Так закінчив свою промову Брут.
Присутнім видалось, що сказане
Про правовий бік діла, все правдиве,
Не менше й те, що він сенатові
Закинув за його зухвалу беззаконність,
А особливо як він показав,
Що всі умови хитрі, й ошуканські,
Та не дають ніякої безпеки.
Та коли при кінці він вичислив
Знущання й муки від вірителів,
Що доводилось декому терпіти,
І кожному його терпіння нагадав,
То не знайшовсь ні один твердосердий,
Щоби не був зворушений до сліз
І не оплакав спільної недолі.

Та не лиш їх самих діткнуло те
Зворушення, а й ті, що від сенату
Прийшли, послі вдержаться не могли
Від сліз, коли в умі перебирали
Ті лиха, що до розділу їх довели,
Та ті, що розділ ще потягне за собою.
І так пройшло часу немало хвиль,
В яких усі стояли, мов прибиті,
І плачучи й не можучи промовить.

Коли унявсь нарешті плач загальний
І залягла над збором тишина,
Виступив муж, щоб дати відповідь.
Був се Тіт Ларцій, що своїм віком
Між всіми горожанами, а також
Повагою своєю визначався.
Два рази вибраний був консулом,
А надто й той ненависний, так званий,

Диктаторський уряд, яким найліпше
Між всіми він завідував, він здужав
Зробить святим і почесні достойним.

(Сим разом не вдалась йому промова,
Не станула на висоті завданья.)
Він взявся теж за правову точку,
Та в суті діл не вияснив нічого.
Вірителям він закидав, що справді
Жорстоко, не по-людськи поступали,
Та докорив і вбогих, що безправно,
Насиллям пробували позбуватися
Своїх довгів, не мирним способом.
Несправедливо сердяться вони
Теж на сенат, що буцімто від нього
Нічого слушного добитися не могли,
Хоч сердиться повинні лиш на тих,
Хто тому винен. Він попробував
Доказувать, що се лиш невелика
Часть люду, ще й без застанови, виступає
Несправедливо, хоч і змушена нуждою,
Жадаючи даровання довгів;
Найбільша часть жне в рознисті та
Зухвальстві, лиш забав шукаючи,
І не від того, щоб і рабунком
Чужої власності заспокоїти
Бруднії жадоби свої. На його погляд,
Потрібно розрізняти поміж тими,
Які заслугоють на милосердя,
А між такими, що його не варті,
Між тими, що на чоловіколюбну
Підмогу заслужили, а такими,
Що варті лиш погорди та огиди.

В тім роді він торочив довго-довго;
Хоч дещо й правди в тім було, та річ та
Була немила слухачам, і він
Не міг переконать з них ні одного.
Зате по кожній точці тої мови
Здіймався крик великий. Сердились
Одні, пощо розбабрувать їх горе,
А інші признавали, що нічого
Не закриває він з гіркої правди.

Та друга часть була далеко менша,
Так що губилася в юрбі многоголовій,
А крик обуреної часті переміг.
В тім крику ледве здужав Ларцій ще
Сказати кілька слів догани їх
Повстанню та їх постановам легкодушним.
Уявся крик, коли великий голос
Підняв Сіціній, провідник народу.
Гнівні посипались із уст його слова:

«Із тих промов, які ми чули тут,
Найліпше, браття, можемо пізнати,
Яка то честь і вдяка нас чекає,
Коли повернемо у рідне місто.
Бо чого ж ждять від тих, що хоч в тяжкій
Потребі помочі народу аж сюди
Прийшли й не знизяться до того навіть,
Щоб людяно та в дусі слухності
До нас заговорити?
Що ж буде, як усе піде по їхній волі?
Коли тепер вони толочать нас словами,
Яких же діл за ними ждати нам?
Якої гордості, яких наруг,
Якої деспотичної жорстокості
Вони муть допускатися тоді?
Отож коли вас се задовольняє —
Весь вік лишатися невільникими,
Стогнати в путах та під батогами,
Гинути від огню та від меча,
Від голоду та найрізніших мук,—
Не тратьте й хвилі, кидайте оружжя,
І дайте руки взад собі в'язати,
І йдіть за ними! Та коли хоч іскра
Любові до свободи тліє в вас,
Відправте їх ні з чим! А ви, послі,
Або скажіть нам, на які умови
Нас кличете, або коли сього
Не скажете, виходьте геть зі збору,
Бо ми вам слова більше не дамо».

Коли скінчив, дали присутні всі
 Своїми окриками голосними
 Знак, що з ним згідні і підуть за ним,
 Бо він пізнав, що на добі потрібно.
 А як по тому знов тиша настала,
 Дав знак Мененій, що в сенаті вже
 В користь народу промовляв і внеском
 Своїм сю висилку посольства до народу
 З необмеженою повновластю провів,
 Що хоче також промовляти. Всім се
 Здалось пожаданим, бо сподівались
 Від нього, врешті, ті слова почути,
 В яких містив би ся правдивний мир
 І для обох сторін спасеннії поради.

Відразу крикнули всі голосно,
 Згоджаючись, аби він говорив,
 А потім зараз успокоїлись,
 І залягла така тиша глибока
 На зборі, мов ціла місцевість стала
 Пустинною. Мененій говорив:
 «Ми від сенату прислані до вас,
 О горожани, ані не на те,
 Щоб боронить його, ні теж на те,
 Щоб винуватись вас. Се видалось
 Тепер не на часі й невмісним
 При тих важких обставинах, які
 На місто наше налягли, мов хмара.
 Всім нам здалось, що треба доложити
 Всіх заходів, щоб бунтові кінець
 Зробити і в державному устрої
 Порядок первісний знов привернути.
 На те ми маєм необмежену
 Повновласть. От тому я думаю,
 Що правової точки, як її
 Порушив Юній, тут нема що розбирати.

А що про те постановили ми
 І на яких би чоловіколюбних
 Умовах можна закінчити бунт,

Яку одержите ви безпеку,
Що потвердить вам зроблену угоду,
Се хочу я отсе сказати вам.

Міркуючи, що кожний бунт у кожній
Державі заспокоєння знаходить,
Коли причини, що незгоду сплодили,
Усунено, признали ми потрібним
Пізнати та усунуть найважливіші
Причини нашого домашнього розстрою.

Побачивши, що строге стягання
Довгів було причиною теперішнього
Нещастя, ми сю справу владимо
Ось як. Признаємо за справедливе,
Щоб всім, хто винен гроші, а не може
Сплатити їх, довги його були
Даровані, а коли деякі,
Що законно означеного строку
Не додержали, особисту ще
Терплять в'язницю, ми вертаємо
Свободу й їм. І загалом усіх,
Засуджених задля провин приватних,
Яких передано у руки тим,
Що їх до суду потягли, ми також
Признаємо свободними, а вирок,
Яким засуджено їх, за неважний.

Отсе, по-нашому, повинно поладнати
Всю справу довгову з минулих літ,
Ту головну причину вашої
Сецесії. А щодо тих довгів,
Які робитимуться на будуще,
То буде ваша вже, народу річ
Та річ сенату по нараді спільній
Так ухвалить, як вам догідно буде,
Аби стояло як новий закон.

Чи тут усе те лихо, горожани,
Що вас з патриціями роз'єднало?
Чи не були ви переконані,
Що якби се одно ви осягнули,
То задоволені пішли б додому
І не жадали би нічого більше?

Тепер усе те признано вже вам,
Отже, вертайте задоволені
До свого міста рідного! Чи так?

А безпека, що вам сю угоду
Скріпить і повну певність дати має,
Яка ж вона інакша може бути,
Як ті звичайні, при замиренні
Всіх ворожнеч уживані бувають?
Сенат се потвердить і на письмі
Уложеним в тім дусі постановам
Закону силу дасть. Ще не досить!
Тут зложимо письменно постанови,
А в Римі теж узнає їх сенат.
А що те, що тут признано вам буде,
Остоїться й пізніше від сенату
Не піде жаден опір проти того,
На те поперед всього ми, посли,
Стаємо вашими закладниками,
Записуємся вам з тілами, та життям,
І з нашими дітьми, потім учинять се
І інші сенатори, що піднишуть
Сю постанову. І ні в яким разі
Всупереч нашій волі не постане
Ухвала ніяка проти народу,—
Ми ж голови та перші голоси
Сенату. Та запевненням найвищим
У всіх людей, і варварів і греків,
Якого жаден час усунути не може,
Вважається те, що присягою
Та випивкою в жертву божеству
Богів закладниками договору
Ставлять. Сим способом уже багато
Приватних ворожнеч і війн немало
Поміж містами та державами
Скінчилось мирно. І як приймете
Ті безпеки, то чи від немногих
Голов сенату в імені цілого
Жадайте тої «з пїтвою присяги»
Або жадайте, щоб усі, котрі
Піднишуть договір, запрягли «на жертви»,
Що по всій правді й честі договір
Піддержувати будуть аж до смерті.

Ти ж, Бруте, не кидай підозріння
На ті обіцянки, запевнення й умови,
Що чиняться на імена богів,
І не берись опрокидати найкращу
Із установ людських — релігію!
А ви не дозволяйте теж йому
Розбабрувать жорстокості та погань
Безбожних деспотичних чоловіків,
Що римській чесноті зовсім чужі.

І ще одну вбезпеку наведу,
Відому кожному та безсумнівну,
А потім доведу річ до кінця.
Яка вона? Пожиток обопільний,
Що обі сторони з біди виймає.
Спільна корість уперве й одиноко
Звела нас разом, ну, та й не допустить,
Аби ми розлучалися з собою.

Бо нерозумний тлум завсігди буде
Потребувать розумного проводу,
І не буде кінця потребі тій ніколи;
А рада, що провадити потрафить,
Теж потребує мас, до послуху готових.
Се знаємо не з догаду самого,
Щоденний досвід нас про се повчає.

То чом же страху завдаєм собі,
Одні одним клопотів причиняєм,
Одні про одних ведемо злі речі,
Хоч на очах діла їх добрі маєм?
Чом не простремо руки, не приймем
В обійми одні одних, як брат брата?
Чом не йдемо всі враз у рідне місто,
Щоб знов насолоджаться найсолодшим
По-давньому, а тільки певностей
Шукаєм неможливих та запевнень
Невиповнених, наче вороги
Найтяжчі, що в противника за всім
Лиш злобу й підступи підозрівають?

Нам, горожани, сенаторам дóсить
Одно запевнення від вас, що, повернувши,

Не будете зле з нами поступати,
А житимете по добру в добрі
І поступатимете по закону
Й проявите всі інші чесноти,
Яких ви часті докази давали
Не менше в війнах, як і у спокої.
А коли примус, що його на нас
І чеснота й надія накладає,
Поможе нам ту довговую справу
Спільно до доброго порядку довести,
То думаєм, що й інші ваші справи
Прийдуть у лад і добре буде вам.
Ми не жадаємо ані присяги,
Ані закладників, ані піяких
Окремих ще запевнень від народу.
Та вам у жаднім вашім жаданні
Ми не спротивимось ніколи більше.
Сьогó досить про нашу вірність, що
Її ваш Брут старавсь запідозрити.
А як іще таїться в ваших душах
Яка там нехить незаслужена,
Що склонює вас лихо думати
Чи про сенат, чи про патриціїв усіх,
То й проти неї я скажé тут слово,
А ви послушайте спокійно та уважно.

Подекуди держава подобає
До тіла людського. Обое зложені
Із многих частей, але кожда часть
Поодинокю ані тої сили
Не має, ні користі не приносить
Такої, як у цілості. Було раз так,
Що всі поодинокі часті тіла
Людського мали власне почуття
Й одержала свій власний голос кожда.

І вибух бунт між ними в той же час,
І змовилися всі проти жолудка.
І мовлять ноги: «Годі нам ходити,
Коли на нас тяжить оте все тіло».
І мовлять руки. «Робим всякі штуки,
Все добуваєм, до життя потрібне,
Б'ємося з ворогами, доставляєм

Цілому тілу всяческі користі.
(А нам самим яка користь із того?)
Мовили плечі: «А ми двигаєм
Усякі тягарі (і що нам з того?)».
Уста сказали: «Ми говоримо»,
А голова: «Я бачу, й чую, й маю
На собі інші дуже важні змисли,
Що причиняються до вдержання цілого».

І до жолудка всі тоді звернулись:
«А ти, ледащо, що там поробляеш,
Яку користь приносиш нам, за що
Тобі ми, може, дякувати маєм?
Не робиш нічогосінько, нікому з нас
Не допоможеш хоч що то рухнути,
Щоб тілу всьому вийшло на пожиток.
Зате супротивляєшся всім нам
І докучаєш, навіть — що зі всього
Найнезносніше — заставляєш нас
Тобі служити та з усіх усюд
Для задоволення твоїх жадоб неситих
Усяку всячину горнути та зносити.

«Ану, товариші, освободімся
І скиньмо з себе обов'язки всі,
Що двигаєм для онтого нероби!»

Якби таке направду сталося,
Якби всі члени тіла ухвалили
Не сповнювати жадному те діло,
Задля якого приспособлений,
То, як гадаєте, було б можливо,
Щоб тіло довго при житті остало?
І чи не мусило б від голоду завмерти
Тим найстрашнішим родом смерті?

Ніхто не може вам сказати інакше,
Те саме уявіть собі теж про державу.
Вона складається також із многих
Станів, нічим до себе не подібних,
З яких усякий спільній общині
Свою йому властивую користь
Приносить, як ті члени тілу. Ті
Орють поля, а інші з ворогами

Б'ються за них, ті плавають по морю,
Везучи многі товари коштовні,
Інші потрібні штуки виробляють.

Коли ж би всі стани ті з радою,
Що з найчільніших зложена, зайшли в свар
І запитали: «А ти, смутча радо,
Що добре можеш ти для нас зробити?
І по якій причині хочеш ти
Над нами панувати? Га, а що?
Не можеш нам на те нічого відповісти!
Альо, чи не пора нам всім тепер себе
Звільнити від тієї деспотії
Та жити без керманича?» Коли б
Отак вони подумали й свої
Звичайні всі покинули заняття,
То чи не мусила б така лиха держава
Від голоду, війни та всякої нужди
Якнайпоганшим способом пропасти?

Порозумійте, отже, горожани,
Що як у нашім тілі той жолудок,
Якому б члени всі найбільше доганяли,
Дізнав би кривди, бо, годований,
Він кормить усе тіло, а сичений,
Усіх стравує, доставляючи
Ім те, що кожному до вдержання потрібне,—
Так само і в державі зверхня рада,
Що спільними завідує ділами,
Дбає про все, що кожному хосенне,
Хоронить все і до ладу доводить.
Тож не розпалюйте ненависті
Проти сенату, буцім через нього
Вам вітчини доводиться зрікатися,
Без дому й захисту в убожестві скитатися.
Ніякого він не зробив вам лиха,
А кличе вас тепер назад додому,
І просить вас, і простира обійми,
І відчиняє городські брами,
Щоб вас прийняв батьківськими руками».

Поки Мененій говорив, у зборі
 Вчувались многі й різні голоси
 Присутніх. Так як при кінці своєї
 Промови доторкнувся до нарікань
 Та до нещастя, що постигнуть може
 Тих, що зістануть в місті, й вигнанців
 І пожалів над долею обох їх,
 У всіх з очей почали литься сльози,
 І одноголосно, мов одушевлені
 Одним настроєм, крикнули всі враз:
 «Веди, веди нас у те рідне місто!
 Нема чого й часу нам більш теряти».

Мало хибло, що в поспіху були би
 Зі збору всі розбіглися, все діло
 Послам лишаючи та більш нічого
 Не дбаючи про певність та безпеку,
 Якби був Брут не виступив та запал
 Їх не уговкав. «Стійте! — крикнув він.—
 Що приріка сенат, пожадане
 Все те народові, й за те признання
 Йому від нас належиться подяка.
 Та я боюся за будущину,
 Боюся деспотичних тих натур,
 Що в кождий час у нас явиться можуть
 І в кождий час попробувать захочуть
 За заподіяне тепер жорстоко
 Помститися на народі. Лиш
 Одна для нас безпека, для всіх тих,
 Що могутніших змушені бояться,
 Коли така їм буде дана певність,
 Що той, хто кривду їм чинить захоче,
 Не матиме якраз до того сили.
 Бо доки не усунем змогу зло
 Чинити, доти злим охочи не забракне.
 Отож коли таку дадуть нам певність,
 То більше не забракне нам нічого».

Тут його мову перебив Мененій
 І зажадав, аби дав докладніше
 Поняття про ту певність, що її,

На його думку, люд ще потребує.
«Позвольте нам,— сказав на теє Юній,—
З-посеред нас щороку вибирати
Начальників в довільному числі,
Які б ніякої не мали чинності,
Лиш в поміч приходити горожанам,
Яким хто творить кривду чи насилля,
Й не допустити, щоб котрому з нас
Були вкорочені його права.
Тому-то просимо й благаєм вас
Після всього того, що вже ви нам признали,
Коли поєднання не мусило б зістати
Пустим лиш словом, а зробиться має
Правдивим ділом, те ще нам признати».

Коли почув отсе народ, розлігся
В честь Брута довгий та великий крик,
І всі гуртом жадали від послів,
Щоб неперемінно те їм признаю було.
Посли на хвилю опустили збір,
Поговорили трохи між собою
І незабаром знов явились перед збором.
Коли тиша настала, виступив
Мененій і сказав отсі слова:

«Ся справа, горожани, важна дуже
І будить всякі догади дивачні;
І нас проймає боязнь і турбота,
Ану ж закинуть нам, що хочемо
В одній державі утворити дві.
Та щодо нас, ми не протривимось
Також тій вашій просьбі. Се лише
Признайте нам, що й вам самим дасть
певність

Ще більшу: декільком із нас, послів,
Позвольте повернуть на час до міста
Та предложить сенатові сю справу.
Бо хоч від нього ми одержали повновласть
Довести до поєднання, як схочем,
І необмежене теж поле для обітниць,
То не вважаємо се справедливим
І за те також одвічальність брати
На себе. Проти всіх сподівань наших

Тут нам нова насунулася точка,
Тому, зрікаючись повновласті своєї,
Ми вносимо сю річ перед сенат
І полишаєм рішення йому.
Ми переконані, одначе, що й він
Так само думатиме, як і ми.
Отож я тут зістану і зо мною
Посольства часть, а подадуться в місто
Валерій і з-між нас тут решта з ним».

На се пристав народ, і з поспіхом
Ті, що сенатові донести мали все,
Що сталося, на коні повсідали
Й поїхали до міста. А коли
В сенаті консули нараду отворили,
Валерій промовляв затим, аби
Й сю уступку народові зробити.
Та Аппій, що від початку самого
Противився поєднанню, тепер теж
Спротивився, завзято кричачи
Та кличучи богів на свідків, запевняв:
«Ся уступка для нашої держави
Посіє сім'я найбільшого лиха».

Та більшості не міг переконати,
Бо та, як я сказав уже, сквапливо
Захобилась за тим, щоб бунтові
Кінець зробити. Й ухвалив сенат,
Що все те, що посла народу прирекли,
Одержить важність, а так само й та
Гарантія, що зажадав народ,
Йому сим признана. Словнивши се,
Посли на другий день явились в таборі
Й оповістили всім сенату постанову.

Тоді візвав Мененій горсжан,
Аби кількох послали до сенату,
Щоб перед ними він зложив присягу.
Послами вибрані зістали Люцій Юній,
Марк Децій та Спурій Іцілій і з тих же,
Що від сенату вислані були,
Пішла до міста половина з Брутом
Та іншими послами людовими,

Мененій з рештою лишився в таборі,
Запрошений списати горожанам
Виборче право, по якому б мали
Собі начальників щороку вибирати.

хх

На другий день явився знову Брут
З товаришами, заключивши згоду
З сенатом з участю жерців союзних,
Що зуться феціалами в римлян.
Народ поділено на відділи поменші,
Що куріями звалися тоді.
Начальниками ж вибрано на рік
Люція Юня, прозваного Брутом,
Кая Сіцінья, званого Беллютом,
Що й досі провід у народі мали,
Крім них, ще Кая й Публія Ліцінья
Та Кая Юстіллія Рігутана.
Ті п'ять мужів розпочали уряд
Трибунів людкових у день десятий грудня,
І того дня трибунів вибирають
До наших днів.

Коли dokonano виборів,
То висланці сенату заявили,
Що все в порядку, задля чого їх
Тут вислано. Та Брут іскликав збір
Усього люду й радив горожанам
Уряд трибунів об'явить назавше
Ненарушимим та неповреднимим
І запевнить йому ту безпеку
Законом і присягою. Се всі признали
За добре, Брут же та товариші його
Списали ось які законні постанови:

«Трибуна людкового не посміє
Ніхто як першого та ліпшого з юрби
До чогось змусити вопреки його волі,
Ні вдарить батою, ні іншому веліти
Його побити, ні вбити, ні веліти
Його замордувати. А коли хто
Допуститься того, що тут наказано,
Хай буде він проклятий, а маєток

Його посвячений Церері. А хто вб'є
Такого, що вчинив се, той за вбійство
Ні суджен, ні засуджений не буде».

І щоб і на будуще римський люд
Не мав спромоги той закон усунуть,
І аби він на вічні часи
Тривав незмінним, постановлено,
Щоб кождий римлянин на жертви присягав,
Що сам він і його наступники
Закон отой держатимуть навіки.

Приложено й молитву до присяги,
Аби боги небесні та підземні
Були ласкаві тим, що той закон
Муть берегти, а тих, що би його
Переступили, хай досягне гнів
Небесних і підземних, як людей,
Що допустились злочинів найтяжчих.

Відси пішов той звичай у римлян,
Що, бач, особи людових трибунів
Недотикальні та неповредимі,
І звичай той держиться ще й в наш час.

Се ухваливши, збудували вівтар
На вершині гори, де був їх табір,
Який від страху, що тоді зазнали,
Назвали Jupiter Terrificus ¹.

Зложивши жертви богу й посвятивши
Те місце, всі у місто подались
Враз із послами. В місті теж, богам
Благодарственні жертви поскладавши,
Старалися патриціїв склонити,
Аби теж своїм голосованням
Уряд їх потвердили. Досягли
Й сьогó та попросили далі ще
В сенату дозволу щороку вибирати
Двох горожан трибунам для послуги
В потребах всяких та в ділах тих спорних,

---

¹ Юпітер Страшний (лат.).— Ред.

Які поручать їм для рішення трибуни.
До них належати теж мав би догляд
Над площама прилюдними, й храмами,
Й торговицями, й живністю, яку
На них на продаж люди виставляють.

Одержавши й ту уступку в сенаті,
Обрали двох мужів, яких у своїй мові
Еділами назвали, та їх власть
З літами розрослась досить широко.

Написано в днях 20 грудня 1915 до 22 січня 1916
на основі Діонісія (кн. VI, розд. 22–90).

ПОХОРОН МЕНЕНІЯ АГРІППИ

(р. 493 пер[ед] Хр[истом])

Умер Мененій десять літ по своїм консулаті,
Заплакав, мабуть, увесь Рим по мужа того втраті.

Та хоч був консулом і мав триумф він, слави гідний,
По смерті показалося, що був він дуже бідний.

Не знайдено в майні його настільки капіталу,
Щоб його тіло схоронить по-панськи, без скандалу.

Опікуни його дітей метнулись сюди-туди:
«Що ж, похоронимо так, як хоронять прості люди».

Та на сю вість між простими людьми заклекотіло.
«Хай лиш поважаться вони так хоронить се тіло!

Се ж муж, якого Рим не мав та вже й не буде мати!
Та ми їх кості рознесем, розкинем їх палати!»

Як стій трибуни скликали народ у збір чимáлий,
Діяльність, ум покійника та добрість вихваляли.

Його тверезість піднесли, та простоту в обхожі,
Та грошолюбства повний брак — великі дари божі.

«Був би найбільший се скандал, щоб муж, так
знаменитий,
Був погребений просто так, як кождий посполитий».

Вони візвали люд увесь до тлумної ухвали,
Щоб кошти погребу його на себе переняли.

«Хай кождий дасть, що його снасть! Побачим, чи
в нас дніе,
Чи простий люд заслужених мужів почитити вміє?»

Зложили зараз, що хто міг, серед похвал і крику,
Мов чудом, суму скинули зовсім, зовсім велику.

Коли почув про [це] сенат, увесь засоромився;
Як збудься сорому того, тут радить він приймився.

Ухвалу прийняли таку: «Се річ недопустима —
Найзнаменитшого з римлян гребти, як пілігрима,

За складання від одиниць. А похорон преславний
Йому устроїться, а кошт покрене скарб державний».

Поручено вмить квесторам ухвалу ту сповнити,
Вони ж і справді похорон вступили знаменитий.

Сукна, полóтен та прикрас потратили чимало,
Вінців, фестонів — зодягти всіх бідарів би стало.

Взяв на амбіцію сенат, всю людовую складку
Велів квесторам людові звернуть. Тяжкий випадку!

Гадав, що упокорить люд аж до землі самої,
Та нечутливий і тушій люд у нестямі своїй.

Коли на збір його в той час трибуни завізвали,
А квестор виклав гроші в думку сенатської ухвали,

Сказали люди: «Що дали, назад вже не візьмемо,
З тим чи без того, як були, на біду не зійдемо.

А от Мененій полишив і діти-сиротята,—
У них маєтку — хоч свищи! — сама лиш гола хата.

Так от ми над його дітьми те милосердя маймо,
На чесне виховання їм отії гроші даймо.

А то підуть — сенатська їм ухвала не допоможе —
У прошаки й розбійники на площі й роздорожже».

Отак собі прості люди із сенату заклипи
І йому осячі вуха двічі причепили.

Написано д[ня] 22 січня 1916 на основі Діонісія (кн. VI,
розд. 96).

СЕНАТСЬКА КУРІЯ В РИМІ

Любов до вітчизни була в старих римлян
Така міцна, що літ минуло кілька сот,
А ні один сенатор про таємну
Ухвалу та про що була в сенаті мова,
Не проронив прилюдно ані слова,
Немов води набравши в рот.

Се трапилось аж Авлу Фабію Максиму,
Та й то лиш з невідомості самої,
Не з жадної інакшої вини,
Що несенатора повідомив в розмові
Про хід дебат в сенаті й при тім слові
Про виповідження пунійської війни.

Той муж був Публій Красс, з яким він на
ддорозі
Зустрінувся, вертаючи з села,
В той [час], як Красса там якась потреба

Із Рима на село вела,
Знав Фабій лиш, що Красс перед трьома
роками

Став квестором і тую певність мав,
Що за той час, уже квестуру відслуживши,
В сенаті крісло він займав.
А тим часом застрягло Красса діло
Між цензорами, і в сенат вони
Його ще не приймили,— се вразило
Так Фабія, що сам признався до вини

І, хоч у тій вині було ніяке горе,
Дісгав від консулів упімнення суворе.

Ось приклад мовчазливості сенату.
Король з Малої Азії Євмен
Дав знать сенатові, що грек Персей готує
Одну з тих часткових воєн,
Яких тоді бувало так багато.

Про той звіт короля та відповідь сенату
У Римі не дізналась ні душа,
Аж поки з Греції, на втіху всім багату,
Вість не прийшла, що вже Персей попав
у страту,
Побитий [і] впакован до коша.

Сенатська курія була, та не тепер це! —
Держави вірнее, глибоке серце!
Спасительна мовчазність окружала
Її, мов непробитая стіна.
Що перейшло через поріг палати,
Любов чи приязнь особнста,
Усе щезало тут дочиста,
Де вітчини любов тривала лиш одна.

Здавалося, що найгрімкіші вісти,
Що вуха тисячів могли би оглушить,
Тут глухнуть так, немов їх оповісти
Не може, бо не чув ні слова. Тихо, цить!

Написано д[ня] 22 січня 1916.

ХТО СТАРШИЙ, ЧИ АПОЛЛОН, ЧИ АППІЙ КЛАВДІЙ?

Аппій Клавдій, сабінянець, намісник Ахаї,
Вихований у погорді до римської зграї,
Під кінець свого віку так гордим зробився,
Що навіть самому богу рівним положився.

Ішли тоді в старім Римі новомодні чвари,
Між Помпеем та Цезарем інтриги та сварі;

Війшов Аппій у яскиню, звеселився разом,
Не знав навіть, що дихає веселящим газом.
Танцюй, танцюй до вечора! Уже й спустив духа,
А він іще й по півночі ноженьками руха.

Написано д[ня] 23 січня 1916 на основі Val[erius] Max[imus]
(кн. I, розд. 2, уст. I).

ПОБІДА БЕЗ БИТВИ

(в р. 503 п[еред] Хр[истом])

Був Мененій Агрінна Ленат
Вже тоді мужем не без похвали.
Коли обік Постумія також його
Консулом обібрали.

Взяв по жеребу військо Постумій,
А Мененій взяв міські справи,
Та моргнув жартобливо на нього
Марс, обом їм ласкавий.

«Ось я дам їм обом відзначиться
Всупереч із собою:
Войовничому дам посрамитися,
А мудрцеві побіду без бою».

От весною утретє напали
З сильним військом на сам Рим сабіни,
Аж до мурів його дотикали,
Всю округу звели до руїни.

На них зопалу рушив Постумій,
Слави тим не збагáтив,
Вдарив так неосторожно, що мало
Всього війська не втратив.

Що їх висікли в полі сабіни,
Те й злічити несила.
Решту ніч на пустому узгір'ї
Капелюхом накрила.

Стерegli усю ніч їх сабіни,
Наче певну добичу...
Ну, такого поводження справді
Й ворогові не зичу.

В Римі вість про те горе тяжкеє
Блискавкою моргнула,
Остовпіння, тривогу та пострах
На всі верстви метнула.

Всі до мурів біжать і гукають:
«Вороги, певно, ніччю прибудуть!»
А жінки за мужами ридають:
«Що на пустці там їстоньки будуть?».

Чи їй мужа, чи сина не вбито,
Не зна жадна небога,
Та не знає сенат ані люд весь,
Яка може їм бути підмога.

Один консул Мененій спокійний,
Часу й сил не теряє,
А гінцями зі всіх частей міста
Військових ізбирає.

І патриціїв кличе, й плебеїв,
Що до бою ще здібні;
Ті узброєні, дістають зброю
Ті, що в ній незасібні.

Вранці, бач, уже військо готове —
Списать часу не стало;
Те одно лише бачив Мененій,
Що їх зовсім немало.

Общий страх поєднав усі верстви,
Радо йдуть без принуки,
І веде їх у поле Мененій
По всім правилам штуки.

Він ряди всі уставив порядно,
Розвіди наперед висилає,
Нема поспіху в нього, ні впину,
Боки й тил він на бачності має.

Ось уже і сабінське військо!
Воно табору зовсім не мало,
Але, певне своєї побіди,
Серед поля свобідно стояло.

Та побачивши армію римську,
Що від міста йшла в порядку,
Воно раптом все заметушилось,
Щось страшне прийшло кожному в гадку.

Чути змішані крики команди,
Починають вози їх скрипіти,
На яких добро граблене: міхи,
Паки, жіноцтво та діти.

Інші гонять награблені стада,
І великая курява встала;
Ще далеко Мененій, та силу сабінів
Сила Панова ¹ гнала та й гнала.

Як остатня втекла їх сторожа,
Що побитих всю ніч сторожила,
І Постумія з недобитками
У окопах його полишила.

Не поважився в той час Мененій
Наздогін за сабінами гнати,
Рад був, що, визволивши собрата,
Міг без власної страти вертати.

Та моральної сеї побіди
Зумів вартість сенат оцінити
І признав йому почесьть тріумфу,—
Та й тріумф же то був знаменитий!

В королівському кріслі Мененій
Перед військом в візку золоченім
Іхав в місто при радісних криках
Та при тиску людей незліченнім.

---

¹ С и л а П а н о в а— інакше, панічний, масовий страх.

Не було здобичі, ні трофеїв,
Нічого з ворогів побіджених,—
Був Постумій і недобитки
Вояків, ним звільнених.

Мав Постумій тріумф, але піший,
А Мененій подвійну славу,
Що притомністю духу свого
Спас і консула, й військо, й державу.

Написано д[ня] 23 січня 1916 на основі Діонісія
(кн. V, розд. 44, 47).

**ПЕРШИЙ ВИСТУП
КАЯ МАРЦІЯ КОРІОЛАНА**

(р. 493 пер[ед] Хр[истом])

I

Коли в місті стала згода
І втишився бунт народа,
Стали думать про війну;
Як з боків нема напасти,
Ліпше їм самим напасти
На ворожу чужину.

Консул Постумус Коміній,
Засягнувши всіх опіній,
Рушив вольсків воювать;
Сили маючи значній,
Повні на грабіж надії,
Став міста їх здобувать.

Лонгулу взяв дня одного,
А Палуску дня другого,
Зупинився лиш на те,
Щоб воякам своїм дати
Добрий час пограбувати
Срібне все та золоте.

З людністю він вівся строго,
Карав смертю не одного,
А громадській ґрунти
Підлягали конфіскаті,
Жильці ж бідні чи багаті
Мусили в підданство йти.

Зброю всю в них відбирали,
В замін того полишали
Римськую залогу в них;

Оттак швидко по звичаю
Добру пайку вольсків краю
Узяли без страт значних.

II

Впоравшись, як звичайно,
Консул римський вів негайно
Своє військо в дальшу путь,
Не дав навіть ночувати,
Всю ніч змусив машерувати,
Рано щоб у цілі бути.

Рано був із волі-долі
Коло міста Коріолі,
Місто се було значне,
Торговельне та багате,
Муром прастарим обняте,
Вольсків місто головне.

В місті тім воєнна сила
Значних чисел доходила
Та й воєнний був запас,
Бо міщани, що напáсти
Споді[ва]лись, на всі часті
Готували довгий час.

Став Комінії добувати,
Велів мурі штурмувати,—
Йшла до вечора борня,
Хоч не жалував він труду,
Та багато втратив люду,
А успіх — сама бридня.

Другий день штурм поновив він,
Тарани приготував він,
Піддашків, драбин чимдуж;
Знов весь день товкли ті мурі,
Та тверді були натури,
За весь день діри ні руш.

Та ось перечув Коміній,
Що аби його к руїні
Найповнішій довести,

Обіцялись анціати
Коріолам без заплати
З військом в поміч надійти.

Обіцяли й додержали,
Зараз військо виряджали,—
Були близькі свояки,
Та було гаряче діло,
Що їх всіх до бою гріло —
Уйти римської руки.

Дали консулові знати:
«Вже в дорозі анціати»,—
Се не грім йому гримить;
На подібнії випадки
Всі римляни були падкі¹,
Знали, як справляться вмить.

Зараз консул для напáсти
Військо ділить на дві часті,
Одну часть лишає тут,
Місту щоб не даять спокою,
А другú веде з собою,
Щоб тамтих загнати в кут.

Скорі се були гонитви,
Впали в один день дві битви,
А римляни у обох
Побідили; й що дивніше,
Що поміг їм найсильніше
Один муж — не жаден бог.

III

В війську, що лишилось в полі
Біля мурів Коріолі,
Був Тіт Ларцій за гетьмана;
Він мав далі продовжати
По-старому облягати,
Почав приступи вже зрана.

¹ Падкий — ласий, лакомий, рад чому.

Але в місті Коріолі
Наступила зміна ролі:
«Облягать себе не дасть!
Спішать в поміч анціати!
Замість напад відбивати,
Нум самі ми нападуть!»

Відчинили враз всі брами
Й глітно збитими рядами
Вдарили на ворогів,
Та, мов мур, стоять римляни,
Задають їм многі рани
Та каліцтва без торгів.

Коріольців прибуває,
Натиск силу спомагає,
Римські тиснуть взад ряди,
Поки-поки поле чисте,—
Далі місце вже спадисте,—
Недалеко до біди.

Був у війську тім патрицій,
Чоловік не без амбіцій,
Марцій з роду, на ймя Кай;
Рід його не без заслуги,
Не терпів біди й наруги,
На героя ж — почекай!

Ось він, бачачи ту скруту,
Почув в собі силу люту,
З горсткою немногих став,
Наче мур, і тиск ворожий,
Мов простертий палець божий,
Зупинив і не відстав.

Раз на місці зупинивши,
Опір в напад відмінивши,
Пхнув одного,— той упав;
Пхнув другого,— той так само,
І було одного рамо ¹,
Мов десяток наступав.

---

¹ Староруська побічна форма до рам'я.

Ті, що з ним були, немногі,
Силами також не вбогі,
На його примір пішли,
І короткими мечами
Мужа в мужа між плечами.
Мов снопи, униз мели.

На їх вид ті, що втікали,
Враз відвагу відзискали,
Марцій кличе їх у бій;
Засоромлені вертають,
Хто противник — не питають,
Вáлять, гонять їх як стій.

Хто лиш з ними пострічався,
Із життям той попрощався,—
Аж до мурів так дійшли;
А у брамі тиск великий,
Лютій галас, зойки, крики,
Купи трупів на землі.

Марцій і його дружина,
Мов та остра оружиша,
Вбив[ся] в тиск отой густий,
Пре до міста разом з ними,
Мечем сіє страх між ними,—
Не допоможе ї бог святий.

В місто вбіг за втікачами,
Тут же за його плечами
Й інші римські вояки;
Не поклав ніхто їм таму,
А назад замкнути браму
Вільної нема руки.

В місті вже римлян ватага,
Подвоїлась їх відвага,
І розбіглись в один мах,
Мов пожежа у соломі,
У всі вулиці знайомі,
По дворах та по домах.

І страшна різня зчинилась,
У кровавий цирк змінилась
Коріола, вчора ще
Гамірлива та щаслива,—
А сьогодні з добра дива
Вулицями кров тече.

Йшла борня ще три години,
Жінки навіть виходили
На дахи та без торгів
То цеглини, то каміння,
То домашнее начиння
Кидали на ворогів.

Та не стало вже їх сили,
Швидко опір їх здушили
Римські руки сталеві;
Ті, що згибли, вже спокійні,
А зате раби подвійні
Ті, що в місті ще живі.

Одтрубили кінець бою.
Тут вояцтво все юрбою
Кинулося плюндрувать,
І було добра там много,
І було всім коло чого
Аж до ночі працювать.

IV

Ще було лише полудне.
Марцій же, що діло трудне
Аж над сили довершив,
Не подумав плюндрувати,
А консулу помагати
В другій битві поспішив.

Не багато таких знайшов,
Що би з ним пролити кров
В другій битві захотіли,
Та пройшло часу немного,
Як із табору одного
Вони в другий копотіли.

Прибув Марцій самé в час,
Коли оба війська, враз
З'їхавшись, зіткнулися,
Й була хвиля дожидання,
Оглядання та вагання,
Поки у бій метнулися.

Він до консула поспішно,
Йому вість подав утішну,
Що здобуто Коріюлю,
А на доказ дим показав,
Що з горючих домів сповзав
І стелився геть по полю.

Вдяку консула принявши,
Його дозвіл одержавши
В другій битві участь взять,
Він подався в теє місце,
Де вороги найсильніше
Загрозили налізати.

Коли дано знак до бою,
Перший він метнув собою,
Перший ворога достиг,
Вбив усіх, хто з ним зустрівся,
І так боєм розігрівся,
Що, ледве ще й обіздрівся,
Був в рядах їх бойових.

Анціати вже й не знали,
Як з ним воювати мали,
Бо від нього кожний біг;
Не втікали, лиш по хвили
Його в коло обступили
Й кожний кидав, чим лиш міг.

Стріли острі, що кололи,
Сипались, мов в улій пчолі,
Дехто й списи кидав теж;
Марцій же не оглядався,
На передніх накидався.
Не знав сили своєї меж.

Коли Постум тее зочив,
У який вир Марцій вскочив,
Напосів на нього страх,
Щоб, зіставши без підмоги,
Такий рицар без тривоги
Марно в бою не поляг.

Він гукнув на найсміліших,
Наймолодших, найвдаліших,
Щоб йому допомогли;
Ті вмить в кльомпу зібралися,
На ворогів зірвалися,
Наче вихор по землі.

Перші з краю не встояли,
Римській кльомпі тил подали,
А римляни пруть і пруть,
Ближчих колють і стишають,
Ряди з місць їх ізганяють,
Многих у полон беруть.

Ось вже й Марцій знакомитий!
Він весь ранами покритий,
Та тяжких ран не було;
Кругом нього, бач, лежало
Вбитих, ранених немало,
Й крові много утекло.

Та хоч ранами покритий,
Він не захотів спочити,
Став на чолі смільчаків
І знов кинувся громити
Й збиті ще ряди ломити
Анціатських вояків.

В битві тій держалось добре
Римське військо все хоробре,
Але всіх перевершив
Марцій з тими, що з ним були,
Що на відсіч йому прийшли,
Він спочити не спішив.

Аж до ночі, коли битва
Закінчилась і гонитва
Та кровава уляглась,
І нова римлянам слава
Усміхнулась злогоглава,
Хоч не даром їм далась.

v

На другий день вранці-рано
Усе військо вже зібрано,
Постум довго промовляв,
Підніс війська славу й добрість,
Але Марція хоробрість
Наді всіма вихваляв.

За його діла геройські
У двох битвах при всім війську
Голову його вінчав
Він двома нараз вінцями,
А що битву з молодцями
Він скінчив, а сам зачав,

Коня свого бойового
І прикрас на ньому много
Дарував йому для чести,
Та ще й золота важкого
Дарував йому так много,
Скільки зможе сам донести.

Дав йому теж до вибору
Десять бранців із табору,—
Котрих хоче, хай візьме,
А здобичі та худоби,
Що йому лиш до вподоби,
Хай від війська в дар прийме.

Галас знявся тут великий,
Радісні були се крики
Війська, що почуло вмить,
Що героя має в собі
І що в Марція особі
Слава й їх опроменисть.

Марцій встав, хоч ще недужий,
Всім подякував він дуже,
Війську й консулу за честь
Та за дари, й при тім додав,
Що ніколи їх не жадав,
Лакомий на них не єсть.

З дарів лиш коня приймає,
Бо се честі не уймає,
Золота ж не хоче брать,
З бранців просить лиш одного,
Гостя свого колишнього,
Щоб йому свободу дать.

Вояки, що вже й без того
Бачили в нім вождя свого,
Що їх в бої поведе
До побід нових та слави,
До розширення держави,
А не знавши, що їх жде,

Ще більш його подивляли,
Як з промови зміркували,
Що багатств не просить він,
А те щастя незвичайне,
Всім їм явне та нетайне,
Отак скромно зносить він.

Від дня того пам'ятного
Приліпилося до нього
Прозвище Коріолан;
Його пам'ять вічна буде,
Щоб усі те знали люде:
Щастю свому жаден пан.

Написано в днях 24—25 січня 1916 на основі
Діонісія (кн. VI, розд. 91—94).

Т Р И Б У Н И І С Е Н А Т

Зрозуміли се трибуни від першої хвилі,
Що вони ухвал сенату змінити не в силі.

А до курії сенату доступу не мали,
Щоб послухать, які в раді западуть ухвали.

Та щоб ухвали сенату проконтролювати,
Мусили для себе право таке здобувати,

Щоб в передпокою зали засідань сенату
Була лавка для потреби плебейському брату.

Тут трибуни в час засідань сенату сідали,
Копії ухвал сенатських всі переглядали,

Чи нема що противного інтересам люду,—
Знайти таку закарлюку не щадили труду.

А як знайшли, зараз в сенат назад завертали,
Бо не можуть одобрити такої ухвали.

І ввійшло у Римі в звичай, що кожда ухвала
Сенаторська букву *t* підписану мала.

Се був знак, що і трибуни її одобрили,—
Отак гордощі сенату вони покорили.

І зносили ті магнати, хоч із тяжким болем,
Що плебейські урядники стали їх контролем.

Написано д[ня] 24/І 1916 на основі Val[erius] Max[imus]
(кн. II, розд. 2, уст. 7).

СЕНАТ У ЧАСІ, ВІЛЬНИМ ВІД ЗАСІДАНЬ

Задля многоти справ різних, що в сенат входили,
Сенатори весь час близько курії проводили.

Була площа, що й донніні Сенакул зоветься,
Та при площі було дещо й вартніше, здається:

Була тиха гостинничка з вином, закусками,
Де не треба було битися з важкими думками.

Таке місце звав римлянин звичайно ценакул,—
Чи сенакул, чи ценакул, то один оракул.

Можна було й задрімати. Від дому різнився
Тим той кут, що в сенат з нього ніхто не спізнився.

Як покличуть, зараз валять всі отці юрбою
Та тихенько про обідець гуторять з собою.

По поглядам того часу, була се нехвала,
Коли кличка в сенат аж дома застала.

«Коли тебе горожани вдостойли чести
Громадській ділі й справи з чільнішими вести,

То будь усе наготові, роби доброхітно,
Бо з примушеного труда й заслуг незамітно.

А як робить хто лиш з мусу, заслуга буває
Не того, котрий те робить, а хто заставляє».

Написано в днях 24—25 січня 1916 на основі Val[erius]
Max[imus] (кн. II, розд. 2, уст. 6).

З ГОЛОДНОГО РОКУ

(492 пер[ед] Хр[истом])

I

Тіт Геганій Мацерій і Публій Мінуцій
Були в Римі консулами у той рік болючий,
Рік голоду. Був брак хліба і всякого тіста
Через те, що люд робучий тогід вийшов з міста.

По осіннім рівноденню той їх вихід стався,
Коли засівів озимих час розпочинався;
А вернули аж у пору, як найдовші ночі ¹,
Коли вже орать і сіяць дійшло до немочі.

Розбіглися рільники у ту пору з поля,
Урвалася невільникам многим їх неволя;
Много тягла виздыхало; під зимовим богом
Ниви бідних і багатих лежали облогом.

Що був запас, зима з'їла, ще було чим жити;
Прийшла весна — ніщо сіяць ані в рот вложити.
Бурчать черева голодні, а люди голодні,
Ще й до того безробітні, похонні до збродні.

Сенат, тее міркуючи, знай, запобігає,
В Етрурію й Кампанію послів послає,
Аби збіжжя закупили, скільки лише змога,
Та була їм нещаслива сей раз та дорога.

Тих, що пішли в Етрурію, вольски переймили,
Ограбили й ледве живих додому пустили;
А ті, що пішли до Куми в плодючій Кампанї,
Більше ще зазнали лиха від злої кумпанї.

¹ Виходить із сих рядків, що пам'ятна сецесія римського люду в р. 492 пер[ед] Хр[истом] тяглася від остатньої четвертини версеня до остатньої четвертини грудня.

Того й хотів Арістодем. Йому яке діло?
Все, що посла полишили, він загарбав сміло,
Слуг їх, і в'ючну худобу, і вози, і міхи,
І мав з тої авантюри немало потіхи.

II

А у Римі росло лихо, зовсім не маліло;
Народ злився: «Патриціїв се неситих діло!
Се навмисно вони голод на нас напустили,
Щоб ми своє нове право смертю приплатили».

Закидали й сенатові й докоряли дуже,
Що на горе народнее дивиться байдуже.
«Адже міг він заздалегідь закупити збіжжя
Та упередити голод, якби не невіжа».

Були збори людовії, та дуже бурливі,
Ударяли на сенат трибуни крикливі,
А один з них поіменно візвав також Брута
Й Сіцінія, котрі перші народнії пута

Розкували й через котрих люди скористали,
Ті ж, трибунство відслуживши, еділами стали.
Не відрікся Брут від слова, почав говорити,
Аби правди не уймити, люду не дражнити.

«Не відчує так багатий общую недолю,
Як убогий; дещо в нього блищить на полю,
Не брак грошей, щоб купити всього привозника,
А в рільника й міщанина нема ні одного.

Тяжка тепер на нас проба, але, браття милі,
Здержуйтеся від розрухів, скільки в вашій силі!
Бо між ними єсть такіі, що пішли б в могилу,
Щоб лиш на нас напустити оружнюю силу.

Щодо себе одно скажу й не буду хвалиться:
Вашим горем, доки живу, буду печалиться.
І тепер придумав дещо. Кладу свою душу:
Тих, що пожар розпалили, гасить його змушу».

Другий день кличуть консули сенат на нараду,
 Боячися забурення загального ладу;
 Особливо коли Брут у ту справу вдасться,
 Боялися найбільшого лиха та нещастя.

Говорили на всі лади і консули сами,
 І старії сенатори блідими устами,
 І молодші, гарячіші, та не було згоди,
 Як їм тепер виплутаться з тяжкої пригоди.

Одні були тої думки, що треба з народом
 Поступати, як із пожиточним землеплодом;
 Треба йому догоджати не лише словами,
 А й поміччю діяльною, добрими ділами.

Треба його глагоїти, як малу дитину,
 По-своєму вияснити нещастя причину
 І на тому настояти раз у раз всеціло,
 Що нещастя й запомога, се їх спільне діло.

Інші були тої думки, що проти крамоли
 Та безумства податливим не слід быть ніколи,
 Треба заявлять рішуче, що тут не багаті,
 А самі плебеї своїй біді винуваті.

А тим підлизням народу, що його все кусять,
 Треба остро наказати, що покинуть мусять
 Ремесло своє погане, бо як вийде чвара,
 Бунт і розрух, заслужена не мине їх кара.

Аппій Клавдій був найперший, що так річ
провадив,
 І до себе сенаторів більшу часть принадив.
 Його стала перевага, знялись такі крики,
 Що далеко йшов з курії галас превеликий.

Простий народ, не знаючи, яке склалось лихо
 У сенаті, де звичайно все бувало тихо,
 Почав гурмом збігатися перед радним домом,
 І все місто стривожилося, мов перед погромом.

Вийшли консули з радниці і крикнули: «Люде,
Коли вас тут стільки зійшлося, хай се збір ваш
буде
Нами скликаний. Дамо вам сенату ухвали,
Щоб ви в ніч — вона вже близька — їх
обміркували».

Спротивилися трибуни, що так не подоба;
Збір консули не скликали, а люд не худоба.
Треба вести порядно. Знов галас і крики,
І зайшла тут суперечка, хто в місті владики?

Консули на тім стояли, що їх власть найвища,
Немає їм до розказу власть трибунів нижча,
А трибуни знов твердили, що їх місце — збори
Людовії, а консулів місце — сенатори.

«Ваше діло у сенаті внески подавати
Та ухвали переводить, на зборах ставати,
Але законне лиш тее — хоч ляжте в могилу! —
Що люд рішить, а над ним ми маєм повну силу».

Голосними окриками люд ствердив те слово,
Патриції ж при консулах гукали здорово:
«Се неправда! Проч трибунська та пара погана!»
І були би так гукали до самого рана.

Не мовчав і люд. Здавалось, що супроти ночі
Дві армії, одна другу перекричать хоче,
Немовби побіда криком — хто зна, яка слава,
А хто кого перекричить, того й вся держава.

Та в плебеїв на ту славу мало розуміння,
Ім від крику вже до бучків близько та каміння,
Ніч іще не западала, дим угору вився,
І грозила страшна бійка, та ось Брут явився.

IV

Він попросив у консулів: «Дайте мені слово,
Бо зчиниться баталія й буде бунт наново».
Не міг один ані другий йому слово дати,
А мусили на коротку нараду сідати.

Один каже: «Даймо слово, хай виговориться,
Вловим його за таке, що нам покориться»,
Другий каже: «Ми виграли! Того мені досить,
Що він слова не в трибунів, а в консулів просить».

Коли тиша наступила, встав Брут, озирнувся,
До консулів ось із яким питанням звернувся:
«Чи тямите, як при згоді, що ми заключили,
Від патриціїв плебеї право получили

Патриціям на плебейських зборах не бувати,
Як говорять що трибуни, не перебивати?»

«Так!» — сказав на те Геганій, а Брут тягнув далі:
«Чом же по такій виразній законній ухвалі
Входите нам у дорогу, ваша ж рать здорова
Своїм криком не допуска трибуна до слова?».

Відповів на те Геганій: «Тим ми се зділали,
Бо се людове зібрання ми самі зізвали.
Коли ви своє зізвете, ми в праві будемо,
Не спинимо вас нікого й на збір не прийдемо».

Тут Брут мовив, обернувшись до цілого збору:
«Ми виграли, горожани! Отже, серця вгору!
Ми виграли таке діло, що й самі не ждали,
Уступив нам в тім противник, чого ми жадали.

Отже, йдіть тепер додому, занехайте галас,
Про одне лише подбайте, щоб вам добре спалось!
Завтра ж покажу вам явно, хто в місті владики;
Побачите, яка у вас сила превелика.

Ви ж, трибуни людовії, вступіться їм з форум,
Можуть всю ніч верещати гучним своїм хором,
Вступіться їм! Не на завше вступите, бо швидко
І вам, і їм про вашу власть учиниться видко.

Прирікаю вам напевно, що вам се покажу,
Подужаєте напевно перемогу вражу.
Як збрешу, робіть зо мною, що хотітимете,
Я готов усе прийняти. Добраніч! Valetе!»

Ніхто тому не перечив, і всі розійшлися,
Та не у всіх однакові думки розвелися.
«Велике щось Брут видумав!» — бідні міркували,
Патриції ж, як з простака, тільки кепкували.

Тої ночі радив Брут з трибунами раду,
Вранці ж вибрав горожан для вдервання ладу.
Ще досвіта храм Вулкана вони обсадили
Та виборних люд скликати в місто відрядили.

Збиралися зі всіх вулиць; поки ясно стало,
Зійшлась така сила люду, як ще не бувало.
Виступив трибун Іцілій і в довгій промові
Вичитував патриціям їх гріхи домові:

«От і вчора слова мої вони закричали,
Що дає мені уряд мій, мені відібрали,
А яка ж нам власть лишиться, коли їм завгідно
Вирокувать, що й говорить мені не свobodно?»

Як же ми вам в разі кривди будем помагати,
Коли нам не вільно буде навіть збір зібрати?
Адже всяку чинність слово, знай, попереджає,
То як же той, хто не може сказати, що гадає,

Зможе зробити те, що хоче? Або здійміть з мене
Власть, що нею наділили, коли нам замкнене
Право мати безпеку для своєї особи,
Або дайте нам підмогу, батьки-хлібороби,

Закон писаний уставить, щоб несправедливим
Вмішування в нашу чинність зробив неможливим».

Вислухавши тої мови, криками рясними
Люд візвав його, щоб зараз отут перед ними
Виложив таке право, а він каже: «Й овшім!»
Бо вже вчора текст закону уложили зовсім.

Текст закону був короткий, наче кий-ломака:
«Хто трибуну перешкодить, коли що балака,
Мусить дати закладників на його жадання,
Що понесе тую кару, що від них дістане.

А як не дасть закладника, прийме кару смерті,
Майно ж його богам піде на палені жертви.
А як проти тої кари хто внесе незгоду,
То рішення віддається ухвалі народу».

Отсей закон прочитав він, ухвалили люде
Й розійшлися, чекаючи, що то з того буде;
Та Брутові вдячні були, що кия такого
На патриціїв придумав,— він вийшов від нього.

VI

Много було колотнечі із-за тої речі
У консулів з трибунами, але з тої печі
Таки хліба не було. Сенатські ухвали
Люд уважав неважними,— хліба не давали!

Сенатові ж були люду ухвали немилі,
Й стародавня ворожнеча цвіла в повній силі;
Одні на одних гляділи, мов вовки спідлоба,
Та до діл не доходила приборкана злоба.

Не пробував бідний люд собі волю дати,
Багацької, сенатської дома нападати,
Хоч дехто ще й вірив тому, що там галапаси
Держать збіжжя, муки, пшона великі запаси.

Не кидались на запаси, як вони явились
Вже на продаж, тільки [стали] та сумно дивились,
Як не один грошей много за живності мало
Давав, зуби стискаючи. Та на тім не стало.

Зм'якли разом багачі, не стало їм волі
Незаможних, обдовжених держати в неволі
Або з тої голоднечі отак скористати,
Як їм радив Аппій Клавдій, і панами стати

Всього міста при допомозі рабів та клієнтів
І зовсім у руки взяти бідних консументів.
Навпаки, старались многі з убогим міщанством
Поступати по-батьківськи й своїм можним
панством

Ставать бідним у пригоді. В римському народі
Не було ще інституцій в новочасних роді,
Що звать філантропією, щоб голод відперти,
Та й тим [увійти] випадку голодної смерти.

Написано в днях 26—28 січня 1916

БІДА З ХЛІБОМ

(491 р. пер[ед] Хр[истом])

I

Через хліб уся біда буває,
Як немає або як і має.

Навезли на другий рік до Риму,
Чи то восени, чи через зиму,
Збіжжя много всілякого роду,
Та не меншала біда народу.

Щоб голодних хлібом рятувати,
Ухвалив сенат все купувати,
Що звезуть до міста продавати,
І в державні шпіхліри ховати.

Вислане в Сіцилію посольство
Через бурю тяжку плавбу мало,
Цілий острів мусило обплисти,
В Сіракузах перезимувало,

Та дождалося-таки користі.
Гелон-бо, тиран сіракузянський,
Показав себе зовсім по-панськи,
Бо не тільки послам дав спромогу

Закупити за дешеві гроші
В купців сіцилійської пшениці
Двадцять і п'ять тисяч кірців, що вже
Добре оплатило їх дорогу.

Але надто з власної житниці
Дарував їм друге стільки даром

І доставив кораблі хороші,
Щоб повезли їх з тим товаром.

Коли в Римі одержано вісти,
Що з Сіцилії така йде втіха,
Стали свари з серць завидних лізти,
Мов гадюки із повного міха.

Благодать! Та з тої благодати
Що і як би горожанам дати?

II

Котрі були поміркованіші,
До народу свого прихильніші,

Дали раду просту та нехайну,
Щоб з уваги на нужду загальну
Те, що міг тиран нам дарувати,
Дармо теж народові роздати.

А що тано куплено за морем,
Тут так само тано продавати.

«Коли тее вчинимо народу,
Буде мати з нас народ вигоду,
Буде, як батьків, нас шанувати,
Замість сварів будем мати згоду».

Самолюби ж та аристократи
Не могли ніяк на те пристати.

«Треба,— кажуть,— не попускаючи,
Горожанам нільги не даючи,
Про одно лиш дбати й не заснути,
Щоб якомога вниз їх притиснути.

Треба живність їм подорожити,
Щоб в нужді не перестали жити,
Не бачили повної комори,
А навчились скромності й покори,

По останній безличній ухвалі
Щоб не були так бутні й зухвалі!»

Написано д[ня] 28 січня 1916 на основі Діонісія
(кн. VII, розд. 20).

ПОТІХА ІСТОРІКА

Чи подобне почну діло та гідне заплати,
Коли почну дії римлян з починів писати,
Й сам не знаю, а як знав би, не смів би сказати,

Адже давні наші дії й дуже популярні,
Нові писці з тим виїздять, що старші бездарні,
Вони ж або докладніші, або більше гарні.

Та будь-як-будь, в мужнім віці приємно й самому
Роздивиться в діях краю, що світу цілому
Розкажує, не молотить пустую солому.

А хоч в такій юрбі писців моя слава й згасне,
Я рад, що хоч невелике те коло сучасне
Великих душ пошанує ім'я моє власне.

А держава величезна сімсот літ триває,
Із початків малесеньких росте-виростає
І вже майже з великості своєї знемагає.

Може, дехто з читці[в] моїх — хто ж усіх їх знає? —
Про початки й перші він не рад почитає,
Особливо до новіших, коли поспішає,

В котрих сили народнії, що й перш раз буяли,
Не можучи стать на мірі, в заколот попали
Й нам на сором самі себе пожирати стали,—

Я, навпаки, тої в праці шукаю заплати,
Що вид лиха, в яким рік в рік мусим проживати,
Видом світлих дій старинних можу закривати.

Коли чистою душею їх переживаю,
То свобідний від щоденних турбацій буваю,
Коли ж про новіші дії повідати мушу,
Тим, що правди не скриваю, гнітить смуток душу.

Написано д[ня] 31 січня 1916 на основі Лівієвої передмови
до його історії Риму.

КАРА ЗА БЕЗЖЕННІСТЬ У РИМІ

Дивує нас подеколи римських прав хосенність;
Одно з таких хосенних прав — кара за
безженність.

Були Каміл і Постумій, два цензори браві,
Що зналися, мабуть, добре на супружім праві.

Вони, певно, скарб державний тим не зубожили,
На безженних грошовую кару наложили.

Хто до сивого волосся безженним лишався,
Платить кару грошовую правом тим змушався.

Хто ж нарікав на те право або посмів кпити,
Той за те подвійну кару мусив заплатити.

Хто присуджував ту кару, той мав винуватих
Про занедбану повинність ось як поучати:

«Всякі роди — твір природи, на те в світ приходять,
Що, живучи та ростучи, нові твори плодять.

Та ж мусило-ваше власне чуття вам сказати,
Що на те вас і сплодили ваші батько й мати,
Щоб потіхи діждатися внучат колисати.

Була й доля так ласкава вам повременити,
Аби своє призначення ви могли сповнити.

А ви вік свій звікували, про те не подбали,
Аби мужем і вітцем люди вас назвали.

Так тепер і вибачайте, бо жили ви гупо,
І кладіть тут грошенята і зовсім не скупо.

Скарб державний їх для себе не візьме ретенне,
А дасть таким, котрі мають потомство численне».

Написано в днях 3—4 лютого 1916 на основі Валерія Максіма (кн. II, розд. IX, уст. 1).

РИМСЬКА ЦЕНЗУРА

Воєнна карність та вояцька дисципліна
Була могутня та незламная драбина,
Що римську власть по світі розширила
І славою побід безчисленних окрила.

Та в парі з нею йшла теж строга, та тиранська,
Та непідкупная цензура горожанська,
Той охоронний вал моральності та мира,
Честі й здержливості від зла сторожа щира.

І коли вояки та римські генерали
Власть Риму по краях кріпили й розширяли,
Цензори гордії в покоях нешироких
Слідили поступки громадян поодиноких.

Діяльність їх була не менш важка й реальна,
Як не одна гучна перемога генеральна;
Не один цвіт буйний вона викоренила,
Кар'єру не одну змінила чи спинила.

«Що нам допоможе,— так, мабуть, ті міркували,
Що в Римі той уряд уперве заснували,—
Як буде військо в нас хоч би й найхоробріше,
Внутрі ж життя піде все гірше та підліше?»

Здобудемо міста, покоримо народи,
З престолів королів для власної вигоди
Зіпхнемо, сумежні краї підіб'ємо
І волості свої в безмір розширимо,

Та їх посідання тривке для нас не буде
Й пожаданого нам не принесе хісна,
Як форум й курію чтить перестануть люде,
Про римську чесноту відродний внук забуде,
Внутрі ж лиш безсором, розпушта, верх облуди
Розпаношиться й гніль все зопсує до дна!»

Ті міркування всі історія справдила,
Цензура ж, хоч яка розумна та грізна,
Від зопсуття Рим не освободила,
І збулася на нім судьба його страшна,

А невеличка духовная сила,
Що риби чи хреста собі знак улюбила,
Ту римську гніль змела, хоробрість побідила,
Нове гніздо в старім леговищі зробила.

Написано д[ня] 4 лютого 1916 р., до рядка 37 на основі Валерія Максима (кн. II, розд. IX, вступ).

ВЕСЕЛИЙ ТРИБУН

Трибун Дуроній був веселий чоловік,
Що їсти й пити — гулять бажав увесь свій вік.

Коли ж цензури недостижна сила
П'янство та марнотратство зборонила,

Він для протесту збір народний ізгукнув
І ось яку промову вджигонув:

«Квірити, вам наки[не]но вудила!
Терпіль їх ані вам, ані мені несила.

А що ж то ми кропива серед поля,
Щоб нас така тяжка торопила неволя?

Вам подають закон, що має принудити
Нас всіх — щадити!

Освободім себе від тої постанови,
Що відпихає нас від всякої обнови,
А хоче пхнути в своїй чужості
В часи півдикой минулості!

А що ж таке свобода буде,
Коли мені не дасться на вподобу
В веселому житті, як всі розумні люде,
Шукати гробу?»

Цензори Марк Антоній
І Люцій Флакк,
Почувши про тую промову,
Судили так:

«Тому, що Дуроній
Гуля, барашкує
І знову та знову
З устами цензорів кепкує,
Його за ту вдачу завзяту
Виключається з сенату».

Написано д[ня] 4 лютого 1916 р. на основі Валерія Максіма (кн. II, розд. IX, уст. 5).

БЕЗІМЕННИЙ ГЕРОЙ

Після битви під Каннами, в якій римську силу
Ганнібал пригнув додолу, не вклав у могилу.
Зранений був один римський воївник так дуже
В обі руки, що [з] обох них випустив оружжє.

Нагодився нумідієць, рад нагоду мати,
Аби з того безсилою зброю поздіймати,
Та безсилий обі руки, мов кроваві змії,
Розвернувши, закленув їх вколо його шиї.

Тоді став зубами рвати уста, ніс і вуха,
А вирвавши обі щоки, віддав богу духа.

Написано д[ня] 4 лютого 1916 р. на основі Валерія Максіма (кн. III, розд. II, уст. 11).

ПАМ'ЯТІ ПУБЛІЯ КРАССА

З Арістоніком воюючи,
Не мав щастя Публій Красс,
Між Елеєю та Смирною
Попає в руки ворогів якраз.

Се фракійці вхопили його,
Яких в службі своїй мав
Арістонік спорее число,
Красс ніколи не приймає.

Чуючи своє пониження,
Виходу ж ні круть ні верть,
Він одно лиш освободження
Бачив — добровільну смерть.

І не много розмишляючи,
З варварів одного, що при нім
Їхав, нічого не чаючи,
На конику воронім.

Прутом, що коня ним поганяв,
Швьякнув бистро по очах;
З болю той фракієць не сконав,
Тільки дико скрикнув: «Ах!»

А як тільки перший біль минув
І він тяжко відітхнув,
Свій фракійський острій пугінал
Римлянину в бік віпхнув.

Написано д[ня] 4 лютого 1916 р. на основі Валерія Максіма (кн. III, розд. II, уст. 12).

С Х О В А В С Я

Молодий був Сціпіон і ще не женився,
Коли із Кнеєм Помпеем у Африці бився.

Побідив його Помпей. «Бувай здоров, Кнею!»
А він поплив до Шпанії з флотою своєю.

Та попав він, як кажуть, із дощу під ринву,
Зловив його корабель Цезарів на линву.

Як побачив, що він бранець, страчені всі труди,
Він негайно меч свій острій вбив собі у груди.

В задній часті корабля лежав на помості,
Коли за ним питать стали Цезареві гості.

«А де то ваш капітан?» — крик їх роздавався,
Сціпіон же, конаючи, щосили озвався:

«Капітан сховався!»

І в тій хвилі із душею своєю розстався.

Написано д[ня] 5 лютого 1916 на основі Валерія Максіма (кн. III, розд. II, уст. 13).

СЦІПІОН І ШПІОНИ

Скоро римські легіони Африки добились,
Ганнібалові шпіони в таборі явилисьь.

Зловлено їх, не помогла чорних лиць ослона,
Зловлено та приведено перед Сціпіона.

Не велів їх сей ні вішать, ні на муки брати,
Ні про плани карфагенські й сили хтів питати,

Лиш велів їх опровадить по всіх частях війська
Й показать всю римську силу, чи така, як
свійська.

А потім лиш запитав їх, щоб йому сказали,
Чи все добре оглянули, що розвідать мали.

Велів дати їм обід, накормити коні,
Пустив вільно та не вислав за ними погоні.

Написано д[ня] 7 лютого 1916 на основі Валерія Максима
(кн. II, розд. VII, уст. 1).

КАРФАГЕНСЬКА ПОМІЧ РИМЛЯНАМ

Коли з Пірром воювали
Й послабали римські сили,
Карфагенці добровільно
Їм на поміч поспішили,

Хоч римляни й не просили.
Вирядили добру флоту,
Кораблів сто тридцять щоту,
Ся до Остії вплила;
Втім, від римського сенату
Резолюція прийшла:

«Коли римський люд воює,
Власних військ лиш потребує,
А чужі йому не в лад,

Пливи ж з флотою своєю,
Чорномазий ти єврею,
До Карфагену назад!»

Написано д[ня] 7 лютого 1916 на основі Валерія
Максіма (кн. III, розд. VII, уст. 10).

ЦЕНЗОР У ТРУДНІМ ПОЛОЖЕННІ

Сціпіон Африканець Молодший
Коли цензором був,
Мав пригоду, якій про подібну
Ніхто, може, й не чув.

Раз при муштрі центурій він раптом
Одного вояка,
Кая Ліцінія Сацердота,
Із ряду виклика.

«Слухай, Кай, мені відомо, що ти
Злу пригодоньку мав,
Для якоїсь поганої псоти
Урочисту присягу злавав.

Буду я проти тебе свідчити,
Як ме скажити хто».
Та з присутніх, котрі тее чули,
Не озвався ніхто.

«В таким разі бери, Сацердоте,
Коня свого назад¹;
І нехай введе цензорський визов
У душі твоїй лад.

Видно, два лише ми тее знаєм,
А мені не подоба в сей час
Оскаржителем бути, і свідком,
І суддею нараз».

Написано д[ня] 7 лютого 1916 р. на основі Вале-
рія Максіма (кн. IV, розд. I, уст. 10).

¹ Натяк на римський звичай, що в кожного вояка,
хоч би й високого начальника, оскарженого за
злочин, зараз відбирали коня.

КОНСУЛ ПУБЛІЙ ФУРІЙ ФІЛ

Консул Публій Фурій Філ — хто знає про нього?
Не здобув він слави много за консульства свого.

Аж як зістав консуларом, в тяжкій якійсь хвили
Йому в Шпанію комсиду в сенаті вручили.

Оба консули тодішні — оба були Квінти,
Один Метел, другий Помпей — найрізніші фінти¹

В хід пускали, щоб коменду гу ударемнити.
«Та він гнилий! От волів би йти в землю гнити!»

Але Фурій не був гнилий ані в тім'я битий,
Своїм ворогам знайшовся зараз відплатити.

Дякуючи сенатові, при кінці промови
Елегантним язиком сказав таке слово:

«Ci panowie konsulowie nie są tu niezbędni,
Proszę, by szli razem ze mną, jako podkomendni!»²

Написано д[ня] 7 лютого 1916 р. на основі Вале-
рія Максима (кн. III, розд. VII, уст. 5).

ЛЮЦІЙ КРАСС І КАЙ КАРБОН

Славний бссідник в свій час,
Бувший консул Люцій Красс
По своєму консулаті,
Засідаючи в сенаті,
Мусив їхать з Італії
Як завідатель Галлії.

Та трафився дивний патрон,
Молодий ще Кай Карбон,
Що поїхав услід йому,
Не щоб дещо поміг йому,
А щоб тільки шпигувати,
Як ме адмініструвати.

¹ Підступи, інтриги, таємні заходи.

² Чи панове консули тут не потрібні,

Прощу йти зі мною разом, як підлегли! (польськ.).— Ред.

Мав він за те пік на нього,
Що в консульстві вітця його
За якесь перешкробання
Та засудив на вигнання;
Тепер може трафитися
За се на нім помститися.

В Галлії пробув не много,
Коли Красс явився в нього,
Приблизив його до себе
Для судейської потреби,
Сам не рішав справи завше,
Його суду не спитавши.

І так, поки розсталися,
Гаразд оба пізналися;
Красс в Карбоні взнав юриста,
А Карбон, що душа чиста
Й безпристрасна була в Красса,
На кривду людську не ласа.

Там теж він перекопання
Знайшов у свідущих крузі,
Що отець його на вигнання
Пішов таки по заслужі.

Написано д[ня] 7 лютого 1916 р. на основі Валерія
Максіма (кн. III, розд. VII, уст. 6).

ЗОЛОТИЙ СТІЛ

(СТАРОГРЕЦЬКА ЛЕГЕНДА)

Рибу ловлять рибачи, мілетські,
Рибу ловлять на широкім морі;
Що затагнуть невода важкого,
То полов багатий витягають.

Із видців та купців, що стояли
Громадками там на узбережжі,
Хто з цікавості, щоб подивиться,
А хто щоб до влову прикупиться,—

Виступа один вже многолітний,
Нічим серед інших незамітний.
Чемно рибаків поздоровляє,
До них сее слово промовляє:

«Бог на поміч, рибацька дружино!
Ось я сотню драхм отут складаю,
А що зловите ви сього разу,
Коли згода ваша, мое буде».

«Згода наша»,— рибакі сказали,
Бо зиск певний, але влов непевний;
Та як невід витягнули з моря,—
Бач, у неводі стіл щирозлотий.

«Мій улов! — утішно каже гречин,—
А ось драхм вам обіцяна сотня».
«Е, ні,— кажуть рибакі здумілі,—
Та ж улов ви рибний закупили.

Улов рибний сього разу жаден,
Отже, драхми ви свої програли;
А се знахід наш і щастя наше»,—
Так вони рішуче відказали.

Та не відступає незнайомий.
«Якби ви знайшли се де на суші,
Був би знахід. А як з моря сіттю
Витягли, назве се кожний вловом».

Суперечка. Публіка вмішалась.
Одні тягнуть руку з рибакими,
Інші незнайомому вторують,
І немає згоди поміж ними.

«Підем до мілетського сенату!» —
Обі сторони на се згодились,
Та й сенат рішенця не знаходить,
І немає згоди в сенаторів.

Та нарешті на одному стали:
Вибрали посольство з-поміж себе
І до вирочні святої в Дельфах
Аполлона запитать післали.

І не довго довелось їм ждати.
Бог орік короткими словами:
«Хто там наймудріший поміж вами,
Тому стіл сей золотий віддати».

Був тоді мудрець в Мілеті Фалес,
Тож йому і стіл той присудили,
Та він не прийняв і тим звинився,
Що мудріший геть від нього Біас.

Не прийняв дарунка того й Біас.
«Коли наймудрішого шукати,
То Піттак мудріший геть від мене».
Піттак вимовивсь таким же словом,

Так чергою стіл той обносили
По усіх сімох мудрцях тодішніх,
Жаден не хотів стола узяти,
Наймудрішим теж себе вважати.

Як на Солона черга припала,
Він, почувши всю ту повість, мовив:
«Бог один між нами наймудріший;
Аполлонові сей стіл віддайте!»

Написано д[ня] 10 лютого 1916 на основі Валерія
Максіма (кн. IV, розд. V в, уст. 7).

СКРОМНІСТЬ ДІОГЕНА

Діоген, мудрець афінський,
В Сіракузах залюбки
Обмивав біля криниці
Буряки та морковки.

Арістіп до нього мовив:
«Якби кілька добрих слів
Діонісію сказав ти,
То такого би не їв».

Діоген на те відмовив:
«Якби ти такеє їв,
Не мусив би Діоніз'ю
Говорити добрих слів».

II/II.

Val[erius] Max[imus], кн. IV, розд. III, уст. 4.

БІДНА ЖІНКА

Славна битва під Каннами громом громихнула;
Не знищила вона римську силу,
Але дуже вниз погнула.

Була страта на той час багата, по-нашому мало;
Що їх було вісімдесят тисяч,
Лиш десять живих зістало.

Пішли оті живі десять тисяч в апулійські гори
Пошукати собі прогодівку,
Повні де столи, стоги й комори.

Вояків питають апулійці: «Чом же вас так мало?» —
«Та побив нас хитрий карфагенець,
Стільки лиш живих зістало.

Що було нас вісімдесят тисяч, зістала лиш
жмілька». —
«Та ніхто вас тут не прогодує,
Хіба наша бідна жінка».

«Бідна жінка?» — «Безмужна, бездітна, а зоветься
Баса.

Ще ніхто не тямить, щоб у неї
Коли бракло хліба й м'яса.

У місточку Канузії її кождий знає,
Та її маєток трохи не всю
Апулію обіймає.

Де прийдете, до неї зійдете й забудете, як дома.
От така в нас тая бідна жінка.
Бідна сирота й сірома».

Пішло військо в Канузійум, як йому сказали,
І там вони добрий прогодівок
І старунок добрий мали.

А як стали відходити й час було проститься,
Пита претор бідну жінку,
Як би з нею розплатиться?

«Розплатиться? — здивувалась.— Але ж ви забули,
Що маєтку мого корінного
Ні крихітку не шарпнули.

Що спожили ви й худоба ваша, все те з чистого
доходу,

І нехай се буде чиста жертва
Моя ось для римського народу».

Написано д[ня] 19 лютого 1916 на основі Валерія Максиміа
(кн. IV, розд. VIII, уст. 2).

**ДРУГИЙ ВИСТУП
КАЯ МАРЦІЯ КОРІОЛАНА**

(р. 491 пер[ед] Хр[истом])

I

І сей також муж хоробрий
Ізробився страх недобрий
На народнії права,
Хоч його ні від насилля,
Ні від голоду й безсилля
Не боліла голова.

Окрім закидів загальних,
Для своїх думок запальних
Мав і власні ще сей пан
Приводи нової дати,
Що ненавистю палати
Мусив до всіх горожан.

Забажав він консулату,
Мав в патриціях загату,
Та спротивився народ.
«Допустить його до власти —
На пень голову покласти,
Пустить вовка в огород».

Особливо боялися
Ті, що людом займалися,
Що він, сердячись на все,
Найважніше люду право,
Що здобув майже кроваво,
Що трибунство він знесе.

В тім люд тее укріпляло,
Що патриціїв напало
Розбиватися за ним,

Його вибір підпирати,
Його славить, величати,
Як нікого перед тим.

Се прийнявши за зневагу,
Свою смілість та повагу
Обернув Коріолан
На те в ту тяжку годину,
Щоб державную машину
Привернути в давній стан.

І не тільки сам трудився,
Але пильно заходився
На те й інших підвести,
Щоб міщанський стан розбити,
Їх права усторонити,
Власть трибунськую змести.

І була у нього вдача
Запальчива та гаряча,
І не вмів мовчати він;
Те, що інші лиш шептали
Або лячно воркотали,
Вішав на великий дзвін.

Так зібрав він коло себе
Без видимої потреби
Нечисленний збір
Паничів щонайзнатніших,
Багачів найзаможніших,
Наче королівський двір.

З ним тягла теж немалая
Панських слуг, клієнтів згряя,
Що збагатились з війни;
Знай, по місті брилювали,
Блиску й слави додавали
Коріолану вони.

І коли сенат в радниці
Сіцилійської пшениці
Справу обсуджати мав,

Він рішився виступити
Й арсенал свій випустити,
Що в резерві ще тримав.

Коли старші по порядку
Висловляли свою гадку,
Що з пшеницею чинить,
То знайшлося таких лиш мало,
У котрих відваги стало
Кривди люду боронить.

Прийшла черга на молодших.
Тут у словах найкоротших
Просить слова Корйолан,
Щоб на темати людові
Виявить в свої промові
Свій ораторський талан.

II

«Не нужда та недостатки
Довели наш люд до стачки»¹
Та до виходу, отці,
Але мав він злу надію
Змести аристократію,—
Про се знаємо ми всі.

І береться він на штуки,
Щоби власть у свої руки
В сьому місті захватить;
Те, що сталося по згоді,
Вказує, як ліпше годі,
Чим він за добро платить.

Знівечивши віру й право
В справах довгових, він жваво
Наставля новий уряд,
Щоб закони всі ломити,
Власть консулів обалити,
Підкопачь суспільний лад.

¹ Стачка — російське слово, від *стакнуться*, гуртом сказати *так, згодитися, змовитися, отже, змова*, по-англійськи — *страйк*.

І ту власть новую гоним
Нововкованим законом
Нетикальною визнає,
А законом ще новішим
Підступом їй найпідлішим
Деспотію надає.

Бо коли та власть людова
Ніби при свободі слова
Стане горожан взивать
Спротивляться всякій власти,
Кидать працю і йти красти,
Плюндрувать та мордувать,

А проти такого зову
Всякому заперто мову,
Ще й наложено печать,
Бо чекає кара смерти,
Хто б хотів той зов відперти,
То скажіть, як се назвать?

Чи ти чоловік приватний,
Чи ти перший, чи остатний
Був урядник — смерті жди,
Заслужив на меч та труну,
Як спротивився трибуну,
Деспотія хоч куди!

А чи деспотом над нами
Один муж чи люд сотками,
То різниці в тім нема;
Що хоч дій — не піддобрися,
А й нехотя наразишся...
Се ж безвихідність сама!

Найліпше, мої собрати,
Було зразу не давати
Сіять сім'я тее в нас,
Як наш любий Аппій Клавдій,
Лихо те почувши справді,
Домагався тут не раз.

Ліпше зразу стати грізно,
Аніж каяться запізно,—
Кажуть, правда се стара;
Та нам слід поміркувати,
Чи й тепер противу стати
Не минула ще пора?

Коли досі не хотіли,
Один крок відважний, смілий,
Може би, поміг тепер
Вирвать з коренем те лихо,
Якби явно, а не тихо
Весь наш гурт на те напер.

Не на перших нас се впало,
Маєм прикладів немало
В інших городах, отці;
Лихо їх росло незначно,
Та рядились необачно,
В біду впали на кінці.

Могли, замість голосити,
Лихо в зароді здушити,
А воно росло й росло;
Як похопились, вже й грізно
Виступать було запізно,
Бо їх сили перейшло.

Та похопиться — не сором,
Уколоть себе докором:
«Се й те лихо я зробив» —
Бува часом і корисно,
Бо, вернувшись навмисно,
Віднайнеш те, що згубив».

III

«Та коли з вас дехто дума,
Що народна тая фу́ма¹
Згубна й треба її гнать,

---

¹ Ф у м а — гордість.

Щоб іще більш не блудив він,
В своїх блудах не ходив він,
Не хочачи добра й знать.

Та в страсі щоб не сказали,
Що угоду ми зламали,
Яку так заприсягли,—
Знайте, ми не починаєм,
А себе обороняєм,
Щоб з нас шкіри не тягли.

Не ми ломимо угоду,
А підхлібці ті народу,
Котрих мусимо карать
Заліззям та батогами,
Й будемо перед богами
Без вини тоді стоять.

Бо не зробимо тим шкоду,
Буде лиш користь народу,
Як по справедливості
З ними будем поступати,
Будуть страх і доказ мати
Нашої зичливості.

Доказ дам вам тут виразний,
Що не ми із неприязни
Ломимо угоду ту,
А самі переступають
Горожани, що вважають
Її преці за святу.

Та ж вони не хтять держати
Тих умов, в яких вертати
Їм дозволено в доми.
Адже власть трибунську тую,
Так страшну та завзятую,
Не на те дали їм ми,

Щоб сенату власть вменшити,
Лиш аби їх боронити
Від усяких надужить,

Та, мов кінь той без вудила,
Вона ціль свою згубила,
Не туди як слід біжить.

Переверт і суміш давних
Добрих установ державних,
Се, мабуть, її мета.
Чи ж вона в час сеї скрути
І для нас повинна бути
Нетикальна і свята?

Адже в пам'яті вам славні
Збори людові недавні
Та промови тих звірів,
Того Брута та Белюта...
Яка ж нам ненависть люта
В людових проводирів!

Яка їх амбіц'я дика,
Невміркованість велика,
Які гордощі страшні!
Щезла всяка мисль здорова,
Тільки воля в них зборова,
Мов у тої комашні ¹.

Одна думка в них грасує:
«Люд все переголосує,
В нім держави сила вся».
А над людом вони владні!
Ми вже йому пани жадні,—
Власть лиш їм дістанеться.

Що ж чинить нам в ту пригоду,
Коли закон і угоду
Почали вони ламать,
Як лиш мужньо борониться,
Що їм з лиха правним мниться,
По заслuzі в них віднять.

---

¹ Комашнею декуди називають мурашок, а радше муравлисько.

І не тільки те відняти,
А й про б́удуще подбати
Так, як дбаєм в час війни,
Щоб спокій надалі мати,
Щоб ще більшого жадати
Не насмілились вони.

Дякуймо богам, о браття,
Що тим д́емонам завзяття,
Яким, ма́буть, помогли
Перших користей добитися,
І надалі поводитися
Так розумно не дали.

А збудили їх безстыдність,
Величайную огидність,
Що примушує ось вас
Спробувати відзискати
Всі дотеперішні втрати,
Позістале ж зберігати
Саме в пору, саме в час!

IV

А теперішня хвилинка,
Бачиться мені, єдина,
Як лиш схочете почать,
Як отямитесь і сміло
Підете на праве діло,
Його в щасті й докінчать...

Більша часть їх не молотом
Тут прибита, а голодом
Притиснена до краю,
Решта задля браку грошей
Не піддержить час ще довший
Независимість свою.

Живності, бач, дуже мало
Та й за гроші скрутню стало,
І надія в мене та,
Що найгірші, найзавзятіші,
Наші вороги найтяжші —
Наші міські ворота.

Попрощують, повіються,
Хтозна-куди подіються,
А смирнішим буде стид
Робить бурди, верещати,
Сенатові докучати,—
І мир в місто загостить.

Тим-то збіжжя у запорі
Держить і не будьте скорі
Ціни живності знижать,
Але ухвалить пождати
Й зерна нікому не дати,
Аж ще вищі набіжать.

На се привід справедливий —
Люду збір отой крикливий
Та докір, нсмов сенат
Був причина голоднечі,
Й інші недоладні речі,
Коли люд сам винуват.

Винуват тим, що з міста збіг,
Винуват тим, що з піль усіх
Збіжжя на прожиток брав,
Що фільварки та хутори,
Стайні наші та комори
Плюндрував і грабував.

Винуват, що посла наші
Нам ні хліба, ані паші
З-за границь не привезли,
Ще й до того, грошей много
З скарбу взявши державного,
Скарб до втрати довели.

Всьому лиху вони винні,
Ті безсоромні, безчинні
Лінюхи та брехуни!
Час тепер і їм пізнати,
Що ми вмієм підождати,
Аж поправляться вони.

Підождем, яке нам горе
Буде, скоре чи не скоре,
Як не будем потакать,
Як народові на збитки
Не попустимо ні нитки,—
Чим-то зможуть нас злякати?

Оттаке, отці народу!
Коли добру сю пригоду
Марно випустите з рук,
Будете не раз бажати
Ще подібної діждати,
Щоб такий зробився гук.

А як люд отсей зміркує,
Що відваги вам бракує,
Хоч була б у серці хіть
Його силу ізламати,
То від нього замість плати
Зачіпок нових не ждять!

Бо у вашій він обхожі
Наміри пізнав ворожі,
То й потопче вашу владу;
Вашу ж ніби справедливість
Він признає за трусливість
І погорду вам віддасть».

v

Не апостолом спокою,
А в меч збройною рукою
Виступив Коріолан,
Тож не диво, що в сенаті
Ті слова його крилаті
Бурний викликали стан.

Поділились сенатори
На ворожі два табори
І зчинили дужий крик,
А Діскорд'я тому й рада,
Що цвіте в сенаті звада
І її вплив ще не зник.

Всі противники народу,
Що накинено їм згоду
Лиш нерадо прийняли,—
В тім числі зі старших гладші¹,
Честолюбні та багатші,
З младших майже всі були,—

Що їм вольності народні
Страшні були, як безодні,
Стали Марція хвалить
За ум його благородний;
Чи хто ситий, чи голодний,
Се його не печалить.

Лиш про вітчину він дбає,
Обществу добра бажає,
Але злим не потурає .
Й не боїться гніву їх;
Вже як він на що нарадить
І куди він попровадить,
То не в сміх і не на гріх.

Інших в невеликій купці,
Що були народолобці,
І багатство понад все
Не цінили, а вважали
Потрібнішим те від сталі,
Що мир місту принесе,—

Тих обурила громова
Коріолана промова
І думок його весь склад;
Їх вони не похваляли
І одверто заявляли,
Що лихий в них вийде лад,

Не насиллям та маскою,
А схильністю та ласкою
Простолюддя треба брать;
Поміркованість не сором,—
І не треба бути скорим,
Коли трафиться карать.

---

¹ Товстіші.

Особливо, що тут маєм
Співгорожан, котрих знаєм,
Котрих винні ми любов,
Не ненависть заробляти
Хоч за те лише, що ляти
За нас мусять свою кров.

Коріоланову раду,
Що веде на гвалт і зваду,
Глупотою слід назвать,
А його одверта мова
Доброго не варта слова,—
Се лиш гнів міг диктувать.

Та що та часть слабша була,
Удержаться не змогла
І мусила замовчать;
Та нараз, мов два нептуні,
Встали людові трибуни
Й ну по-своєму кричать.

Відки тут могли узяться?
Адже самопас являться
Ім закон забороняв
На засідання сенату,—
Тож мабуть усю палату
При їх яві страх обняв.

Се консули в своїй злобі
Проти Марція особи
Той йому зробили пшик,
Що трибунів запросили,
Лиш благали їх щосили:
«Здержте трохи свій язик!»

Справді, довго ті мовчали,
Але вже як закричали,
Дали волю язикам:
«Ось хто, бачте, в нашу вежу
Вносить огневу пожежу!
Закид сей роби не нам!

Ось хто, не щадячи труду,
Вкорочає право люду,
Всю державу розоря!
Ось хто тее тільки й знає,
Що прибічників зганяє,
Щоб всім стати за царя.

А отсе вам, патриції,
Слова наші, не нічий:
«Вдержать його починання
Може смерть або вигнання;
Як ви сього не вчините,
Вчинимо ми — слово святе».

VI

Більший ще піднявся галас,
Як трибунів показалась
Постанова так грізна;
Головно молодших курінь,
Їх погрозою обурен,
Рикнув, мов те море з дна.

Марцій же, сказать до речі,
Вчувши за собою плечі,
Більше смілості набрав,
Ще гордіше та грізніше,
Хоч зовсім не поважніше
На трибунів напирав.

«Ви, лайдаки, ви, гунцвоти,
Коли своєї роботи
Не покинете сейчас —
Заколот чинить в державі,
Бідних вдержувать в їх праві,
Вимізкованім від вас,

Їх на тее бунтувати,
Щоб нам сміли контрувати,
Щоб були ми в їх ярмі,
То ділами, не словами
Сам я справлюсь так із вами,
Що й не зчуєтесь самі».

На слова ті у сенаті,
Ще нечувані, крилаті,
Сполошилися отці,
А трибуни погацьблені,
Побачивши, як численні
Сенатори молодці,

Що звалить хотіли згоду,
Свіжо признану народу
Власть зовсім усторонить,
З зали вибігли й кричали
Та богів як свідків звали
Праве діло боронить.

А зізвавши збір людодий,
Марцієвої промови
Подали йому весь хід,
І чим врешті він хвалився,
Та візвали, щоб явився
Дати людові одвіт.

Марцій згордував тим зовом
Чинно, тільки [одним] словом
Судових зневажив слуг,
Що на збір його візвали;
У трибунів, як се взнали,
Більше ще піднявся дух.

Взявши еділів в підмогу,
Рушили самі в дорогу,
Марція щоб ізнайти;
Знали, що він близ сенату
Свою віллу мав багату,—
Не далеко було йти.

Близ сенату площа була,
Патриціїв там немала
Ватага по своїй волі
Зібралась, були й клієнти,
Різні хліба консументи,
Й стояв Марцій у їх колі.

Як трибуни тее вздріли,
Вмить еділам повеліли
Марція арестувать;
Як не піде добровільно,
Взяти його поневільно,
Своїх рук не жалувать.

Еділами були в той час
Тіт Юній Брут, знайомий наш.
Та Іцілій Руга з ним;
Коли вони наблизились
І взяли його наважились,
Тут же муром став грізним

Збір патриціїв. Він хором
Заревів: «Се ганьба, сором!
Ще на нашій се землі
Не було, щоб вожді люду
З нас одного без засуду
Силою на суд тягли!»

Щоб Марція не вхопили,
Його тісно обступили,
Не боячись нічого,
То одинцем, то парами
Тих еділів ударами
Геть прогнали від нього.

Вість про се незвикле діло
Ціле місто облетіла,—
Вибігали всі з домів
Хто патриціям в підмогу,
Інші просто на тривогу,—
Кождий радив як умів.

Та тривога уляглася,
Юрба й сей раз спромоглася
Завірюхи не зчинять;
Консули людей повчили,
Збір на завтра назначили
Й розрух здужали унять.

Другого дня оп'ять збори,
 І плебеї, й сенатори
 Радять, спорять все про те ж,
 Та в сенаті свобідніша
 Та чоловіколюбніша
 Перемогла думка все ж.

Вийшли консули на форум.
 «Добрим здалось сенаторам,—
 Мовив старшій з-поміж них,—
 Вас просить, щоб до ухвали
 Ви все гнів свій міркували
 Мимо слухів всіх страшних.

З хлібом кривди вам не буде,
 Що ж до Марц'я, будьте люде
 І візьміть на власний ум:
 Що в сенаті говорив він,
 Чи тим зло яке створив він?
 Із-за чого ж такий шум?

Як не вільно б і в сенаті
 Кожду думку висловляти
 Без обслони, хоч яку,
 Чи не буде, милость ваша,
 Се найгірша і найтяжша
 Деспотія по знаку?

Коли ми робимо згоду
 Для успокоєння народу,
 Зажадали ви тоді
 Опусту довгів та власті,
 Що від кривди та напасті
 Боронила вас в біді.

Одно й друге ви дістали,
 Але того не ждали,
 Щоб власть консулів знести,
 Знівечити власть сенату
 Й нами від батьків прийняту
 Конституцію змести.

Чого ж тепер жадаєте
І як собі гадаєте,
Щоб патриції того,
Що одним з найліпших мали,
Смертю, вигнанням карали,
Та й за що і для чого?

А що якби член сенату
Так став ваших обвиняти,
Що клеветчуть на сенат,
Що повзяли злу затію
Знищить аристократію,
Підкопать суспільний лад?

У всім тім мав би право,
Бо се гнуть вони лукаво,
Але вже найгірше те:
Більшу власть собі признали,
Ніж законом одержали.
Адже се признаєте!

Ну, а що би ви сказали
До сенатської ухвали,
По якій той сам сенат
Міг би так без права й суду
Которому-будь із люду
Дати з пліч голову знять?

Правда, ви би не мовчали,
Але дружно закричали:
«Кривда, кривда, кривда нам!»
Ягоди одного поля,
Що вам нині за неволя
Кривду ту робить панам?

Чи не ясно вам порою,
Що даєте в руки зброю
Тим, которі, знай, товчуть:
«Годі опір їх зносити!
Треба опір вкоротити!
Прав замного має люд».

А той муж, що ви на нього,
Як на ворога страшного,
Так завзято кричите,
Хто він, що він і відкіля,
І якого саду зілля?
Пам'ятаєте ви те?

Він не вождь, а наша слава,
І від нього вся держава
Надіється славних діл,
Скільки з вас у боях спас він!
А що прикрий на словах він,
Се ще не так злий уділ.

Тож сенат усіх вас просить:
Сього шуму майте досить,
Марцію простіть слова,
Не доводьте за одного
До роздору домашнього,
В яким згинуть може много,
Не одна лиш голова».

VIII

Не підхлібна, та здорова
Консулова та промова
Декому була не в смак;
Із них перший Марк Сіціній¹,
Дух тверезий та спокійний,
Виступив і мовив так:

«Вболіваю й я сердечно,
Що триває безконечно
Той домашній свар у нас,
І впевняю, що з нас кождий
Рад підвладних спір і вождий
Ухилити хоч сейчас.

Консулів хвалити мушу,
Що в народі також душу
Людську признають вони,

¹ Той сам Сіціній Беллот, що був комендантом озброєних сецесіоністів і одним із перших трибунів. Тоді він був трибуном другий раз.

Не гордують бідаками
Та не грозять кулаками,
З людом не хочуть війни.

І сенат теж варт подяки,
Бо визнав, що ми не лайдаки,
І звертається до нас
Із проханням, не з наказом.
Ми докажемо й сим разом,
Що дух правди в нас не згас.

Ви, патриції-собрати,
Більше ще готов признати
Велегласно я всім вам,
І подяку вам складати,
Коли муть відповідати
Ваші діяння словам».

Так сказав він, і здавалось,
Що в словах тих пробивалось
Щире, людськеє чуття,
Та було се тільки штучне,
Хоч ехидне, але влучне
Серць народних здобуття.

І нараз він стрепенувся
І до Марція звернувся,
Що при консулах стояв,
І спроквола, солоденько,
Мов жало впускав в серденько,
Так до нього промовляв:

«А ти, люба наша славо,
Чом не всміхнешся ласкаво?
Лиха б ти не сотворив,
Якби на речах пізнався
Й свобідненько нам признався,
Що в сенаті говорив.

Може б, зволив поклін дати
Народові та прохати,
Щоб на ласку гнів змінив,

Щоб тобі за твою чвару
Лагіднішу признав кару,
Що ругав нас ти й чорпив.

Лиш простісінько признайся,
Борониться не старайся,
Бо се ж відомо нам всім;
Кождий викрут з твого боку
Я не пущу ані кроку
Й словом: «підлість!» відповім.

Ти ж не консул, хоч сенатор,
І ще нам не імператор,
І корона з голови
Не впадé, як за провину
Будеш хоч малу частину
Кланяться народови.

Бачиш, консули зм'якшились,
Сенатори унизились,—
Тільки Марцій мав би сам
Тут стояти недосяжний,
Недотикий, незвитяжний,
Мов погроза усім нам?»

Се сказавши, сів Сіціній.
Марцій з гніву весь аж синій
Довгу хвилю сам не знав,
Чи на напад відповісти,
Чи з мечем на мовця всісти,
Щоб на місці душу дав.

На жаль, не подає Діонісій у своїм майстернім оповіданні дальшої промови Коріолана, фатальної для його дальшого життя, а подає з неї щось ніби не дуже докладний витяг, очевидно, не почувши в собі сили реконструювати ту промову на основі доступних йому джерел. Я також не відчуваю в собі сили реконструювати хоч у часті Марцієву промову на основі Діонісієвого витягу (кн. VII, розд. 34, уст. 2) й тому подаю тут той витяг у дослівнім прозовім перекладі на нашу мову: «Коли настала тиша й майже всі горожани дуже схилилися до того, аби оправдати його, коли він поступить відповідно

до даних обставин, він виявив таке зухвальство в своїх словах і таку погорду до горожан, що не лише не заперечив нічого з того, що говорив у сенаті проти народу, ані не пожалував того, ані не вдався на каяття та перепросини, але загалом не признав їм права бути суддями ні в якій справі, коли не мають законної кваліфікації. Та коли хто заскажить його перед консулами або потягне його до одвічальності за його слова й діла законною дорогою, то він готов піддатися слідству. А виступає він тепер перед горожанами почасти, аби закинути їм їх незаконності та змагання до привілеїв, яке виявили при сецесії та по повороті, а почасти аби порадити їм дати нарешті спокій і обмежити свої несправедливі бажання. Потім почав сміло та різко нападати на всіх, а особливо на людових трибунів. Та в його словах не було добре обчисленої скромності, яка личить горожанинові, що повчає, ані розумної обережності з огляду на огірчення переможного сторонництва проти ненависного для многих приватного чоловіка, але було надмірне огірчення та важка погорда до пригнобленої верстви, як у во рога, що без страху наругається над підчиненими».

ІХ

Галас стався невимовний,
Коли Марцій, духу повний,
Свому духу волю дав,
Люд громив що сили стало,
Про число їх дбав він мало,
Помсти жадної не ждав.

Але люд був так розжертй,
Що негайно вирок смертний
Хтів на ньому доповнить.
«Скеля ось стрімка тарпейська!
Сильна ще рука плебейська!
Волочить його в сю мить!»

Кинулись гуртом плебеї,
Та патриції не теї
Заспівали; чим попали,
Тим валили, аж гуло:

Кулаками, й копняками,
І твердими паличками,—
До мечів же не дійшло.

Консули, хоч не доктори,
Спинить бійку не могли,
Але дужі їх ліктори
З сокирами в вир пішли,—
Чи то плазом, чи обухом
Розрух усмирили духом.

Брут тим часом непродажний,
Все притомний і розважний,
Взяв Сіцинія паб'ік.
І щоб бурі запобічи,
Ось які розумні річи
Він тихцем йому прорік:

«Не тягни вже далі свару
І не наставай на кару,
До безправ'я люд не при!
Бач, патриції всі в злобі,
Раді мститися на тобі,
Ждуть лиш доброї пори.

Скоро б консули візвали,
Всі б мечі подобували,
І було би гнеть по нас;
Люд же, хоч числом могучий,
Боязкий і нерішучий,
Певно б, жадного не спас.

А ти люд втиши негайно,
Марція оскарж формально,
Дай йому для слідства час,
Аби закид деспотизму,
Самоволі й егоїзму
Справді не тяжив на нас».

Сю приняв Сіциній гадку,
Люд покликав до порядку
І з трибуни мовив так:

«Горожани, що вам нині
Сталося в отсій годині,
Се для вас найліпший знак,

Як палкі на злії дієства,
На насильства та на вбійства
Наші гордії папи;
За зухвалого одного
Врага люду державного
Готові би й численного
Люду кров пролить вони.

Не нам іти їх слідами,
Пертись стрімголов до ями.
Братню починать війну,
Нападать, ні борониться,
Ні від біди сторониться,
Тікаючи в чужину.

Коли дехто з них міркує,
Що ми судим його всує...¹
Що ж до Марція, хотіли
Консули дійти до ціли,
Від трибунів жадаючи,
Щоб без дальшого регресу
Відступили від процесу,
В сенат віру покладаючи.

Консули старань доложили,
Збору народу предложили
Від сенату таку суть:
«Ціни всякого добитку
Для щоденного прожитку,
Що на ринку продають,

Мають бути не вищії,
Як бували найнижчії
Перед бунтом горожан».
На ухвалу ту згодився
І до неї прилучився
Радо весь міщанський стан.

---

¹ Староруське: *задармо*.

Та з Марцієм не добилися,
Бо трибуни не згодилися
Від процесу відступить,—
А як хочуть відкладати,
Вони згідні подождати,
Бо часу в них не купить.

Трафилася тут пригода,
Що. ожданку народа
Розворушила до дна:
Про пшеницю з Сіцилії,
Зголоднілих всіх надії,
Надоспіла вість страшна.

Вже кораблі сіцилійські
У пристані італійські
Мали ось-ось заплисти,
Та на морі ще стояли
На якорях, мабуть, ждали
На обезпечнії листи.

Та дізнавшись, анціати
Вирушили, як пірати¹,
Кораблі забрали всі
Й затягли за одну добу
В свою пристань, мов худобу
Чужу, здибану в вівсі.

Набір весь, який спіймали,
За власність ворожу взнали,
Свою здобич без границь,
А післанців римських мійських
Та моряків сіцилійських
Повсаджали до в'язниць.

Як консули теє взнали,
Анціатів завізвали
Здобич по добру звернуть,
А коли ті відмовились,
Вони зараз зготовились
З військом проти них рухнуть.

---

¹ Морські розбійники.

Військо вибравши добірне,
На те кодро неймовірне
Вони рушили оба,
Перед тим же наказали
В мисль сенатської ухвали:
«Поки в полі боротьба,

Всі процеси столичнії,
Приватнії і публічніі
Мають в суді спочивать».
Та малий війни був тривок
І коротший той спочивок,
Ніж хто міг ся сподівать.

Як почувли анціати,
Що вже римськіі солдати
В тяжкій силі йдуть на них,
Про відпір не міркували,
В одній хвилі поставали
Сумирненькими з грізних.

З проханнями й благаннями
Усю здобич із в'язнями,
Як пес ходак, віддали ¹,
А римляни, звеселившись,
Вина анцького напившись,
У свій Рим назад пішли

Х

Коли війна скінчилася,
Дальшим током точилася
Справа Марція оп'ять.
Що закон освободить
Його від вини та кари,
То не буде нам закали
І в тім йому догодить.

---

¹ Натяк на українську приповідку про такого, що хоч не радо, а віддав неналежне йому: «Положив, як пес ходак».

«Хоч вони в поступках з нами
Не вважаться законами,
Ми про те їм покажимо,
Що цінимо вище слушність,
Ніж насильство й легкодушність,
В тім також не пара їм.

А тепер ідіть в родини
І ждіть слушної години,
А ми зробимо своє:
Із Марцієм процес зведем,
Pro і contra ¹ — усе знайдем,
Що закон нам подає.

А як слідство кінця дійде,
Тоді ваша вже річ буде
Вину його потвердить,
І у вашій буде власті,
Чи на нього кару класти,
Чи ще й винагородить.

Що ж до продажі й цін збіжжя,
Будьте певні, що не вріже
Слушності ніхто й шматка;
Вже ми будем пильно пасти,
Щоб від жадної вам власті
Кривда не була яка».

Се Сіціній доказав,
Збори мирно розв'язав.

ХІ

Кличуть консули сенат
На дозвіллі міркувати,
Як тих сварів довгий ряд,
Метушню ту вгамувати.
Ухвалили перш усього
Живність тано продавати.

---

¹ За і проти (лат.).— Ред.

І трибуни, й патриції
Були певні в амбіції,
Що на ній не потерплять.
Ось консули, приладившись,
Із сенатом парадившись,
Завзялись не допустити
Мимо всіх погроз і крику,
Щоб народ мав власть велику
Й міг її ще приростити.

Певні щодо своїх осіб,
Що законний знайшли спосіб
Плани їхні поспувать;
От і кличуть вождів люду
З ними річ обміркувать.

Перший промовляв Мінучій:
«Браття, в хвилі тій рішучій
Мусимо всіх сил ужити,
Щоб розбурханню народу,
Що всім нам приносить шкоду,
Раз кінець вже положить.

З людом нам борються годі,
А в отсій уже пригоді
Ми впевнилися, що й ви
З сили в право вступаєте,
Розум жваво приймаєте
До своєї голови.

Хвалячи вас за ту вдачу,
Мусили ми, як я бачу,
Початок самі зробити,
І сенат старим звичаєм
Має в справі, котру знаєм,
Добромінія уложити.

Можете й ви посвідчити,
Що весь час той нарочитий,
Коли наші прабатьки
Отсей город заснували,
Все сенат приймав ухвали,
А ніколи мужики.

Люд ті затверджав ухвали,
Щоб вони законом стали,
І ніколи не приймав,
Ні йому теж не давали
Потверджать, про що ухвали
Від сенату він не мав.

Так при королях бувало,
Лиш тепер інакше стало.
Тямите, що й королі
Те лиш перед люд вносили
І потвердження просили,
Що сенат клав на столі¹.

Полніть же нам те право
І не півечте лукаво
Гарний звичай той старий!
Хай буде, як було завжди;
Як по слухності й по правді
Зажада що з вас котрий,

Хай сенатові пропонуть,
А сенат вже поворожить,
Добре зараз відшайде
І ухвалить все без труду,
А тоді воно до люду
На затвердження піде».

Проти консула опіній
Остро виступив Сіціній,
Що їм віри не діймав;
Річ толкуючи по-своєму,
Він сенатові ні в чому
Компетенцій не признав.

Та його товариш Люцій,
Що не прагнув революцій,
Як побіду мав в руці,
Та присутні з ним еділи
Згідно станули в тім ділі
І пристали радо всі.

---

¹ Розумій: *готове, ухвалене.*

Та одно лиш додали ще
Те домагання найвище,
Щоб позволив їм сенат
У розправі участь взяти,
Своє слово в ній сказати
І думки противні взнать.

Pro і contra вислухавши,
Як буває в суді завше,
Сенатори муть складать
Кождий законну присягу,
Потім матимуть повагу
Голос в справі тій подать.

На се консули пристали
І на тім наради й стали,
Всі пішли в свої доми,
А як вийшли у снію,
Шепнув Люцій Сіцінію:
«Виграли напевно ми».

XII

Те, що можна назвати слідством, або радше слідчою розправою, відбувалося перед сенатом і оповідається широко в книзі Діонісія. Супроти несподіваного звороту в тій справі, зробленого Брутом у пізнішій розправі перед народом, майже ціле те оповідання можна назвати безпредметовим, хоча промови поодиноких речників мають не малий і психологічний інтерес. Аби не продовжувати занадто сього оповідання, я пропускаю з Діонісієвого тексту розд. 40—46 (промову Люція — тут і далі він названий Децієм — Брута), розд. 47 (перехід до слідуєчої промови), розд. 48—56 (промову Аппія Клавдія) і розд. 54—56 (промову Манія Валерія), подаю на основі розд. 57 і 58 дальший хід і закінчення слідчої розправи.

По промовах senatorів,
Після довгих розговорів
Стало діло вже на тім,
Добромніння написати
І народові віддати
Суд у ділі тім крутім.

Почув Марцій з поводження
Грозу свого положення,
Та, відважний, не струсив,
Для стислого заховання
Формального трактовання
Він о голос попросив.

«Як я вів себе в громаді
І на якій-будь зрадї
Був пристежений, отці,
І чи за свої заслуги
Терпїть мушу я наруги,
Добре знаєте ви всі.

Се вам стане ще яснїше,
Коли швидше чи пїзнїше
Закїнчиться мїй процес.
Рїччю я вас не забавлю,
До дотичних лиш поставлю
Знак запитання отцес:

А коли я того годний,
Що ви перед суд народний
Мене видать ухвалили,
Хай добро вам вийде з того!
Та я гїршого нїчого
Ждать від вас не мїг в тїй хвили.

Хто оречення сенату
Буде званий укладати,
Знатиме він, що писать?
Та й самї вони чи знають,
За що скаржить мене мають,
Від трибунів хочу знать».

Так сказав він у надїї,
Що трибуни молодїї
Скаржитимуть лиш за те,
Що в сенатї раз сказав він,
Та на те в резерві мав він
Оправданнє не пусте.

Всі сенатські дебати
Були тайні, про них знати
Сенатори лиш могли;
Що та як там викладав він,
Судові не підпадав він,
Вільні речі там були.

Та трибуни теє знали,
І з собою раду мали,
Й внесок Брута прийняли —
Скаржить не за одну мову,
А за дійств усіх основу
Й на питання відрекли:

«Скаржитимем не за мову,
А за дійств усіх основу,
Ся ж, на нашу думку, та:
Ненастаннее змагання
Та тиранства пожадання,
Самовладства суєта.

Чим провину сю докажем
При розправі, тут не скажем
І ніхто не змусить нас;
Марцій же для оборони
Свеї світлої корони¹
Має змогу й слухний час».

Марцій, ті слова почувши,
Не хитнувшись, не здригнувши,
Мовив глухо: «Пристаю.
Коли доказ вам удасться,
Свою честь і своє щастя
Під суд люду піддаю».

ХІІІ

Коли було вже готове
Оречення сенатове
В справі Марція, йому
Те писання доручено,

---

¹ Слово *корона* в латинській мові має двояке значення: *металевий, оздобний, вінець і голова*.

Ще й реченець долучено
Його справності й уму,

Щоб від тої доби ближні
Вихіснував він три тижні
Й оборону уложив.
І трибуни не дрімали,
На той сам день люд візвали:
«Ставтеся усі, хто жив!»

Тижні в Римі не так, як в нас,
Семидневий вміщали час,
А числили дев'ять днів;
Не було там днів недільних,
Лиш вісім для праць поспільних,
А дев'ятий для торгів.

Того дня всі горожани,
Міщани й передміщани,
З сіл, фільварків, хуторів
В місто йшли — котрі з товаром,
А котрі з сусідським сваром
До храмів, до вівтарів.

У такий день некровава
Марція рішилась справа.

Для суті справи вважаю зайвим подавати тут Діонісіїв опис організації голосування на дуже численних людських зборах (розд. 59) і подаю промови речників у скороченні.

Перший виступив Мінучій,
Консул на той рік біжучий,
Речник з імені сенату;
Він предовгу мав промову
Як формою нечудову,
Так і змістом не багату.

Безталанна та промова! ¹
Головна її основа:
Марція слід оправдать

¹ Її зміст у Діонісія (кн. VII, розд. 60).

Перше — для його особи,
Бо геройства дав він проби
Й більших ще від нього ждять;

Друге, бо сенат благає,
Та й держава знемагає,
Як найліпших в ній гнетуть;
Врешті, й сам він покорився,
На народний суд явився,
Й своє слово скаже тут.

Від трибунів встав Сіциній
І сказав: «В борбі опіній
Я свободи горожан
Стережу і не допущу,
Щоб її в пору текущу
Будь-котрий нарушив стан,

А коли сенату згода
Марція на суд народа
Справді видала, моя
Річ лише допильнувати,
Хто й як ме голосувати,—
Більш ніщо не вчиню я».

На се виступив Мінучій,
Мовить: «В хвилі тій рішучій,
Поки ще голосувать,
Треба ще обосторонні
Оскарження й оборонні
Точки нам спрецізувать.

Отже ж, іменем сенату
Вас взиваю, щоб завзяту
Марція промову ви
В оскарження не включали,
Її зовсім промовчали —
Не з прихильності й любови,

А тому, що як таємну
Й судові не підчинену
Оправдав її сенат
І лиш з тою умовою,

Що оскаржень основою
Ви її не покладете —
Самі тямить се будете —
Міг його на суд ваш дать».

Щоб на тее доказ дати,
Він оречення сенату
В повнім тексті прочитав;
Тут же дав Сіціній слово,
Що в оскарженні з промови
Він зовсім не користав.

У оскарженні Сіціній
Не зводив борби опіній,
Але факти, скільки міг
З життя Марція зібрати,
Так старався толкувати,
Що у Римі паном всіх

І самовладцем зробиться
Хочс Марцій і добиться
Повного тиранства рад,
Щоб міщанський люд пригнобить,
І тому-то в місті робить
Завірюху та нелад.

Хоч історик пише влучно,
Що старанно, дуже й зручно
Те оскарження було
Зложене, проте нічого
Більше не подав із нього,—
Так в непам'ять і пішло.

XIV

Також з Марція промови
Відомі нам лиш основи,
А не повний текст її.
Він почав з літ наймолодших
І в словах не найкоротших
Вичисляв діла свої:

Скільки він відбув походів
До міст різних і народів
І що з них іскористав,
Скільки там побив молодців,
Скільки теж від полководців
Вінців почесних дістав;

Скільки бранців взяв в неволю,
Скільки мимо труду й болю
Горожан від смерті спас
І які його похвали
За те в городі стрічали
Від начальних кожний раз.

Він показував ті вінці
Та здобуті червінці,
Полководців називав,
А горожан, ним спасених,
Як свідків тих діл численних
Поіменно визивав.

Їх явилась ціла згряя,
Мов отара немалая,
З криком, ревними слізьми;
Вони голосно впевняли:
«Все те, все те ми зазнали,
Всьому тому свідки ми!

А ви, браття-горожани,
Поглядіть на наші рани,
Милосердя майте з ним,
Не хотіте вбить одного,
Що від смерті спас так много,
Своїм засудом страшним!

А коли життя людськóго
Треба вам — глядіть, нас много,
Хоч і всім нам відберіть,
Тільки Марцію одному,
Дорогому, єдиному,
Зла жадного не творіть!»

Бідарі ті своїм видом
Переймали людей стидом,
Дехто зрушен був до сліз.
Та, втім, Марцій, дух завзятий,
Сам роздер на собі шати
Й руки догори підніс.

Були груди його в шрамах
І все тіло в густих ранах,
І він закричав чимдуж:
«Вірите, що з рук ворожих
Так багато тих слуг божих
Вирятував один муж?

Вірите, що він у бою
Проливав за них кров свою
На те, щоб у мирі тут
Вони марно погибали,
Життя своє проклинали,
Свій слізьми мочили кут?

Що тираном хоче стати,
Щоб усіх міщан прогнати?
Адже тиранія все
Найможніших шле в могили,
А шука в голоті сили,
Ласки в бідарів пасе».

Тії слова викрикані,
Мов стрілами натикані,
В серце трафили весь люд;
Прості душі їх не знали,
Яку гру уста ті грали,
На що той кровавий труд.

Многі з люду соромились,
Що трибуни влакомились
Аж на суд його тягти
За якісь слова марнії,
За поступки невиднії,
Що могли й так увійти.

Тому многі закричали:
«Годі, годі! Ми пізнали.

Що хто може й чого варт.
Увільнити! Увільнити!
Не нам йому зло чинити.
Се був непотрібний жарт!»

xv

Як побачив Юній Люцій,
Що так сильний і рішучий
Марцій вплив зробив на люд,
Попросив усіх мовчати
І помалу став казати,
Як написано ось тут:

«Горожани, за промову
Проти нас оту промову,
Що в сенаті говорив,
За насильства та побої,
Що після промови тої
На нас лично він творив,

Признав Марція безвинним
І ні в чому неповинним,
Гідним всіх похвал, сенат,
Нам же за те все не вільно
Ні його оскаржити спільно,
Ані навіть споминать.

Піддались ми тій умові,
Інші докази готові
Маючи на те, що він
Словом чи мечем шермує,
Всі діла свої кермує
Тиранії наздогін.

Діло він сповнив публічне,
Так зухвале й деспотичне,
Як ніхто ще перед ним,
І закон один зламав він,
Хоч консулом не бував він
Ні диктатором грізним.

Всім вам звісно, ще триває
Закон, що повеліває:
Все, що тільки у війні

Наша хоробрість здобуде,
В скарб державний здане буде,
Всій належить вітчизні.

Жаден чоловік приватний,
Навіть полководець знатний,
Тим добром розпоряджать
Не владен, а почисливши
І в порядку все зложивши,
Квесторові має здать.

Квестор все те відбирає,
Реєструє, й запирає,
І публічно продає,
З продажі добуту суму
Без ошуки та без глуму
В скарб державний віддає.

Сей закон із давен давна,
Відколи столиця славна
Ся стоїть, ніхто зламать
Не посмів, ні за кривдливий
Або в чім несправедливий
Не зумів його признать.

Тільки Марцій сей відважний,
Хоч закон той досі важний,
Ним без ляку згордував
І нам всім, мої собрати,
Спільну здобич відібрати,
Зрабувать не вагував.

І нещодавно се сталось,
Щоб усім позабувалось, —
Рік ще тому не мшув,
Як ходили ви з постоем ¹

¹ *Постій* тут у значенні *погранична сторожа*.

Мова тут про один із тих частих у тих часах розбійницьких нападів на пограничні оселі, в яких не цуралися брати уділ навіть визначні полководці. Про такі походи на римлян і від римлян згадує Діонісій декуди загальними [словами], але не описує їх докладно як події занадто часті та одноманітні.

В анціатів край розбоєм,—
Марцій вождем тоді був.

Похід дуже був щасливий,
Много здобичі взяли ви,
Збіжжя, скоту та людей,
Четверня за четвернею
Тягла здобич. Що ж із нею
Робить Марцій сей худий?

Ні квестору не віддав він,
Ні сам того не продав він,
Ні рахунку в скарб не здав,
Тільки своїм милим друзам,
І поплічникам і слугам,
Як даруночки роздав.

Смію твердить, що сей вчинок,
До всіх інших лиш причинок,
Вкаже до тиранства хіть.
Бо пощо ж би в іншим разі
Своїх підлизнів та стражі,
Що он серед них стоїть,

Своїх вірних поплічників,
До тиранства помічників,
Так старанно сокотив,
Їх удержував так много
Та й із скарбу державного
Їх удержання платив?

Се порушення закона!
Яка ж буде оборона?
Що, Марціє, тепер зробиш?
Чи виступиш сміло ось тут
І викрикнуеш: «Се бреше Брут!
І не знаю я про здобич»?

Може, волиш те признати:
«Була здобич, та давати
Друзам своїм я не тушив»?
Чи ще ліпша оборона:
«Роздав здобич, та закона
Ніякого не нарушив»?

Ніщо з того ти не скажеш,
Вини своєї не замажеш,
Свіжа пам'ять ще у всіх.
А ви, братці, не цаптеся,
З оправданням не кваптеся,
Бо в тяжкий впадете гріх.

Коли його увільните,
Від закиду не уйдете,
Що, голоси даючи,
Кривді ви дали звитягу,
Зламали право й присягу,
Ну, Марціє, не мовчи!

Начхай на всі ті відзнаки,
Вінці, рани та лайдаки,
Суєту марну свою!
Виступи й признайся сміло:
Таке й таке моє діло,—
Тобі голос я даю».

XVI

Слова Брутові змінили
Настрій люду в одній хвили,
Спала мов з очей луда;
Цілий форум захитався,
Крик і галас не втишався,
Мов кипить в котлі вода.

Марцій стояв оглушений,
Борониться примушений,
Слова в горлі не знайшов;
Ані консул, ні зарібник,
Ні котрий його підхлібник
Йому в поміч не прийшов.

Гамір втих на обороні,
А що більше обороні
Промовлять ніхто не хтів,
То трибуни з еділами
Стали збирать трібусами
Голоси зі всіх кутів.

Перш усього заявили,
Що, врадивши, поставили
На Марція, щоб всім знать,
Кару вічного вигнання,
Дочасного покаяння,
Його ж смерті не хочуть.

Трібусів у тее врем'я,
Що складали римське плем'я,
Було двадцять і один;
За Марцієм дев'ять стало,
А дванадцять потверджало
Кару — результат провин.

Розійшлися — люд спокійний
По побіді тій подвійній,
Бо й Марція побідив,
І патриціям велику
В дальшій ході перетику
На дорозі вгородив ¹.

А патриції, мов збиті,
Йшли понурі й сумовиті,
Докоряючи всім тим,
Що згодилися собрата
На суд люду віддавати
В щерб традиціям святим.

Серед тих, що близ стояли
Та Марція окружали,
Роздалися крики й плач;
Кому справді жаль зробився,
А хто тільки тим журився,
Що пропав його колач.

¹ Ось що про се пише Діонісій (кн. VII, розд. 65):
«Се було перше запізвання патриція перед суд
народу, і від того часу ввійшло в звичай у тих,
що стояли на чолі народу, позивати, кого захо-
чуть із горожан, і судити його судом народним.
Відтоді почав народ підійматися чимраз вище,
а аристократія тратила чимраз більше своєї
давньої гідності, допустила горожан до сенату,
позволила їм убігатися о найвищі державні
уряди а навіть осягати посади верховних жер-
ців — привілеї до того часу доступні тільки пат-
риціям».

Марцій сам не прослезився,
На нещастя не скаржився,
Ані слово не зійшло
З його уст, яке б гарячій,
Непохитній його владі
Недостойнеє було.

Його стійкість, і розвага,
Йї благородная повага
Показались ліпше ще,
Як ввійшов до свого дому
Йї опишилися при ньому
Жінка й мати плече-в-плече.

Жінка й мати заридали,
Свою одіж роздирали,
Як звичайно при вмерлім,
П'ястуками товкли груди,
Кидалися сюди й туди,—
Крику повен був весь дім.

Та він не пустив сльозищи,
Крики матері й дружищи
Не зворушили його,
Лиш обняв одну та другу,
Дякував їм за услугу
Йї жадав від них лиш того,

Щоб нещастя те зносили,
Скільки вистане їх сили,
Благородно мовчачи,
Та дітей, що двоє мали,
Аби гідно виховали,
Його в них кохаючи.

Віддалився. З дому свого
Він не взяв собі нічого,
Що потрібно би йому;
В браму вийшов, ні до кого,—
Ані словечка одного
Не сказав ані кому.

Написано в днях 28 січня до 5 лютого 1916 р. на
основі Діонісія (кн. VII, розд. 21—67).

**ТРЕТІЙ ВИСТУП
КАЯ МАРЦІЯ КОРІОЛАНА**

(р. 489—488 пер[ед] Хр[истом])

I

Тул Аттій, між вольсками найвизначніший,
Якраз при обіді з сім'єю сидів,
Коли римлянина, покритого пилом,
Без зброї у своєму домі вглядів ¹.

Ввійшов, поклонився, не кажучи й слова,
І сів на огнище, в якому огню не було,
І тихо сидів, мов благальник мовчаший,
Якого нещастя сюди привело.

Встав Аттій від свого стола, й наблизився,
Й прихожого перший прихильно спитав:
«Ти хто, й відкіля, і чого тяжко так утрудився,
Й за чим у мій дім завітав?»

А Марцій відмовив: «Я той сам Кай Марцій,
В яким ви найтяжчого ворога мали;
За здобуття вашої, бач, Коріоли
Мене Коріоланом у Римі назвали.

І був я у Римі великая сила,
І думав великий зробитись в тім краю,
Та зависть народу мене хоч і не роздушила,
Все ж таки зробила, що вже вітчизни я не маю.

Прогнали мене своїм судом народним
За те, мовби я тиранію хотів заводити,

---

¹ Се діялося в Анціум, теперішнім Порто ді Анцо, ще в р. 490 пер[ед] Хр[истом].

Заставили мов диким звіром чи вовком голодним
Довкола границь їх блудити.

Блудив, нудьгував я в цімій та болючій нестямі,
Допоки терпцю в мене стало,
Але побідила розвага, приходжу до вас, аби з вами
Попробувать щастя, яке в вітчині мені не дописало.

Приходжу до вольсків, даю себе в повную власть
ворогів,
Вільно вам, що захочете, зараз зо мною зробити;
Та коли вам можливо на ласку до мене свій гнів,
Так оправданій, перемінити,

То прийміть мене в службу свою! І послужу я вам
Вірно й чесно так, як і римлянам служив,
І услуги свої я на те вам виключно віддам,
Щоб розбити те, чим уперед наді все дорожив.

Підем Рим воювать. Чую Марсову силу в душі,
І здається мені, що ціла
Римська сила, й хоробрість, і слава, і честь
Враз зо мною від них на вигнання пішла.

Підем Рим воювать! І як вольски захочуть за друга
принять,
То я надіюсь,— абих так жив! —
Більше ще їм добра раз у раз причинять,
Аніж досі їм зла причинив.

А коли ти інакше захочеш зо мною
Поступить,— бачиш, я безоружний, слабий! —
То дай гнівові своєму хід і рукою десною
Тут на своїм огнищі благальника вбий!»

Та ще не скінчив він тих слів запальних,
Коли Аттій правою рукою
Взяв за руку його і з огнища підвів
І завів до свого покою.

«Та нехай тобі, Марціє, не почислять боги в гріх
Того, що ти про гнів мій сказав,
І того, що мене завізвати ти міг,
Щоб на тебе я руку підняв!

Відома нам усім чеснота бездоганна твоя,
І зумієм заслуги твої оцінити.
Будеш другом і вождем у нас — ручу я,—
Не наш звичай заслужених з міста гонити.

Схоронившись до нас, ти зробив нам велику честь,
Яку ми оцінити зумієм.
А тепер, поелику пора обідова єсть,—
Слуги, гей, обслужить! А про решту ще вспієм».

II

Став Марцій у Тула своїм чоловіком,
Просив його Тул в його домі прожити.
А як проминуло часу не багато,
Взяли про війну говорити.

«Зберемо всі сили,— Тул перший говорить,—
Що більші від римських аж тричі,
Підемо на Рим, поки в місті роздори,
А консули не войовничі»¹.

«Ні,—Марцій відмовив,—так зараз війну починати
Ще й без приготовань не можна;
А головно — адже й самі ви се мусите знати,—
Була б вона несправедлива й безбожна.

Іще між римлянами й вольсками й досі триває
Завішення зброї, а доки
Воно не минуло, самі ви недавно заключили з
Римом
У мирі союз на два роки.

Коли б ми тепер необачно й поспішно війну
почали,
Були б ми гвалтовники мира,
Неласкаві б, певно, боги нам були
Й підмога людська не щира.

---

¹ Се могло бути сказано в р. 489, коли в Римі були на консулів вибрані Кай Юлій Юл і Публій Пінарій Руф, «оба зовсім не войовничі» (Діонісій, кн. VIII, розд. 1).

Коли підіждеш, аж самі вони визовуть нас,
То буде се вже оборонна війна,
Вийдеш ти як захитник союзу в сам раз,
А богам буде мила вона.

Щоб союз вони перші зірвали
Й щось зробили противне йому,
Ми ж в очах і богів і людей починали
Ту війну ніби за справедливість саму,

На те намислом довгим я спосіб придумав,
Який досі я в тайні держав,
Та тепер, коли сам ти порушив сю справу,
Сама річ, щоб тобі я його показав.

Буде в Римі не в довгій часі превелике свято,
Що справляють в сім році аж надто врочисто вони
Задля різних побід, і тому, що уйшли домової
війни,—
То й видців-чужинців на те свято явиться багато.

Отже, раджу тобі: на той празник великий зажди
І не тільки ти сам у найкращому строю піди,
А старайсь якнайбільш своїх вольсків зібрати
до юрби
Й з ними в Римі ефект якнайбільший роби.

Сам же свого когось з найвірніших до консулів шли
Донести їм: «Ось вольски тому так численно до
Рима прийшли,
Аби ніччю на соннее місто напасти
Та всі власті й начальство все трупом покласти».

Певен я, що як консули те почують,
То негайно забратись вам з міста накажуть,
Та самі собі тим вони лихо найбільше зготують,
Бо, зневаживши вас, до війни всім вам руки
розв'яжуть».

Ми назвали б вульгарно чортівським той план —
Одурить і богів, і людей, і римлян,
Але Аттій чортів ще ніяких не знав,
Певно, Марція майстром штучок політичних
признав.

«Він утішився дуже,— потує історик ¹,— та хто
його зна,
Чи в душі не жахнувся вольсків той старшина?
Чи йому не шепнула в тій хвилі глухая тривога:
«З таким пташком найліпша дружба — осторога».

III

Цілу зиму вольски оружжя кували
І до війни з Римом ладнали всі сили,
Але як на празник посла завізвали,
Юрбою великою з Аттієм враз поспішили.

Вся молодіж вольсків із кожного міста
Забавам пішла придивляться,
Котрі ж не знайшли ні знайомих домів, ні
гостиниць,
По площах, святинях мусили ночами туляться.

А днями ходили юрбами густими,
Неначе навмисно, щоб їх оглядали,
А Аттію на пишнім коні перед ними,—
І всяке римляни про них собі нишком гадали.

«Чого саме вольски, народ нам ворожий,
Так дуже численно на празник явились?»
Та що вони всі безоружні були,
То люди й не дуже в тих догадах бились.

Та вольск один, Аттієм висланий тайком,
У консулів ніччю явився
І, взявши присягу від них, що не зрадять,
Секретом із ними своїм поділився.

«Прийшов я сказати вам, пресвітлії власті,
Щоб вольсків ви постереглись як огню;
Задумали вольски вночі в час забав вас напасти
Й велику зробити різню».

---

¹ Діонісій, кн. VIII, перший рядок, розд. 3.

То консули, тее почувши, в турботі
Безсонно всю ніч провели при роботі:
Усім сенаторам поіменно візвання слали,
На рано їх на засідання скликали.

А рано до курії живо пішли
І вольска-доносця з собою взяли,
Сенатові те, що доніс він, явили
І власним свідоцтвом його покріпили.

Рішив одноголосно зараз сенат:
«Всіх вольсків із міста негайно чемненько прогнать,
А хто би загаявся в місті до заходу сонця,
Тому з плечей голову знять.

А консули мають те діло так справно повести,
Щоб вийшло без шуму, та глуму, й порушення
чести».

І справді, се консули справно та славно зробили:
Полудне прийшло, а всі вольски роєм з міста геть
виходили.

Перший Аттій поїхав. Раділа його голова,
Що справдилось так Марція мудрі слова.
Недалеко від міста зажлав він на своїх прихід
І зробив з ними зараз на місці народний совіт.

«Ну, зробили нам, браття, римляни неславу велику!
Хоч ми в місті безладдя їм не виробляли ні крику,
Нас із міста вони під загрозою смерті прогнали
І союз заприсяжений тим вони явно зламали.

Тож вертайте тепер у свої хуторі та міста!
В кого мужнее серце та ще й голова не пуста,
Голосіть нашу помсту за сей невимовний скандал!
«На погибель римлянам!» — отсе бойовий наш
сигнал».

IV

В місточку Ехетрі зібрались вони,
Охотники до мужовбійства-війни.
Всі вольски, що власть в їх містах справували,
Й багато таких, що лише воювали.

Не довго про тее велися дебати,
Чи стать до війни, чи союз заховати;
Та ті, що на празнику в Римі були,
Своїм голосованням перемогли:
За римську зневагу союз той зірвати.

Ухвалили війну, але як починать,
Вони від свідущих хотіли би знать;
Тут виступив Аттій і зборові радив
Поперед усього Марція спитать.

«Нема між людьми серед нас ні одного,
Щоб знав про римлян так докладно та много;
А як він по нашій стає стороні,
Побідимо певно, здається мені».

Тут радісно вольски усі закричали,
Побідника свого побачить бажали.
І виступив Марцій, огорнений весь у печаль,
Немов вітчини йому так дуже жаль.

Він довго й широко вольскам сповідався,
За що так римлянам ненависним стався,
Та й то лише голій, підлій більшині,
А знатнішим, чеснішим то певно, що ні.

«Я, прогнаний з міста, не знав, що робити.
Здавалося зразу: нема чого жити.
Та швидко розвага мені підповіла:
Ні, треба зневагу тяжкую ще тяжче помстити.

Оттим-то до вас я звернув свої кроки,
Що кривди найбільше зазнали від них,
Найбільшу й вони до вас мають ненависть,
В вас бачачи своїх ворогів чужних.

Оттим-то й задумав я разом із вами
Помститись на них, скільки вистачить сила ціла,
Помститись, коли слів де треба, словами,
Ділами ж тим більш, де потрібні діла.

А треба вам знать, що римляни хоча
На многих уже ворогах своїх сил трібували,

Не бояться нікого так дуже, як вас,
І всіх сил докладають та й усе докладали,

Аби вас якмога найбільш ослабити.
Тому й постаралися ваші міста
Почасти війною собі покорити,
Почасти надією приятні й прав до себе
прихилити,
Але ся надія, звичайно, пуста.

Коли ж домагаєтесь ради від мене,
Як тую війну починати,
То з досвіду свого й прихильності я вам пораджу
таке,
Що не будете, певно, на мене пеняти.

Земля, яку вперве римляни в посіданні мали,
Тісна, й невелика, й скупа на плодї,
Тому добру землю в сусідів вони відбирали,
Самим щоб не знати біди.

От якби всі, ними покривджені, дружно
Земель своїх власних назад зажадали,
Не було б бідніших, слабших, немічніших
Від тих, що тоді би з римлян позістали.

Від сього й почніть! Послів своїх пошліть,
Жадайте тих міст, що вони вам забрали,
Щоб повідкликали свої з них залоги
И те все позвертали, що війнами в вас
зрабували.

Війни ж тепер не починайте, а ждїть,
Яка буде вам від римлян відповідь,
Вона ж, яка буде, не може інакшою бути сей раз,
Як тільки користю для вас.

Бо або добро своє без небезпеки та шкоди
Дістанете впівні назад,
Або до війни справедливу причину, й народи
Не зможуть ніщо проти неї сказати.

І як вам здається, чи звернуть римляни вам
ваші міста
Й добро, що награбили в вас?
Гадаю, не звернуть! Надія на [се] була би
пуста.
Отже, до війни в добрий час!

А як раз почнете, то чи не повстануть
І екви, й альбанці, й етруски? Й вони
Потратили багато, й надій ні на кого
Й ні на що не можна їм, окрім війни.

А як прийде діло, то можете сміло
Усе на вождів своїх здать;
Вони все розважать і кожному скажуть,
А зборів сим ділом не слід утруждать.

Про мене ж самого досить вам одного:
Поставте мене, де захочеться вам,
Що сил в мене стане, на кожному місці
Я війську можливі прислуги віддам.

І як досі шкоди зробив вам багато,
То, може, тепер ще настане пора,
Що словом і ділом, розумно й завзято
Я зроблю вам більше добра».

Під час його мови всі вольски з утіхи
Та радості не виходили,
Пораду його за найліпшу признали
І внесок його потвердили.

І що не бувало ще досі ніколи
Ні в вольсків, ні в іншій котрій-будь землі.
Йому у всіх своїх містах і місточках
Право горожанства дали.

v

Від вольсків посла як до Риму прийшли,
Негайно їх перед сенат завели,
Вони ж скоро в курії стали,
Ось яку промову сказали:

«Найважливіше діло для нас у сей час
Усунуть з-між нас увесь свар і весь квас.
І жити в добрі друг при друзі,
У приятні й вірнім союзі.

До сього найскорше нас доведете,
Коли наші землі й міста віддасте,
Що ваші оружні навали
Нам в різні часи відібрали.

Інакше не буде поміж нами мира
А приятнь як буде, то завше нещира,
Бо скривджений, звісно, по самій природі
Усе помишляє: «Кривдитель — то злодій».

Тож просимо нашим словам послух дати,
Оправданих жадань нам не відкидати;
Не много вас муть коштувати вони,
А не доведуть з вами нас до війни».

Сенат по нараді одвіт дав послам:
«Неприятнь, о вольски, так бачить ся нам,
Сюди привела ваші кроки,—
Шукаєте лиш для війни ви притоки.

Та ж мусите ви наперед уже знати,
Що те, що велено від нас вам жадати,
По нашій добрій воли
Ви не одержите ніколи.

Коли деякі ви міста нам дали,
А тепер аж на іншу розвагу прийшли
Й жадаєте звороту їх,
То ваша не кривда, а гріх.

Коли ж в війні з нами їх потеряли,
А ми правом сильних панам в них стали,
То кривду не ми, а ви робите нам,
Відбираючи власть правовитим панам,

Що побідою ми на війні здобули,
Се вважаємо своїм по всякому праву;
Не ми перші його видумали й знайшли,
Але бачимо в нім людську й божу об'яву.

Починати війну ми не силуєм вас,
Як на те нема вашої власної волі,
Та проситься не будем, коли ви на нас
Напретесь, як діти нелітнії в школі.

Коли ви почнете, борониться підем,—
Тее вольскам скажіть і додайте:
«Коли перші за зброю ви вхопите,— знайте,
Ми остатні її покладем».

VI

Сю відповідь, з Риму гостинець, посли
На вольсків народний собор принесли;
Не було над нею сперек ні дебати,
Ухвалено згідно: «Йдем Рим воювати!»

Вождями Тул Аттій та Марцій зістали,
А як збір вже був на розході,
Забрав слово Марцій: «Ну, добрі всі ваші
Та скажу одно ще при зібранім осьде народі,
Аби, котрі схочуть, з того скористали.»

Поки виповісте римлянам війну,
Армію для неї зберете міцну,
Зброї й провіанту приладите, скільки потреба,
Та й гроші на все те не впадуть вам з неба,—

Мине часу много. А ми за той час
Римлянам великі нанесемо страти:
Я й Аттій, та хто ще охочий з-між вас
Околиці римські підем грабувати.

Римляни тепер до війни неготові
Та й знають про вас, що ще армію ви не зібрали;
Як впадем зненацька на них,
І будуть мов безголові,
І буде нам здобич велика без страт і потали».

І сей внесок вольски підхопили радо,
І поки ще в Римі про план їх і намір дізнались,
Вони двома гуртами, мов вовче стадо,
До римських країн наближались.

Вів Аттій свій відділ у землю латинів,
Щоб відтам підмогу для Риму спинить,
А Марцій ватагу свою вів у римську область,
Щоб пакості там та розбої чинить.

Багато свобідних римлян вони там,
Багато й невільників теж полонили,
З худоби та збіжжя, з плугів та борін
Багатую здобич собі учинили.

Що брали, те брали, решту руйнували,
Пускали пожежу в хазяйські будинки,
Аби не так скоро про них вороги забували
Та про їх грабівницькії вчинки.

Найрадше нівечив горожан оселі,
Патриціїв житла натомість велів він щадити,
Щоб в Римі ненависть плебеїв до аристократів
Ще різче тим розвередити.

І справді, у Римі коли про спустошення краю
дізнались,
Стали бідні багатих на голос за те обвиняти,
Що, з Марцієм знюхавшись, вольсків на край
напустили,
Аби довести їх до втрати.

Діскордія сіяла знов своє сім'я між ними,
Обопільне, палке недовір'я,
І не стали одні ані другі полками грізними
Рятувать своє любе підгір'я.

Так міг Марцій, римлянам великую шкоду
вчинивши,
Своє військо без втрати в доми розпустити,
Вольсків скарб награбованим римським добром,
Та охочих своїх збагатити.

Також Аттій з багатою здобиччю скоро вернув,
Не зазнавши піде перепони,
Мали щастя зовсім незвичайне той раз
Оба грабівницькі загони.

Коли вольсків сили були вже в зборі,
 До бою ж не даний ще знак,
 До Аттія Марцій в дружнім розговорі
 Промовив ось як:

«На мій погляд, Тулю, усю нашу силу
 Треба розділити на дві часті,
 Бо ворог наш хитрий на всякії штуки,
 Не тяжко в біду з ним попасти.

Одна часть, найдужчі та найвідважніші,
 Пішла б з ворогами до бою,
 І коли ті сміли б чоло нам поставить,
 Рішила б війну всю одною борбою.

Коли ж, як я певен, вони побоятся
 З новонабраним військом та й ще з недосвідним
вождем

Війську нашому супротивляться
 Й заховаються в мури свої, наче перед дощем,—

То піде тая часть область їх руйнувати,
 Відвертатъ їх союзних від них,
 Їх колонії нівечить та грабувати,
 Позбавлять їх основ їх міцних.

Друга часть полишилась би тут, аби край боронить,
 Щоб зненацька на ню вороги не напали,
 І не впала би ганьба найбільша на нас, що чужого
 Ми шукати пішли, а своє потеряли.

Мала б часть та зруйновані мури відбудувать
 І прочистить засипані труском окопи,
 По полях скрізь укріплення повиставлять,
 Де в час нападу захист знайшли б роботящі
холопи.

Мала б тим, що в війні, провіант довозить,
 А здобує добро відбирати,
 Мала б зброю кувать, всяку службу справлять,
 Що її кождий час може потребувати.
 А тобі полишаю до волі, чи хочеш
 Тут лишиться, чи походом командувати».

Розуміється, Аттій лишиться волів,
Марцій же свою часть зараз в похід повів.
Перш усіх піддалось йому місто Цірцеї,
Де колонія римська була;
Тут покірним дав доказ він ласки своєї,
Не палив і не брав власності нічної,

Але, взявши на місяць поживу й одержу
Для своїх вояків, окуп же невеликий для себе,
Щоб щоденні свої обігнати потреби,
Пішов з військом назад на зимовую лежу,
Бо зима вже зайшла.

А весною, як лиш потепліло,
Рушив знов в римський край на грабіжницьке діло,
І хоч лиш кілька днів там із військом провів,
Превеликую здобич нагарбать успів.

Аж тоді вольски військо ще більше зібрали,
А до них і хоробрії екви та інші союзні пристали,—
Рушив Марцій — була його гра не пуста —
Добувати союзні з Римом латинські міста.

Перше впало Толері аж по обороні завзятій,
Друге—Бола, яку вслів Марцій з землею зрівняти,
Третє — Лавіці, де тяглась битва весь день і всю
ніч,—
Повідати подрібно ті бої мені тут не річ ¹.

Штурмом Педум узяв, піддались Корбіо й Коріолі;
Не хотіли Бовілли теж жить в Марцієвій неволі,
Витримали тяжку та кроваву для вольсків облогу,
Аж нарешті Фортупа дала Марцію перемогу.

І вже далі без опору йшов краєм він, мов лавина,
Аж спинило Лавініум хід. Бач, старая руїна,
Що Енея своїм основателем звала,
Та при внучці своїй непохитно та вірно тривала.

Були бої за містом тяжкі та кроваві,
Та всі хитрості Марція й наскоки жваві

---

¹ Про них у Діонісія, кн. VIII, розд. 17—20.

Стільки хіба доказати могли,
Що лавінські полкі всі до міста ввійшли.

Неможлива була інша тут перемога,
Як завзята, тісна, денна й нічна облога,
А до того ще мури від старості так затверділи,
Що ніякі гаки в них не йшли, тарани брать не
хтіли.

Отже, ждять! Перестав Марцій мури товчи,
А велів сторожить як удень, так вночі,
І ровом місто все обкопати,
За ровом тим вали пасипати,

Сторожить кожду стежку й дорогу,
Щоб хто живності в місто не ніс...
І терпливість часами дає перемогу,
Та до неї якраз Марцій наш не доріс.

VIII

З новим роком у Римі нові консули стали:
Спурій, якого ми вище згадали,
Та Секст Фурій. Вони що могли, те й робили,
Щоб уговкать біду, що грозила в тій хвили.

Та хоч війська набрали з міщан і рицарства доволі,
Сторожів розставляли й знаки огневії по полі,
Запас збіжжя великий зібрали та грошей, і зброї,
Але жаден не міг зупинить Марцієві розбої.

Коли ж вість про новий його [напад] прийшла
І нечистая сила його під Лавініум вже занесла,
Тоді люд заспівав несподівано іншої нуті:
«Треба Марцію конче позволить до Риму вернути».

Вже трибуни готові були вирок свій скасувати
І закон про касату його у сенат подавати,
Та сенат не хотів бути в трибунів ярмі,
Мовляв: «Що заварили, тепер випивайте самі».

Бачачи, що не буде на тее ухвали сенату,
Занехали й трибуни свій план про касату.

А чому Марцію, за яким вперед так побивався,
Так рішуче тепер сенат супротивлявся,—

Годі знать. Чи тому, що тепер його вдачу він ліпше
пізнав,

Чи тому, що нове взагалі він не радо приймав,
Чи тому, аби закид відперти, немов би сенат
Спільне щось з Марцієвими планами мав.

Коли Марцій дізнався про те від деяких збігців,
Запалав проти рідного міста в його ярий гнів;
Зараз рушив із військом на Рим, полишивши лиш
стражу,
І немов у нестямі одно повторяв лише: «Я їм
покажу!»

Щоб пустити на місто якнайбільший страх,
Віна мильку малу до брам міста притяг,
При могилах Клуїлія табором став,
Але з ночі для нападу не користав.

Наче блискавка, містом розбіглася вість,
Що під мурами став той непростений гість,
І переляк усіх невимовний обняв,
Мовби вже одну браму або дві заняв.

Одні, вхопивши зброю, на мури біжать,
Хоч ніхто не подумав команду держать;
Інші збройними масами пруться до брам,
Хоча провід держать не було кому й там.

Інші невірників поузброювали,
Щоб всю ніч на дахах їх вистоювали,
Інші на Капітоль та до замку спішили,
До укріплених місць тягли скрізь уоружені сили.

А жінки, розпустивши на вітер волосся,
До храмів та святинь набігають,
Щоб боги відвернули від міста грізну небезпеку,
Зі сльозами та з зойком благають.

Ніч минула, не сталось ніщо з того, чого боялись;
День настав і спокійно час за часом минає;
Марцій тихо сидить, мов від співгорожан
Перших виступів він дожидає.

Повалили плебеї на форум і перед сенат
І кричать: «Коли зараз ухвали не буде,
Щоб дозволити Марцію в місто вертати назад,
То ухвалять се зараз ось тут самі люде».

Незабаром зібрався й сенат на нараду
Й вибрав з-поміж себе п'ять славних мужів
Поважних, шановних із кожного згляду
Й до Марція вислав їх як послів.

Усі вони консули бувші, між ними
Той сам Марк Мінуцій, що в Марція справі
Як речник з сенату не зовсім щасливо,
Та довго зате промовляв на розправі.

А як прийшли в табір і Марцій дізнався,
Що з Риму явились послы,
В окруженні вольсків на місці високім
Засів, де його многі бачить могли.

Впроваджено послів. Марцій не вітався,
Лиш місце рукою їм мовчки вказав;
Виступив Мінуцій і в імені інших
Таку промову сказав ¹:

ІХ

«Що не по заслuzі поступив з тобою
Народ наш, о Марціє, що, може, не без вини
Ухвалою, що покриває ганьбою,
Тебе змусив уйти з вітчизни,

Се відомо всім нам і нас не дивує;
Се ж діло природне, що хто від кого зла зазнає,
Той сердиться й з ним ворогує.

Та що ти в спокійній розвазі не здумав,
На кім тобі помсти шукать і відплати,

---

¹ Вона обіймає у Діонісія розділи 23—28 восьмої книги, та я подаю її в скороченні, пропускаючи все відоме з попередніх уступів, що тут повторяється.

Не знаючи міри в доконанні помсти,
Став винних з невинними, другів і недругів поспіль
карати,

Ба навіть ламаєш закони природи,
Права божеські перевертаєш,
Про рід свій і предків, належну їм пам'ять,
Про вродження свого місце не дбаєш,—

Ото нас дивує. Посли від сенату,
Найстарші між патриціями,
Прихильні до тебе, прийшли ми з проханням,
З розваги й потіхи словами.

Прийшли ми тебе сповістити про умови,
При яких враждувать на народ міг би ти
перестати,
Та сказать тобі дещо таке, що при зрілій розвазі
Міг би ти з наших слів скористати.

Щодо засуду твого, то був за тобою сенат
І патриціїв більша частина,
А навіть із люду дала голоси проти тебе
Ледве більша його половина.

Так чому ж ти воюєш проти нас усіх,
Що тебе щиро так боронили?
А наші жінки, наші діти та внуки —
Чи вони тобі що завинили?

Адже їх або смерть, або рабство постидне чекає,
Коли наше ти місто здобудеш,
І який же одвіт за невинних і другів даси,
І як правим ти мужем і рицарем зватися будеш?

І що винні тобі наших предків гроби,
Що ти їх без пошани руйнуєш,
І богів вівтарі та святині й храми,
Що ти їх зневажаєш, палиш і грабуєш?

Чи ж всі люди, що зла ні на макове зерно тобі
Не вчинили, повинні отут пропадати,
А жінки їх і діти для помсти твоєї
Гинуть або в неволі стогнати?

Чи ж боги, та герої, та генії всі
Без почитання мають лишиться,
Аби Марцій на двох недоумних трибунах
Міг достойно помститися?

І чи мало ще помсти тобі, що так много людей
Кров пролив ти, що так много краю
Ти спустошив огнем і мечем, стільки міст
Зруйнував,— я тебе запитаю.

Я принаймні подумати навіть не можу,
Аби муж, хоч крихітку про честь свою дбалий,
Руйнував так завзято людське життя й хвалу
божу,
Не боячись ні кари богів, ні людської нехвали.

х

Се сказав я тобі в обороні всіх нас,
А тепер слухай дружню пораду:
Угамуй свою злість і свій гнів, поки час,
Із двоякого згляду:

Змінна доля людей. Хто сьогодні стоїть на версі,
Завтра може лежати в глибокій долині;
Круті стезі судьби і страшний гнів богів,
А будуще знати не дано людині.

А тепер поеднатся для тебе найліпша пора,
Бо сенат весь готов тебе в місто назад завізвати,
А трибуни вже скомпонували формальний закон,
Твоє прогнання щоб скасувати.

Тож нема перешкоди тобі розпрощатися з
вольсками зараз
І вернути в домашнє огнище;
Запорукою ж можемо быть тобі ми,
Що стояли до тебе найближче.

А коли ти триватимеш далі у своїм гніві
Та в сердитім завзяттю,
То подумай, які ще противності грозять тобі
У твоїм підприємттю.

Адже ж у нерозвазі своїй розпочав
Ти трудну, ба й зовсім неможливу справу:
За підмогою вольсків та еквів отсих
Розвалити всю римську державу.

Адже вольсків та еквів у битвах не раз
Славно ми побіджали;
Чи ж гадаєш, що ті, які досі бували все слабші від
нас,
Тепер раптом міцнішими стали?

А хоч би й численніше військо від нас ти набрав,
То не раз вже бувало,
Що хоробрую меншість побідою Марс наділяв,
Численніше ж не раз програвало.

І не думай, що так вже ослаблені ми
У тій нашій домашній незгоді,
Бо пекуча потреба породить умить
Повну єдність у нашім народі.

І не так сміло бореться той,
Хто чужого добра пожадає,
Як той, хто зна, що з власним добром
І свободу, й життя пострадає.

Та й не так мало сили у нас, як здається тобі,
Та й союзників вірних і бравих немало;
На латинах вже ти доконатися міг,
Що не скрізь тобі щастя сприяло.

Та все те ще ніщо, а успіху тобі
Головно я тому не ворожу,
Що забув ти, що Рим від самих початків
Аж донині, отсе вісім людських віків,
Має всім нам чутну ласку божу.

Улюбили боги місто се від віків,
І висока йому, зпять; призначена доля,
Бо росте раз у раз від малих початків
І росте враз із ним справедливість і воля.

І допоки ростиме й змагатиметься
Серед нас те наслідіє боже,
Доти жадна напасть, жадна сила людська
Риму не переможе.

XI

Ще хвилинку за мною уваги ходою ступай!
Щось тут мудре зустрінем:
Quidquid agis, prudenter agas
Et respice finem! ¹

А який же твому підприємству кінець?
Чи коли ти подумав про тее?
Адже кожному ділу буває вінець
І довершення добре чи злеє,

Ну, подумай лише, що побідимо ми!
Яка може тоді быть твоя нещасливая доля?
Ще найкраще було б, якби в битві поляг ти кістками
І пролив свою кров серед поля.

А як вийдеш живий, тоді вольски закинуть тобі,
Що підвів же ти їх на невдалее діло,
Вб'ють тебе, того й жди, або ще й віддадуть
На поталу звірам твое тіло.

Та можливо, що, раз наших рук скоштувавши,
Миру стануть просити усі без різниці,
Й тебе нам віддадуть. То як скінчиш тоді?
У темниці чи на шибениці.

А як дасться побіда тобі й у стіп твоїх
Ляже Рома кровава,
То яке ж ти безцінне здобудеш добро?
Яка честь жде тебе, яка слава?

Перед всім страстиш ті найлюбіші особи,
Що найближчі тобі й найдорожчі на світі;
Впадуть жертвою твеї неситої злоби
Твоя мати нещасна, і жінка, і діти.

¹ Що б ти не робив, зважай на кінець (лат.).— Ред.

Бо як місту загибель грозитиме від твого війська,
То боюсь, що, немов та гіена голодна,
Неспроможна тебе досягти, на них кинеться й їх
Знівечить сліпа помста народна.

І не буде почислено їм се в вину,
Лиш тобі, що в біду їх упхнув ту страшну;
Матковбійцею станеш, убійцею жінки й дітей,
Зрадником, що свою власну вбив вітчину.

Будеш виключений ти від жертви богам,
Огидь чесним усім, огидь і ворогам;
Бо хоч вийде в користь їм твій злочин страшний,
Тебе вкриє погорда й кінець жде сумний.

Правим людям з тобою дружить не подоба,
А пристежить тебе людська зависть і злоба
І отруїть тобі усі ночі та дні,
Як тому, що без другів живе в чужині.

А згадай, що на тих, що себе заплямили
Злочинами такими
І тих плям із своєї душі не обмили
Водами ніякими,

Що живуть, як людей і богів вороги.
Надсилають ще й фурій боги.
Які мучать їх душу і тіло дні й ночі,
Поки смерть безвідрадна не стулить їм очі,

Отсе все, Марціє, на дозвіллі собі розгадай
Та приятельську, щирю, прихильну нам відповідь
дай!»

XII

І відповів Марцій по хвилі мовчання:
«До тебе, Мінущій, та тих, що з тобою прийшли,
Гніву я не маю; крім давньої приязні к мені,
Нові ще прихильності докази нам ви дали.

Я знаю, що матір, і жінку мою, та дітей
Взяли під свою ви опіку, щоб їм

Не роблено кривди й нужд́а не грозила
При моїм вигнанні гіркім.

Та іншим римлянам я ворог заклятий,
Ненависть до них ніщо не потрафить змінить,
І доки живу, доти буду також промишляти
Ім пакості всякі та шкоди чинить.

Бо за мої славні діла́, за якії
Я честі міг жд́ати, надгород і похвали,
Вони як злочинця найбільшого проти громади
Мене з мого рідного міста ганебно прогнали.

Не мали поваги до мами моєї
Ані милосердя до моїх дітей,
Мені співчуття не явили ні краплі,
Хоча у приятелів се обов'язок святий.

Тож коли щось інше бажаєте в нас осягнути,
То я все можливе вчинить постараюсь для вас,
Але щоб з римлянами в приязні й єдності бути,
Про се говорити зо мною — лиш страчений час.

Чи мав би я радісно в місто вертати,
Де злим чесноти дістаються заплати,
А кара злочинців минає
І лиш на невинних спадає?

Скажи, на богів, яким злочино́м я заслужив
Такий долі кориться?
І чи я вчинив щось таке, щоб могла
Моїх предків слава неславою вкриться?

У перший похід я пішов ще зовсім молодим,
Коли ми королів відбивали,
Що бажали насиллям вернутися в Рим
І союзників різних до того вживали.

По битві мені за хоробрість почесний вінець
Полководець на шию обвив
За те, що з горожан я одному життя врятував,
З ворогів же одного я вбив.

У всіх битвах пізніших, де участь я брав,
Я хоробрістю все визначався;
Чи міста штурмувать, або штурм ворогів
відбивать,
Я між першими все потикався.

Чи за те заслужив я на кару таку,
Що під властю найгірших драбів полишаться,
Або чи, навпаки, не повинен я був
В повній власті й гонорах пишатся?

Чи, може, за те горожанство прогнало мене,
Що в приватнім житті я розпусним являвся,
Розкішне життя любляв, марнотратне, буйне,
Чи законам яким спротивлявся?

Чи я, може, кого для незаконних своїх жадоб
Витури з вітчизни,
Чи свободи позбавив, ограбив з майна,
Чи в яке-будь нещастя віпхнув без вини?

Ні один із моїх ворогів ані раз
Щось таке не закинув мені,
Але всі посвідчать, що в приватнім житті
Бездоганний я був уювні.

XIII

Та скаже хтось: «Е, політичні засади твої
Тебе в те нещастя вігнали;
Замість демократом, любителем волі народу
Ти аристократ був твердий, як зо стали.

Невпинно й невтомно ти все говорив і творив,
Аби власть народу вменшить, обкроїти,
А власть можновладців, консулів, сенату
Подноїти або й потроїти».

Неправда, Мінучіе! Я лиш бажав, щоб сенат
Вів громадські діла неподільно
Та щоб стародавній порядок тривав
У державній уставі суцільно.

За тії змагання мої, гідні всяких похвал,
Я діждався того, що не тільки міщани мене
відіпхнули,
А й отці сенатори, що ніби боронили мене,
У надіях моїх мене теж обманули.

Бо як став я з трибуни до боротьби,
Сенатори безпеку мені прирекли;
Та як їм небезпека самим від міщан загрозила,
То від мене втекли і мене в руки їх віддали.

Чи не видався я теж сенатові кари достойним
За свої політичні засади?
Коли так, то ви всі тоді, не сам лиш люд, засудили
мене
За провину державної зради.

Коли так, одним миром ви мазані всі,
Ненавидите всі чесноту,
І нема в місті місця, де можна знайти
Справедливість, учтивість святу.

А як змусу міщанству піддався сенат
І вчинив се не з вільної волі,
То признай, що над вами поганці й лайдаки
панують,
Що сенат у голоти в неволі.

І жадаєте ще, щоб у місто таке я вертав,
Де над ліпшими гірший панує?
Такі глупості може робити лиш той,
Хто самого себе не шанує.

Допусти, що я вам ось намовиться дам
І, як ви домагаєтесь, сеї війни занехаю
І поверну до вас, то яке там життя мене жде
І чого сподіватися маю?

Стану компетувать о почесні місця
Й урядові, котрих я, по-моєму, гідний,
Чи не мушу тій, що надає їх, юрбі підхліблять?
І чи з рязаря ледар не стану послідний?

А як вдачі своєї не схочу мінять
І противиться буду всім, що інші погляди мають,
Чи міщани мене знов поборювать не захотять
І удруге ще гірш не скарають?

Адже перша їх точка та буде, що їм
Поворот свій завдячити маю,
А проте своїх поглядів не відминив
І не з ними тримаю.

І повстане Іцілій якийсь, або Децій, чи Брут
І закине мені, що роздвоюю міську громаду,
Що бунтую патриціїв гнобити люд,
Ворогам хочу місто віддати чи для себе гребу
самовладу,

Як уже закидав мені Брут, а до того ще певно
додасть,

Скільки шкод я державі в війні причинив,
Скільки краю спустошив, здобичі собі схоронив,
Скільки міст зруйнував, люду помордував
Або в руки ворожі в неволю віддав,—

Що на всі ті оскарження зможу сказати,
І чи зважиться з вас хто мені помагати?

XIV

Чи ж не бачиш, Мінуціє, ясно тепер,
Як облудно мене ти дурив,
Мов гидкеє падло те червоним
Оксамитним плащем ти прикрив?

Бо не поворот мій так пожаданий вам,
А мене б ви усі без різниці
Тій голоті міщанській на глум та на срам¹,
Мов бидля, віддали до різниці.

Хто зна, може, ви вже погай ухвалили
Зробить щось такеє. А хто ж вас розкусить?
Мій ум вже не хоче й подумати щось добре про вас,
Не хоче, та вірте, й не мусить.

¹ Старослов'янська форма замість нашого *сором*.

Та хоч би ви й наміру злого не мали,
Добра мені з того іще не купити,
Бо глупота ваша й нерозум вас змусить
Міщанству у всім уступити.

Значить, з того, що поворотом ви звете,
Яка мені корість і прибилъ?
По-моєму, се найпевніша для мене
Й найкоротша дорога в загибилъ.

А що й моя честь, побожність і слава
На тім понесла б невимовнії страти,—
Коли ти, Мінучіє, й тее так остро порушив,
І про се тобі мушу теж дещо сказати.

Я вольскам був ворог, і щоб своєму рідному місту
Приспорити багатства, і слави, й вигоди,
Я робив у численних їм війнах, як знаєш,
Величезнії страти та шкоди.

Чи ж не мусив від тих, котрим я служив так
запальчиво,
Надгород і добра я багато приймати,
А від тих, котрим шкодив я майже щороку,
Ворожнечі й ненависті тільки дізнати?

Та все те обернула зовсім навпаки,
Для когось неласкавая доля,
Бо там, де я мав вдячність і почесть знайти,
Мене стрінула ганьба й неволя.

Ті ж, для кого нещастям найбільшим я був,
Мене, вигнанця й сироту в своїй землі,
Безпомічного й зневаженого,
У всіх своїх містах прийняли.

Надали горожанство мені. Можу скрізь
Убігаться о перші уряди й посади,
І заважить мій голос там, серед старшин
Кождої містової громади.

А тепер, бачиш сам, для отсеї війни
Верховодом військової сили

CHRONOLOGIA
IN TITI LIVII HISTO
RIAM, ACCOMMODATA AD TABVLAS
CAPITOLINAS VERRII FLACCI, ANNOTATIONI
BVE VTILISSIMIS VARIETATEM SEV. DILECTIO
nem authorum circa consulum Romanorum
nomina demonstrantibus
illustrata.

CVM GRATIA ET PRIVILEGIO

Cas. Maer. ad decernam.

FRANCOIVRTI AD MOENVM,

M. D. LXXIII.

Титульна сторінка німецького стародруку «Хронологія історії Тита Лівія» (Франкфурт-на-Майні, 1568) - з особистої бібліотеки І. Франка

З необмеженою властю у всіх ділах
Одноголосно всі назначили.

Тож скажи, яке серце я в грудях би мав,
Якби зрадив я тих, що мене так почили,
За минулеє ж не докорили нічим
І слівцем одним не засмутили?

Мусили б їх добродійства так ображати мене,
Як мої вашу славну громаду.
Гарну славу признали би люди мені,
Про подвійну дізнавшисься зраду!

xv

Обміркуй ще, Мінучіє, й те, як боги
Мене досі вели в поступованні з вами
І яку б по смерті мені плату дали,
Якби зрадив я тих, що мене дружно так прийняли,
Вашими задурившись словами?

Тепер помагають мені у всьому,
Що я проти вас підприймаю,
І ні в чім, що задумаю та що почну,
Неуспіху й невдачі не маю.

Який знак для моєї побожності бачите в тім?
Якби бій з вітчиною початий богам був не милий,
То чи не були б божі суди та знаки
Того бою давно вже спинили?

Та коли я в війні чую ласку богів
І сповняються всі мої плани,
Ясна річ, що побожний я муж, і той чин,
На який я рішився, зовсім не поганий.

А що буде, як я зміню вчинки свої,
Помагатиму вам, а отсих му гнобити?
Чи не стягну на себе я божества гнів,
Чи не мусить мене він нещастям побити?

І чи фурії ті, що про них не забув
Ти, Мінучіє, також згадати.

Не почнуть переслідувать, мучить мене,
Душу й тіло моє поїдати,

Коли зраджу й покину я тих, котрі спасли мене,
Коли ви мене знівечить мали,
І, крім того рятунку, ще стільки коштовних
Добродійств мені подавали?

Як на свідків богів я покликав при них,
Що без наміру злого до них я прибув,
Так те слово без сумніву й хиби я досі держав
І тепер я його не забув.

А коли ти, Мінущіє, другами звеш
Тих, що мене прогнали,
Рідним містом те місто, що пхнуло мене
В пусті гори та скали,

Покликаєшся в своїй промові
На закони природи
І говориш про божее право
Так собі, для вигоди,

То здається, що відоме всім
Тобі зовсім незвісне,
А те, що всім чутким дотиска,
Тебе зовсім не тисне.

Друга й ворога не пізнаєм
По лицю та по йменнях наданих,
Пізнаєм по успіхах їх діл
Та по щирих змаганнях.

Полюбляємо те, що корисне для нас,
А ненавидим те, що нам шкодить;
Се закон, що не люди собі встановили на час
І який з тим-ой часом проходить.

Се закон, що від віку природа сама ним
Всі чутливі ества наділила,
Він незмінний навіки і в нас, як і скрізь,
Все жива його сила.

Тим-то ми вирікаємся другів, коли
Кривду нам заподіють,
А признаємо другами й тих ворогів,
Котрі нам добро діють.

Тим-то любимо й місто, в яким ми родились,
Коли маєм у ньому вигоду,
А кидаєм його, коли побут у нім
Нам приносить лиш прикrostі й шкоду.

І не лиш в одиниць такий бачим настрій,
Виявляють його і держави, й народи;
Тож хто з нас сей закон переймає за свій,
Із границь божих прав і людських не виходить,

От чому вірю й я, що в діяннях своїх
Не грішу, а роблю справедливе, й корисне,
Й благородне, й таке, що боги для того
Мене здібним зробили навмисне.

І не треба мені до поради людей,
Що свій здогад і привид за правду приймають,
Коли я замишляю й роблю тільки те,
Що боги в ласці своїй для мене тримають.

І не взявсь я тепер неможливе чинить,
Коли провідниками моїми боги,
Як по тім, що було, про будуще судить,—
Не страшні мені всі вороги.

xvi

Що ж до помірковання, що ти до нього мене
впоминаєш,
Аби римський люд до ноги не стинати,
До основ місто не руйнувати.
То, мабуть, ти, Мінуціє любий, не знаєш,

Що я лиш комендант, а зо мною вся вольсків
воєнна сила,
Що про те в першій мірі рішать, мабуть, буде;

Тож коли б ваша власть чи то миру, чи лиш
перемир'я просила,
Ви звертайтеся до них і рішатимуть спільно ті
люде.

Та щоб вам не саму лиш відмовную відповідь
дать,

Ось вам вольсків загальна народная воля:
Все зверніть, що від вольсків війною вдалось вам
узять,

Міста, хутори та лани поля,

З міст залоги свої й поселенців своїх відізвіть,
Як на теє охота в вас щира,
І признайте нам рівні права й заприсягніть,
Тоді мем укладать супокійно умовини мира.

А сенатові перекажіть: «Гарна річ
Свою власність у мирі дёржати,
Та ганебно, чуже задержавши, свій край
Через те на війну наражати».

Скажіть також, що ті, котрі занапашених
добром

Хіснуваться бажають,
В разі погрому тратять свій край і міста,
А жінок, і дітей, і весь люд на неволю та глум
наражають.

І як вам принесе таку долю війна,
Хай сенатові відома буде річ та,
Що не Марція буде за все те вина,
Лиш збірна вас усіх глупота.

Се моя відповідь. Більш від мене не вчуєте ви.
А тепер повертайте до своїх дómів!
Не завадить по розум піти до голови,
А до намислу маєте час — тридцять днів.

Військо виведу з вашого краю, а то
Воно шкоди наробить вам тьму;
А по тридцяти днях вас отут дожидаю
Й відповідь вашу прийму».

Сказавши се, Марцій устав і весь збір
 Розпустив, і ще ніч не пройшла,
 Як нечистая сила його на розбої нові
 У латинські міста понесла.

Чи тому, щоб римлянам підмоги вони не дали,
 Як Минуцій йому заповів,
 Чи тому, щоб римляни ще раз поняли,
 Що не марний його гнів.

Його жертвою Локтула впала,
 Потім Сатрікум він звоював,
 Потім Цетію. Де його сила лиш опір стрічала,
 Там він мордував, грабував, плюндрував.

Попустошив Полюски теж волость,
 І місточко взяв штурмом, і помсту на нім
довершив;
 Альбіум і Мугіллу прийшлося облягати,—
 То й духу живого в них він не лишив.

Піддались на умовах йому Коріолі;
 Так в тридцяти днях, звоювавши сім міст,
 Знов рушив на Рим, як пан власної волі,
 Щоб почуть від римлян, яку шлють йому вість.

Римляни за той час не сміли й рухнутися,
 Проте їх сенат не схитнувся й на хвилю. Дарма!
 Поки вольски перші в ярмо не погнутися,
 Про мир і розмови нема.

«Хай виступлять з краю та з міст їм союзних
 Та заперестануть війни
 Й післанців пришлють, то сенат подиктує умови,
 На яких замириться можуть вони».

Інших десять послів, всі з бувших консулів,
 До Марція в табір пішли,
 Сенату веління, аби мав сумління,
 На Рим не наводив тягарі й терпіння,
 Як усний додаток йому принесли.

Та Марцій озлився й послам промовляє:
«Іншої відправи, як першого разу, не можу вам
дать.

Надумайтесь ліпше й приходьте за три дні;
Три дні в перемир'ї ще можу заждать».

Посли ще на те щось хотіли сказати,
Та він вже не дав їм до слова прийти ні на мить.
«Сейчас забирайтеся з табору, бо вас
Як воєнних шпіонів велю ув'язнить».

Мовчки вийшли послы та отцям донесли
Марцієві слова та погрози;
Не жахнулись отці,— так дубі старі зносять
Зимовії вихрі та морози.

Був упертий той рід, ще на мирний вихід
З того лиха надії вони не теряли;
Понтіфесків своїх, гаруспексів усіх
Та жерців із храмів, де хто був, позбирали.

У святочні одежі веліли їм всім нарядитися
Та відзнаки богів із собою нести,
І в надії, що слугам релігії він покориться,
В табір Марція їм повеліли піти.

Та як слуги релігії Марцію інше сказати не вміли,
Як те, що попередні сказали послы,
Марцій грізно сказав, аби з табору геть собі
йшли
І вже більше нікого до нього і слати не сміли.

Се почувши, сенат став на тім, що нема
Для поєднання в нього спромоги,
Тому консулам лиш пригадав, що їх річ
Приготовить усе для тяжкої облоги.

XVIII

А в храмах за той час небезпеки й тривоги
Лячно аж виглядало;
Усе римське жіноцтво з домів вибігало й в храмах
До богів припадало й ридало.

Особливо Юпітера Капітолійського храм
Повен був молитов, сліз та зітхань жіночих;
Там теж впали слова, що змінили плачливий той
круг
З безнадійних в охочих.

Там Валерія жінка, саме в цвіті літ,
Публікола сестра, що йому віковічна похвала,
Одержавши від бога об'яву у сні,
На підніжжі колумни високої стала.

І покликавши круг весь до себе жінок,
І рекла: «В сні мені чувся голос далекий:
«Не лякайтесь мечів та вояцьких списів!
Нема вам ні кайдан, ні рабства небезпеки,

Тільки мусить від вас вийти те, що спасе
Рим від ворога злого;
В брудних сукнях буденних, без строїв, з дітьми
Й матерями удайтесь до нього.

Лиш одна з-поміж вас винайде ті слова,
Що здоліють ту волю незламну зламати,
Тож її упросить, щоб із вами до нього пішла,—
А се Коріоланова мати».

Тож ходім в її дім і благаймо її,
Аби божую волю сповнила,
Сина свого, що став на дорозі блудній,
Від затрати душі його й тіла спинила».

А як в Марціїв дім усі разом ввійшли,
Перша їх угляділа
Марцієва дружина Волумнія, що
Біля тещі своєї в задумі сиділа.

«Ви чого, благородні жінки, так численно прийшли
В сей нещасний, понижений дім?
Чи не знаєте, що безнадійная туга,
Жаль і горе панують у нім?»

Відповіла Валерія: «Ось ми до тебе, Ветуріе-
мамо, прийшли,
Щоб тебе й сю невістку твою ублагати,

Яким серцем могла б я порадити мойому сину
Тих любить, що його в те нещастя віпхнули
І в яких бачить він і народного лиха причину,
А ненавидить тих, що його у біді пригорнули?

Тож не силуйте нас, о жінки, просить в нього того,
Що не слушне в людей і що перед богами нечесне!
Хай сповняється доля і наша й його,
Як веде провидіння небесне».

Тут Валерія в другу кімнату її відвела
І довгенько щось їй говорила,
А вернувши, Ветурія вже без вагання рекла:
«Зробимо, любі, що наша сила».

ХІХ

Після довгих і різноманітних дебат,
У яких і такий, і противний давали совіт,
Нарешті з тяжкою бідю сенат
Ухвалив дати дозвіл жінкам на похід.

Сю ухвалу надвечір уже
Збір народний також затвердив,
А як сонце сходило, великий жіночий собор
На возах через браму міську виїздив.

Не було ні одного мужчини між ними,
Самі мулами правили й кіньми жінки,
А мужського роду були хіба діти,
Поміж матерями й доньками синки.

Коли їх побачено з табору вольсків
Та задля віддалення ще невиразно їх видно було,
Післав Марцій кілька їздців, щоб дізнались,
Якого се люду надходить таке величезне число.

Дізнавшись, що се римські жони з дітьми,
А між ними теж мати його, й жінка, й діти,
Він почув таку прикрість у своїй душі,
Що зразу на них не хотів і глядіти.

Та згодом надумався й, як уже близько були,
Поздіймав з себе всі комендантські відзнаки
Й зарядив, що поїде за табір назустріч їм сам,
А з ним лиш немногі на конях вояки.

А лікторам велів із лікторських зв'язків
Сокирки повиймати,
А зв'язки ті з палиць у долину схилить,
Як до нього наблизиться мати.

Так він пошанував материнську владу,
Хоч була вона лиш ідеальна,
Та було в тій пошані сумне прочуття,
Що ся стріча для нього фатальна.

Як вже близько були, вийшла мати сама,
Вся жалібною крепою вкрита,
Проливаючи сльози й тремтячи, мов в вітрі билина,
Вся сльозами гіркими облита.

Хоч як твердо держав себе Марцій відразу,
У своїм підприємстві постійний,
Враз зіскочив з коня, і до мами підбіг,
І підхопив її в свої мужні обійми.

Тут зомліла вона, та він став цілувать,
Найсолодшим ім'ям називати,
І водою велів покропить, цілував, примовляв,
Доки аж не очуняла мати.

Аж тоді він до жінки зблизився й її цілував.
«Будь спасенна, Волумніє мила!
Що ти матір мою не лишила саму,
Тим мені ти найбільшу втіху вчинила».

Хлопців теж цілував, і їх жінці віддавав,
І до матері став говорити:
«Що вас, мамо, за діло сюди привело
І яке я добро можу вам сотворити?»

Вона, плачучи, ще відповіла крізь сльози йому:
«Все скажу, і нехай усі чують, що хочу сказати,
Щоб ніхто не сказав, що лихого чогось
Я прибула від тебе жадати.

Сядь, синку, на свій комендантський стілець,
З якого ти людям присуджуєш право,
Поклич своїх вождів і, що говорити я буду,
Усі вислухайте ласкаво!»

І Марцій послухав та свій комендантський стілець
Велів із підвищення знести в долину,
Не хотів-бо вище сидіти, як мати стояла,
Щоб боги не знайшли в тім до гніву причину.

Покликав теж найвизначніших вождів,
Велів їм поруч себе сідати,
І з інших позволив усякому, хто захотів,
Прийти та послухать, що ме говорить його мати.

xx

Ветурія ж Марція жінці, та дітям, і всім
римлянкам
Веліла стоять біля себе рядами
І плакала довго, а потім, обтерши ті сльози з очей,
Відізвавалась отсими словами:

«Жінки-римлянки, сину мій, уважаючи долю
страшну,
Яка жде їх, як город упаде в ворожії руки,
Коли виграєш ти сю нещасну війну,
Самохіть, без моєї принуки

Удалися до мене з слізьми, та своїми дітьми,
Та до твєї жони, просячи, щоб ми не допустили,
Аби кривди твої на тих, що тобі зла не вчинили,
Оті вольські войовники мстили.

Скільки щирого нам співчуття оказали вони
І як нам солодили ту долю страшну,
Що діткнула нас, як вийшов ти з вітчизни,
Про се міг би мене ти спитать та жону.

От тому неможливо було ані їй, ні мені,
Що живем обі враз в домовій самоті й тишині,
Іх благанням відмовить; тож ми порішили

Всі удаться до тебе й до ніг твоїх клінно припасти,
Свої голови перед тобою у порох покласти,
Чей хоч так би тебе милувать вітчину упросили».

Та збентежений син перебив їй промову й сказав:
«Неможливого, мамо й ви, інші пані, вибрались ви
жадати,

Щоб для тих, що прогнали мене з вітчини,
Випхнули з прадідівської хати,

Тих я зрадив, що дружно мене прийняли
І найбільше людське добро учинили.
Ім, сю власть обіймаючи, я запоручився всіма
богами,

Аби суд невмолимий на мні доповнили,

Коли зраджу їх спільную справу й свою
І отсюю війну занедбаю,
Хіба що спільна воля всіх вольсків мене
Відізве з сього краю.

Боячися богів, на котрих я присяг,
І людей мусячи шанувати,
Що сюди по так многих побідах я з ними притяг,
Не покину римлян до кінця воювати.

Та як край той вони вольскам весь віддадуть,
Що безправно у них відібрали,
За приятелів їх рівноправних, отак як латинів,
приймуть,
То війни б вони заперестали.

Інак ні. Ідїть, пані, і мужам своїм перекажіть,
Нехай не впираються добра чужі посідати,
Неправо набуті, а як хочуть в мирі держати своє,
Хай згодяться зараз чужее віддати.

Хай не ждуть, аж їм вольски назад силою
відберуть

Те, що захопити їм пощастило війною,
Бо звияжець не задоволиться своє відібрать,
А ще й їх все добро захарáпчить одною ціною.

А як вперто вони муть стояти на тім,
Що задержувать їм не подоба,
І в упорі, як і дотепер, їх заставить стоять
Їх зухвальство, захланність та злоба.

А як долі настрічу підуть, що їх в пропасть жене,
І кінець собі знайдуть худий¹,
Їх самих винуватьте, ні вольсків, ані теж мене,
Ні богів, ні нікого з людей.

Тебе ж, мамочко, прошу я, Марцій, твій син,
Не звалюй на мене неправди, гріхів та провин,
Не держи сторони тих запеклих моїх ворогів,
А на них оберни хіба жаль свій та гнів.

А лишися при мні в тій новій вітчині,
Що мені наймилішою стала,
І в тім домі, що я там придбав, і нехай теж тобі
Дістається однака зо мною і честь, і похвала.

Скинь жалобу отсю, що по моїм прогнанні ти ще
надеягла,

Бо страх прикро мені оглядати її.
Адже доля сповнила до краю надії й бажання мої,
Все найкраще, чим наділяють і людей боги
І чого нам найбільш завидять вороги,
В повній мірі мені подала.

Лиш жура задля тебе, якій винен я так багато,
Яку в старості літ винен би годувать, шанувать,
Затрояла мені те велике житейське свято,
Так що в своїм добрі жадних втіх я не міг
відчувать.

Та як будеш при мні як учасниця мого добра,
Радощів і поводження мого,
То для щастя мені, яке може знести чоловік,
Не забракне вже більше нічого».

---

¹ Тут у староруському значенні — *злий, лихий*.

Коли Марцій скінчив, підждала Ветурія час
немалий,
 Допоки присутні всі не перестали плескати;
 А як утихли гучнії тії оплески збройних мужів,
 Вона стала ось як промовляти:

«Ні, сину мій Марціє, я не жадаю, щоб ти
 Зрадив вольсків, що не лиш тебе, вигнаного,
приймили,
 Але надто, крім почестей інших усяких,
 Тебе вождем верховним зробили.

Не жадаю, щоб ти проти згоди й присяги, яку
 Ти зложив торжественно й законно,
 Обіймаючи власть, без поспільних ухвал
 Сей похід зірвав односторонньо.

І не думай, що мати твоя божевільна така,
 Стільки тямки та глуздів не має,
 Що своєму єдиному,любому сину
 Злі й проступні думки та діла підсуває.

Я жадаю лише, щоб по спільній умові
 Не кінчив ти сієї війни
 Та намовив ти вольсків, щоб поміркувались,
 Вимогів так тяжких не ставляли вони,
 А на слухних умовах, які би всі враз означили,
 Обопільно корисний би мир заключили.

Се статися може, коли ти тепер перемир'я на рік
заклучиш

І з військом своїм відійдеш.
 А зимою послів сих пошлеш, тих приймеш
 І правдивим, тривким та приятним союзом усе
завершиш.

Будь певен, римляни все зроблять, що тільки
можливе,
 Аби лише сорому й ганьби на нас не стягало,
 Що розум диктує й основнее переконання,
 Аби вам ся жадної кривди не стало.

Та примусом, як ти задумав тепер,
Ти їх не наловиш ніколи й ніяк,
Щоб уступки вам поробили корисні
Та щоб дух їх рицарський ізм'як.

Про се з многих прикладів можеш ти
переконатися,
А найпаче з того, що латинам недавно зробили,
Що як рідних в союз їх з собою взяли,
Як лиш ті піддалися і оружжя зложили.

А як вольски не схочуть послухать твоєї поради,
Горді щастям, що їм усміхнулося через твій
провід,—
А не вічне воно,— то зложи провід і щезне повід
Добачать в твоїм поступку знамена зради.

Сього тільки від тебе просить я прийшла,
Й сам сказав ти, що річ се можлива,
Буде совість твоя супокійна й ціла,
Справа ж вся не шкідна й справедлива.

Ти боїшся своє осоромить ім'я,
Як добродіям твоїм невдяку закинуть тобі,
Та своєю ти службою ти їм заплатив щедро та
Збагатив їх, нічого не взявши собі.

Чи гадаєш, що, збагатівши від тебе одного,
Вони раді не будуть тому, що дістали,
Але мусять ще сердитися й злитися на тебе за те,
Що до решти всю кров вітчизни твоєї не пролляли?

Я гадаю, що ні. Адже й з них вітчизні
Кожий рад за життя послужить,
І не стане ніхто погубляти її у війні,
А волить хоч в вигнанні для неї прожити.

XXII

Ще одно тобі скажу — важне, коли розумом
будеш судить,
А слабе, коли гнів твій усе переможе,—
Власне, те, що зненавидить рідний свій край
Не мав права ти, сину-небоже.

Не зовсім був здоров наш порядок державний,
Не зовсім взірцева теж управа,
Коли більшість міщан засудила тебе,—
Та чи більшість та справді була вся неправда?

Та хоч би більшість справді неправда була,
Навіть загал неправно тебе хтів скривдити,
Ще ти права не мав на свою вітчину
Так страшенну біду наводити.

Не один, що прекрасно провадив громадські діла,
Вже подібної долі зазнав;
Не одному вже зависть заслугу усю відняла,
Яку аж суд потомності вповні признав.

Але людяно та благородно знесли
Праві душі тяжке тее горе,
Мститься ж за свою кривду на рідній землі
Було праведне серце не скоре.

Адже був у нас консулом Коллатін,
Що Тарквінієм теж називався,
Винний назвою тільки, й свояцтвом, та й тим,
Що за прогнаним деспотом трохи уймався,—

За те консульства зрікся він сам і уйшов
У Лавініум, матірню нашу,
І лишився нам друг, хоч до смерті тягнув
Він вигнання немилую чашу.

Та нехай буде й так, що дозволено всім,
Кому кривду свої чи чужі причинили,
Мститься тяжко самому й карать їх за те,
Що супроти його завинили,—

Чи ж на них не помстився й досі ти сам
Увдесятеро більш їх провини,
Іх плодючі лани та цвітучі сади,
І огнем і мечем замінивши в руїни?

Чи ж союзні міста, що з великим трудом
Іх римляни собі приєднали,
Не зійшли через тебе у крайню нужду
Або зовсім пустками не стали?

І чи місто саме ось уже третій рік
Ти в облозі тяжкій не тримаєш,
Йому живності й найпотрібніших потреб
Довіз не переймаєш?

І чи мусиш доконче аж повне рабство
Нас усіх на меті собі мати
І до повного збурення міста дотла
В гніві своїм змагати?

Знехтував ти послів, що прийшли від сенату
до тебе
Й принесли тобі прощення твоїх провин,
Згордував і жерців, знавців божої волі,
Весь святительський чин.

Всі ті гордощі — ой! — я як мати твоя
Похвалити не можу, мій сину,—
Бачу в них лиш одну ненастанну, страшну
Й непростиму провину.

Бо лиш той, хто провини й зневаги чужі
Милосердя плащем покриває,
Знайде прощення також і своїх провин,
В ласці божій триває.

Се не людська встанова, самі нас боги
Всього того навчили,
За відпущення людських гріхів та провин
Жертви та молитви назначили.

І ласкаві вони до людей. Не один, що не раз
Проти них не на жарт провинився.
В жертвах та молитвах визволення знайшов,
В ласці їх опинився.

Мусив би ти жадать, щоб сердитість богів
З часом переставала,
Тільки людська завзятість, сердитість і злість
Несмертельно тривала.

XXIII

Та коли проти рідного краю та міста ти став
Такий непримиримий,
То згадай, що до мене ти маєш довжок,
Мій Марціє, сину любимий.

Мені винен ти те найцінніше добро,
Що ніхто з людей дати не може,
Винен тіло й життя, що основою стало
Всього того, чим став ти, небоже.

Через те довжником моїм став ти навік
І ні місце, ні час, ні всі в світі народи,
Ні боги довгу того не змажуть, що нас
Ним зв'язали закони природи.

Мій на все ти й завдячити маєш мені
Все те, чим надія ласка долі,
А в пригоди страшні, та тяжкі, та скрутні
Мусиш моїй коритися волі.

Право те усталила природа на всім,
Що чуття й розум може вмщати;
Правом тим прошу теж, сину мій,
Вітчину свою не воювати.

Заступаю дорогу тобі,
Як неперебродима колода:
Або вжй сили й тут власноручно мене усмерти
В очах сього народа,

Власноручно мене в жертву помсти богиням
віддай,
А потім з вітчиною війну починай,
Або як матковбійства страшний тобі гріх,
Свою волю на матері слово вгинай.

Домагаюся того не тільки для честі,
Що мене між жінками повинна прославить,
А якої мене поступками своїми
Мов навмисно бажаєш позбавить.

Домагаюся теж за добродійства ті,
Що від мене ти мав так багато.
Пригадай, як малим сиротою тебе
Полишив, умираючи, тато.

Задля тебе вдовою лишилася я
І на себе взяла виховання всі труди;
Не лиш матір'ю й батьком була я тобі,
А сестрою, та нянькою, й всім, що собі
Найлюбішим в дитячих літах кладуть люди.

А як ти вже доріс аж до мужеських літ
І мені ще являлася змога
Вийти з твоїх вітцівських воріт
Іншому мужові до порога,

І позбутися клопотів, що ти мені причиняв,
І в подружжі новім нові парості тихо плекати,
І на старість собі в них підпори й утіх
Найсолодших чекати.

Я зістала вдовою й лишилася в домі твоїм,
В тебе тільки тужливі впираючи зори,
Не шукала ні в кім, окрім тебе, надій, ні потіх,
Ні поради й підпори.

Як же тяжко тоді ти мене ошукав!
По неволі, а в часті й по волі
Ти зробив з мене матір найнещасливішу,
Мов прообраз усього жіноцтва недолі.

Відколи мужем став та на бої пішов,
Не було ані дня, ані ночі,
Щоб я мала спокій, безтурботно обідать могла
Чи на сон затулить свої очі.

Скільки раз у твій дім привозили тебе
Всього в ранах і ледве живого!
Се тобі спомин слави, а чи злічив,
Скільки я сліз пролляла з-за того?

Як сенатором став ти й умішаний був
У найвищий той заряд держави,

Чи спитав ти мене: «А чи не принесе
Мені напрям мій шкоди й неслави?»

Ти й не глянув на мене, а то був би зараз пізнав,
Що всі радощі в мене пропали,
Коли ви з невеликим гуртом паничів
Так завзято з міщанством перечитесь стали.

Способи, яких ти нахвалявся вживать,
Щоб вельмож піддержати правління,
Наповняли мене страхом та неспокоєм,
Як злочинця нечисте сумління.

Бо я чула в душі, що таких напасливих людей,
Особливо, як зв'яжуться в табір ворожий,
Або людська ненависть зо шляху зміта,
Або пхне їх [з] вершини гнів божий.

Не здурило мене прочуття те сумне;
Звіялась та ненависть, мов бурі навала,
І зіпхнула тебе з гордощів вершини,
З вітччини на вигнання порвала.

А моє життя, знай, відтоді, як саміх, мене
й жінку,
Кинув ти, ледве людської життя подоба;
Се була — по тім одязі чорнім пізнай! —
Ненастанна печаль і жалоба.

За все те лиш одної подяки жадаю від тебе,—
Що ніколи нічого я так не жадала,—
Щоб покинув ти мститись на співгорожанах,
Щоб вражда невмолима проти вітччини геть
пропала.

За те зискаєш ти, коли гніву свого
Доводити не будеш до краю,
Мир душевний; а втім, чи осягнеш його
Після всього того, що ти тут натворив,
Чи простить бог тобі всі провини, не знаю.

В мене ж на довгий вік на пишноту та блиск
Ні надій, ні бажань вже не стало;
Та прожити в повазі й пошані людській
Та у ласці богів — хіба ж того так мало?

І повів її, жінку й дітей у шатро,
Де до вечора майже сиділи,
Радячись, як би вивести все на добро,—
А не знать, чи що пили та їли.

Стало врешті на тім, що враз з військом своїм
Марцій завтра у вольсків край рушить,
Мирно пройде всю римську власть,
З гетьмановання свого рахунок іздасть,
А там далі учинить, що мусить.

Або вольски приймуть оправдання його
І полишать його в його власти,
То тоді він доложить всіх сил, щоб між ними
Та римлянами миру тривкого основи покласти.

А як зла ворожнеча, й ненависть, і гнів
Їх уми затривожить
І не схочуть вони слухати його слів,
Він тоді свою власть і добро своє в руки їх
зложить.

А надвечір до Риму жінки подались,
Марцій же, своє військо зізвавши,
Сповістив, в чім вони з матір'ю розійшлись,
І благав, щоб воно оказалось для нього
ласкавше.

«Завтра підемо геть від сих брам. Не плямить
Мою пам'ять ненавистю злою!
Скільки я вам здобичі надбав, спом'яніть,
І побіди бажав вам душею цілою.

Ще не скінчена роля моя серед вас,
Перед нами безмежне ще поле до слави;
Що без Риму не йшло б, може, з Римом піде,
І засяють у братнім зв'язку дві держави».

А до Риму ще заки вернули жінки,
Прилинули звістки, мов шпаркі ластівки,
Що вже Марцій не грозить їм всім
На подобу навислої скелі,—
І зненацька по площах та вулицях скрізь
Залунали пеани та співи веселі.

А уранці вже консули кличуть сенат,
Щоб жінкам ухвалив якнайвищі похвали
За їх діло геройське, почтив його пам'ять як слід,
Ім же дар призначив неабиякий та оказалий.

Не хотіли жінки від мужів дар прийнять,
Що лиш зависть розбуджувать може,
А просили за містом, де з Марцієм бачились,
храм збудувать,
Щоб хвалилося в нім ім'я боже.

Храм богині Фортуни здвигнув там сенат і народ
Коштом фондів публічних;
Приносила в нім жертву лиш діва нетикана
жриця
В днях грудневих, празничних.

Першою в ряді жриць та Валерія-діва була,
Що сон бачила віщий та божий
І намовила Марція матір, аби з ними йшла
В табір вольсків ворожий.

А про Марція слухи недобрії вскорі прийшли.
Хоч те військо, що з ним воювало, його
й обожало,
Та коли розійшлись по містах, хуторах та домах,
Йому помочі дати не могло, хоч і як би бажало.

Але та половина, що в бій не ходила,
А лиш по кріпостях та місточках сиділа,
Почувши, що Марціїв похід не вдався,
З якого з них кождий користей та дібр
сподівався,
Ненавистю й злістю горіла.

Тул Аттій став їх головою, той сам,
Що Марцій до нього у лахах прийшов
подорожніх,
А дружно прийятий, незчувся, як звірився сам
перед ним
Із замислів своїх ніби справедливих, побожних,
А справді аж геть богохульно-безбожних.

Вже тоді, коли вольски його йменували
Найстаршим гетьманом і вислали Рим воювать,
Повзяв Аттій думку, як Марцій поверне в короні
похвали,

На життя його потайно скрізь наставать.

Коли ж повернув він, для жінки одної війну
перервавши

Й надії усіх земляків ошукавши,
В його очах був він лиш рицар упавший,
Лиш зрадник, котрим усякий гордить
І котрого не слід, не подоба щадить.

І скликав загальні народні збори,
І перший з трибуни почав промовлять,
Обіцянки Марція, плани й гонори
Почав вичислять, прославлять.

Та як на остатню наскочив пригоду,
Дав упуст обуренню своєму:
«Зробив щось таке він, що маса народу
Дарувать не повинна нікому.

Ні про нас, ні про себе в тій хвилі не дбав він,
Ні про тих, що його там післали,
Всі клятви й присяги свої поламав він,
Забув про богів, що йому помагали.

Тепер нам до нього одно лише діло:
Як пам'ятку ганьби й неслави
Розбиймо горде се, сплюгавлене тіло,
Хай дух з нього вийде лукавий!»

Зійшов із трибуни. Як Марцій явився,
Народу вклонився, отворив уста,
Враз обрїй небесний, мов за тьмою сонця
покрила,
Бурхнула в повітря камінная хмара густа.

Вона в одно місце з усіх боків перла,
Неначе недвижна, чорна й величава,
І Марція голову й кості вмить наче пожерла,—
Отак закінчилась Марцієва слава.

Написано в днях 6—23 лютого 1916 р. на основі Діонісія
(кн. VIII, розд. 1—59).

КОНСУЛ СПУРІЯ КАССІЯ—
ПЕРША ЖЕРТВА РИМСЬКОЇ
КВЕСТУРИ

(485 пер[ед] Хр[истом])

I

В році штириста вісімдесят шостім
Перед Христом у Римі консулом
Був третій раз уже за вік свій Спурій Кассій;
Хоч вояк не плохий, він своїм нетактовним
Дійством, амбіції пустої повним,
За той один рік свого консульства
Вспів наробити стільки катавасій,
Що, наче муху пес, судьба його згамкнула
І незаслужена загибель не минула.

Публій Віргіній був з ним консулом; для згоди,
Коли на Рим ішли війною три народи,
Віргіній, жеребом призначений, на еквів став,
А Кассій герніків і вольсків в пай дістав.

Екви, міста свої порядно укріпивши,
Дорожчі речі до укріплень позносивши,
Дали спокійно край римлянам грабувати,
Пустошити поля, дворища руйнувати.

Без опору землі, скільки міг, збушувавши
И здобичі, скільки міг додвигати, набравши,
Віргіній, «простибіг» не кажучи нікому,
З щасливим відділом потяг назад додому.

Вольски та герніки, що на них Кассій рушив,
До того самого страх зразу ніби змусив;
Та не втерпілось їм у кріпостях сидіти,
На нищення плідних ланів і піль глядіти.

«Що чинять вороги, се нам страшенна шкода,
Сидіти в кріпостях малая теж вигода,
Бо тії кріпості, їй-богу! не міцні.
Ліпше не пробувать вже щастя у війні!»

Найперші вольски, що на тій пораді стали,
З проханнями о мир до консула післали;
Той зараз загадав порядну суму грошей,
Для війська свого стравунок теж хороший,

А надто щоб римлян підданими всі стали
І з союзницьких прав ніяк не користали,
На се згодилися всі вольски в добрій волі
Й уникли через се руїни та неволі.

Герніки, що від всіх найдовше отягались,
Бачачи, що зі всіх остатніми зістались
Піти на мирову, й собі теж загадали
Й до консула послів з проектами послали.

Перед післанцями Кассій, на мир нескорий,
Почав робить тяжкі і закиди, й докори.
«Хоч перший раз торік ми билися з собою¹,
Вважаю й досі вас за побіджених в бою.

Таким же, знаєте, що скаже управитель,
Те й роблять, як велить побитим побідитель;
Аж як дадуть себе в підданстві добре знати,
Може їх допустити союзу пробувати».

Зневажені послы на те відповідають:
«Все зробимо, що там за слушне наші визнають».
Задиктував зложить грошима саме стілько,
Щоб на шість місяців все оплатити військо,

А провіанту ще додати до того мало,
Щоб місяць виживить усіх вояків стало;
До трьох днів мають се доставити муж
в мужа,—

На ті дні їм дає завішення оружжя.

¹ Хід відносин римлян із герніками варт того, аби пізнати його трохи ближче, власне, на основі оповідань Діонісія Галікарнаського.

До трьох день герніки встоялись чесно в слові,
Гаряче похвалив їх Кассій у промові;
А що в союз вийти в них бачив хіть завзяту,
То присланих послів тих вислав до сенату.

II

Наради довго йшли. На тім нарешті стало,
У давню герніків приязнь прийнять оп'ять,
Користей же та прав, багато їм чи мало,
Дать стільки лиш, як Кассій схоче їм признать.

Вернувши в Рим, став Кассій домагаться
Тріумфу більшого, як надгороди,
За те, що в один рік зумів під римську власть
Два підгорнуть великії народи.

Домагання було зовсім несправедливе,
Бо битви в поході й одної не було,
Здобичі ні шматка, плінників ні душі,
Яких при кожному тріумфі много йшло.

Се многим видалось сенаторам
Знаком зарозумілості й старечого капризу,
Що підгріва амбіцію свою
Огнем трухлявого сухого хмизу.

Та партійка його, хоч невелика ще,
Все-таки здужала за ділом походити
І небувалії побіди Кассія
Тріумфом винадгородити.

Тоді він з герніками договір
До відома прилюдного подав,
Дословну копію того, що римський люд
Латинам, своякам, союзникам признав.

Сенат і визначні поміж патриціями
Скрить не могли обурення свого,
«Що чужоземці герніки одержать мали
Відзначення таке, яке для зв'язку родового

і плетси і мислом пристижи
 і там, аби ти претекі і прохси
 На оді похупі похоричали
 На таких сумам і в сідм прі
 Лорчці на Мотльн севяра
 і брхъ зах сля влонжжних прі
 жин на воєнні ціли унціфрці

Дни таво и торни и побуд претонай,
 Парсел на пати літ прелудвати,
 Худод дних зли сорочонис вих и ессия
 Дни на воєнні ціли унціфрці.

Тепер убураєс відности на боєности,
 Що спільно ввазіть коді пріис вєліи,
 Вирадваніши не буди ди булати,
 Яхв вєліи огадати вєі поєвєліи

Діпни поділимо ні не себє стієну вєліи,
 І кожний частковоши будє обидати,
 Аїм заклавєі вкунуть вєвопасті,
 Ієно и поїбузуть поєдати.

Наміи побачає, що ти пер
 То дєно поєдано, змучєні
 І вєдати, шє вєліи на вєліи шє
 Знаєнієс поєно на правду и дєнієс шє.

Небудуть вєсе да вєдлати шє,
 Змаданєс поєно вєдєнієс вєно шє,
 То перєтєнєно до боєтєлієс шє,
 Вєсєдєс вєбє вєбєтєрєвє прєкєсєвє.

Сторінка автографа твору «Консул Спурій Кассій»

Латини по літах та по війні дістали.
Ті, що для Риму жадних заслуг не мали,
Так чоловіколюбний захист мали тут
Знайти, як ті, що докази численні нам дають
Прихильності своєї, як уже й давніш давали».

А особливо був розсерджений сенат
За Кассієм йому оказану зневагу.
«Ми честь дали йому, якої б рідний брат
Не доступив, а він не лиш не дав нам честі,

Але ще мав неправедну відвагу
Свій власний кривосуд по наш суд піднести
І в користь герніків безправно компонує
Та без потвердження сенату публікує».

Віддавна в многих заходах людських
Буває щастя — лиш покуса й небезпека;
Підносить гордого, немов на шпиль висот
гірських,
Там усміхається, мов рівнина далека,
Розкішна й чарівна, на те лиш, щоб в мінуті
Недогляду у прівал темний враз шморгнути.

Не жалувала й Кассію вона
Таких піднеслих хвиль. Вже третій консулат
І два тріумфи в рік один, — ні один римлянин
Не мав з публічних діл такого в тих часах хісна.

Се голову йому потроху завернуло.
Час королівський був ще в пам'яті йому.
«Ну ж, керму королівського правління й я
уйму!» —
В старій так голові, мов блискавка, майнуло.

А знав він, що в таких разях найліпша річ
Юрбу добродійством для себе позискати,
Її привчить з рук тих, що хтять над нею
панувати,
Одержувать увесь стравунок день і ніч.

У власті римській був земель великий шмат
Публічних, що давно стояли без управи;

Ще не поділена і власність ще держави,
Та багачі її за свій признали вклад.

Ось Кассій, не питаючи сенату ні народа,
Постановив той ґрунт міщанству розділити;
Якби з панів кого зумів до себе прихилити,
Була б і та йому добром пішла пригода.

Та далі він пішов. Не тільки забажав
Латинам часть землі тієї дати,
А й гернікам, щойно гражданських прав дістали
І з жадного ще з них доти не користали,
Землею тою також наділяти.

Бажаючи якомога ущасливить
Народи ті, він день після тріумфу свого
Покликав їх на збір, і вийшов на трибуну,
І ось що промовляв до зборища чужого:

«Як перший я одержав консулат,
Сабінський люд, що хтів над нами паном
статья,
До битви змусив я і в битві побідив
І змусив римському панованню піддатися.

Як вдруге консулом обібрано мене,
Повстання внутрішнє всмирив я у державі,
Спровадив горожан назад у рідний город,
Латинів же, що хоч покровні нам, усе

Ворожі римському панованню та славі
Були, я друзами прихильними зробив,
Надавши рівні горожанські їм права,
Й довів до того, що вже Рим їм не супірник,
А вітчина, й захист, і голова.

Втретє покликаний на той самий уряд,
Я вольсків змусив нам з врагів друзами статья;
А герніків, великий, сильний сей народ,
Так близький наш сусід, що нам багато шкод,

Та много й користей від нього може бути,
До того довести я рад, щоб, віковим недугом

Знеможений, піднявсь і щиро нам піддавсь
І з недруга також зробився нашим другом».

Сказавши се й немало дечого другого,
Просив міщан, аби його не забували,
А в пам'яті своїй та в честі заховали,
Бо він добра найкращого ще много

Натворить. З тих, що не доїли й не доспали,
Добродійствами стан міщанський обсипали,
Ніхто не дорівня йому. «Тому благаю вас,
Заждіть! На все те ждять мете недовгий час».

III

Збір розпустивши, він, немов його щось гнало,
Ждять не хотів ні довго, ані мало,
А вже на другий день у курію сенату
Засідання зізвав. Увагу мали вже напняту

Його вчорашньою промовою, всі так і потерпали,
Щоб з уст його слова страшні які не впали.
Та він у поспіху одного тільки ждав,
Від зібраних отців ось чого зажадав:

«Ви, зібрані отці, одно лиш в мислях майте,
Міщанству всячеські заслуги признавайте,
Що вам допомогло відстояти свободу,
Здобуть пановання для римського народу

Над іншими. За те ви розділіть між них
Той шмат землі, що в так численних та
страшних
Здобуто війнах. Він *de titulo*¹ державний,
*De facto*² ж посіда його гурток неявний

Патриціїв, що за таке добро, як пси жеруться,
Та управлять його й ділити не беруться.
На вас же ще, отці, лежить, мабуть, та сама,
Вам знана, чорная сіракузанська пляма.

¹ По назві (лат.).— *Ред.*

² Фактично (лат.).— *Ред.*

Тут, може, й зависть відіграла ролю,
Що не вони, провідники народу,
Дають йому добро, підмогу та свободу,
А муж не з їх круга гне люд під свою волю.

Можливо, й острах гнав їх на Віргінья бік,
Що Кассія повага так зростає,
А жадних запорук не дав той чоловік,
Що на повазі тій держава скористає.

На зборах людових оба зі всеї сили
На Кассія взялися наступати,
Його закон про поділ *ager publicus*¹
Неслушним і шкідливим називати.

Бо що римляни в довголітніх війнах
Для себе та потомків своїх здобували,
Чи ж слід, аби тим теж збагачувать латинів,
Що в війнах тих ні трохи участі не брали?

А щодо герніків, то й сором погадати,
Щоб ті, яких ось лиш ми в приязнь прийняли,
Могли ні дати ні взяти добро те посідати,
Що наші ще діди для себе здобули.

Якби по їх пішло й ми змушені були
Війною їх карки додолу пригинати,
Вони б тоді були довільні й тим,
Що їх не будемо з їх краю виганяти.

Се чуючи, народ став у трибунів бік тягти,
Міркуючи, що наділи земельні, що тепер
В виключну власність повинні б перейти,
Змаліли би в розмір Ахіллевої п'яти,
Якби в управнених рєстр латинів ще втягти
І якби й герніків туди ще Кассій впер.

На тее хитро Кассій заявив:
«Трибуни зраджують народ, аби-х так жив!
Вони стараються знайти лише причину
Звалить проект, яким я герніку й латину

---

¹ Громадські землі (лат.).— Ред.

Доставить хочу рівнії права,
Щоб нашим бідарям додати більше сили
І щоб не допустить, аби багатири
Дари їм надані до себе відносили.

А на мій погляд, ліпше бідарям
Одержать хоч що-то, та певно й рівномірно,
Ніж не одержать нічогосінько,
Окрім обіцянок, насипаних безмірно».

IV

Знов баламутиться народ став працьовитий
І знов на Кассія став ласитися клей;
Та виступив трибун один, не в тім'я битий,
Що звався між людьми Кай Рабулей.

«Позвольте, людоньки, у консулів спитати
Лиш кілька слів, а я надію маю,
Що дві сороки вам тут за хвості спіймаю,
І знатимемо всі, на чім стояти».

З великим реготом слова ті люд приняв,
А як лише тиша по нім настала,
Він консулів обох чемненько запитав:
«Яка в вас, Кассіє й Вірґініє, ухвала?»

Поперед усього там ставиться питання.
Чи агеґ publicus між горожан ділити,
А потім чи латин і герніків також
До горожан управнених тут зачислити?»

Оба сказали: «Так!» І відмовля трибун:
«Жадаеш, Кассіє, щоб затвердив народ
Обі ті точки?»

К а с с і й

Так!

Р а б у л е й

Се так, мовби тівун
Велів господарю для всмирення незгод
Вовків і баранів в один всадить город.

А ти, Вірґініє, скажи нам, на богів,
Чи з внеску Кассія одну лиш часть приймаєш,

А другу, в якій мова про союзників,
Як неоправдану й неслухну відкидаєш?
Чи, може, під сей час волів би обі части
Задля непевного часу ще під сукно покласти?

В і р ґ і н і ї

Коли прийме сенат і затвердить збір люду,
Я першій часті тій противиться не буду.

Р а б у л е ї

Коли на першу часть оба консули в згоді,
Лиш щодо другої сперека йде в народі,
Ми першу часть візьмим, пошлімо до сенату,
А потвердить сенат, вже маймо за прийняту,
А друга, за яку між ними спір іде,
Хай, як між чесними, сокирка пропаде!

І знов великий сміх покрив оті слова.
«Ось рада золота! Ось мудра голова!»
Та Кассій, бачачи трибуна фінти скриті,
Став заклопотаний, мов короп той у житі,
Трибунові ні се ні те не відказав,
Ї на неозначений день збори розв'язав.

Не рад він був назад свій внесок брати,
Ні проти волі люду форсувати,
Тож кілька день він хорого вдавав,
На форумі ні в курії не бував,
Та, дома сидячи, усильно працював,
Аби свій внесок ще до своєї смерти
Насиллям, кулаками переперти.

Бажаючи найближчий збір відбуту
З латинами та герніками вкупі,
Покликав їх у якнайбільшому числі прибути,
Ї отарами ті справді йшли, мов глупі.

До півдня ті чужії чужинці
Вже заповнили площі й вулиці,
Та як Вірґіній лиш про се дізнався,

Запорядив, що в Римі хто не проживає
І права горожанського не має,
Щоб з міста зараз забирався.

На тее Кассій голосить казав:
«Хто горожанство римське одержав,
Нехай у Римі того дня діжде,
Коли назначений збір прийде».

Почувши се, Віргіній шле листи
Та герніків велить остерегти:
«Хай зборів людкових дня тут не дожидають,
Бо горожанських прав ще признаних не мають».

v

Коли так невгавала колотнеча
І консул Кассій рвався згаряча,
Немов на лихо, в нім кипіла кров стареча,
Й боявся вже сенат, що ось-ось до меча

Пірвуться спорами розжертї горожани
І як звичайно на тих зібраннях бува,
Де лиш партійна злість та зависть ще жива,
З єдності бризне кров, зачервоніють рани,—

Зібрався в курії, щоб справу ту ще раз
Обговорить основно та помалу,
Все те відсторонить, що зайве під сей час,
А решту вивести на певну ухвалу.

До голосу був перший Анпій Клавдій
Запрошений і по-старому став
Вмовлять сенат не надавать народу
Ні власності земельної, ні прав.

«Юрба нетрудная буде тоді в державі,
Член непотрібний, і завада, й глум,
Коли привикне жить лиш на державній страві
Та черпать дармички з державних сум.

Та й чи не сором вам, коли ви Кассія
За тее лаєте, що поступа неслухно,

Псує народ, а при тім його внесок
Готові ухвалити однодушно?

Коли се зробите, не буде вам подяки
Від бідних, що їм ґрунт публічний надасте,
Лиш Кассію самому, що поставив
Той внесок і якимось дивом справив,
Що ви в нім вбачили щось слушне та святе,
З того хосен та слава приросте».

Він радив з найчільніших сенаторів
Вибрати таких, щоб ґрунт той обійшли
Й обпалькували, де би горожани
Насиллям чи то хитрістю до спорів
Привід давали, ґрунт той засівали
Або спасали, там зробивши дослід,
Від кривдників добро державне відбирали.

Сей ґрунт, так обграничений, нехай велять
На відповідне їм число парцель розмежувати,
Стовпцями гарними ті межі обставляти
І часть їх на публічну продаж передать.

Ті особливо, до яких приватні люди
З претензіями своїми пристали,
З тим, аби ті претензії й процеси
На себе покупці попереїмали.

«Де ж таких спорних не було претензій,
Парцелі на п'ять літ арендувати,
А дохід з них для горожанських пенсій
Лиш на военні цілі уживати.

Тепер обурення бідноти на багатих,
Що спільну власність собі присвоїли,
Оправдане, і ми не будем дивувати,
Якби вони жадати всі посміли:

Ліпше поділимо між себе спільну власть,
І кожний часткою лиш буде обладати,
Аніж захланні вкинуть в свою пасть,
І се немогі будуть посідати.

Коли ж побачать, що тепер
Ту землю посідають, змушені
Її віддати, так що спільна власність
Знов спільною на правду мусить стати.

Не будуть вже завидувати нам,
З жаданням поділу всіх земель возноситься,
Та перестануть до багатших горожан
В сусіди або в батраки проситься,

Побачивши, що спільнее добро
Все корисніше для великої руки,
Як те саме громадське добро,
На невеликій покраїне шматки.

Ми вияснимо їм, що порції великі
Орендарям в управу даючи,
Далеко більший зиск з них витягнем для скарбу,
Ніж на малі шматки ґрунти ділячи,

А їм самим далеко ліпше буде,
Як за готовий гріш ітимуть на війну,
З повного скарбу брать платню за свої труди
І ними спомагать заможну вітчизну.

Як з власного скупенького добра
Кошти удержання в війнах поносити,
Добро ж те за той час невправлене лишать,
А по війні гроша в лихварів просити».

VI

Ті погляди, мов біб, вилуштив Аппій
І сам собі за них готов був дати браво,
Як другий по нім, Авл Семпроній Атратін,
Запитаний, ось як промовив жваво:

«Найперше Аппія тут похвалити мушу
За те, що пізнає подій будущих шлях,
Найліпшу раду дасть у кождім нашім ділі,
Незрушно обстає при своїх раз сказаних словах,
За них його ніякий не береться страх,
Ні ласкою його позискати хтось може.

Все мушу я хвалить і подивлять його
За ясний розум той і острій, наче ніж,
Та за рішучість, що її в злих скрутах виявляє.
Тому я й погляд висловить не можу інший,
Лише той сам, та тут децицю додам,
Що Аппій, бодай нам все здоровенький був,
Говорячи, знічев'я призабув.

І герніки, й латини, що ми їм
Недавно горожанські права дали,
По-моєму, також не мають права,
Щоб дещо з наших дібр собі в уділ взяли.

Адже не відтоді, як в дружні зносини
Ми стали з ними, ті краї ми звоювали,
Але давніше вже та й жертвами значними,
Вони ж у тім нам не допомагали.

Тому ми вияснити мусим їм,
Що здобичі давніші, що хто з нас
Зискати здужав у давніший час,
Як невідривнее добро лишаються при нас.

Що ж від союзу з ними спільно
У спільних походах добудем,
Те кождий раз от я зі своїми людьми
По справедливості ділити будем.

Сее союзники кривдити не може,
Ані між нашими людьми підозріння збудить,
Що коштом їх, стоптавши право боже,
Нетрудних хочемо надгородить.

А щодо вибору тих десяти мужів,
Який нам Аппій тут прирадив, щоб вони
Розмежували все громадське наше поле
Та вияснили все, хто там не без вини,

З тим годжуся усім, та се так важне діло,
Що на коліні не переломаеш,
А в консулів вже короткий час,
Іх урядовання вже до кінця доходить.

При тім на лихо нам оба вони враждують.
І в виборі своїм не приберуть ума,
Нароблять колоту, і люди знов почують,
Що безсторонності і тут у нас нема.

Тому я раджу вам се діло відложити
Будущим консулам, чей же будуть згідні,
Бо відволока замість лихо прискорити,
Помалу повзучи, в дорозі губить злидні».

Отак він говорив, і всім було се до вподоби,
І жадеп ліпшого потім вже не сказав,
І ухвалив сенат усе по його слову,
Будущих консулів тим ділом ізв'язав.

Ухвала Кассію немов зв'язала руки,
Почув він, що його пропало діло,
Рукою лиш махнув на всі свої він штуки,
До бідних підходив лиш рідко та несміло.

VII

Новий рік і два консули нові:
Квінт Фабій та Сервій Корнелій стали в Римі,
Кассія клопоти тривожили незримі,
Немов два коропи, заховані в траві.

Патриції два молоді літами,
Та гідностями з предків ще багаті,
Що через зв'язки родові [й] маетки
Могли в державі вже місця найвищі займати,

Фабій Кезон, брат консула з того року,
Люцій Валерій Публікола, що був братанич
Того консула, що враз із Брутом
Поміг з престолу скинуть короля;

Оба вони на сей рік квестори,
Що мали право своїм урядуванням
Скликать народні збори, змовились
Покликать збір і прошлорічного

Консула Спур'я Кассія на збір той запізвати
Під закидом, що через поділ ґрунту
Він рад захопити верховну власть,
За те й оскаржити його перед народом,
Що намагався стать народу верховодом.

На день означений зібралася на форум
Велика тьма народу, яку ті квестори покликали
На збір. Його всі заходи торічні серед люду
Вони представили як змагання підступні до самовлади.

Перш усього наваживсь він латинам, що раді були
Рівні горожанські права одержати
І мали б те собі за щастя, як консул
Наділити ще великим наділом публічної землі,
Якої попросить вони не важились.

Ще дужче намагався він для герніків,
Яких оружєм підбили би римляни,
В римлян тих вистоять великий наділ публічної землі,
Яку поздобувать своїми силами їм герніки не помогли.

Так само вся воєнна здобич, котра досі самим лиш
Горожанам римським по праву дісталась,
Мала йти до поділу також тим двом народам,
Що задля неї ані краплі крові до того часу не врили.

Саме він, надумавши таку постанову, оголосить її велів
Усім народам, не давши відомості про свою ту постанову
Ні товаришу своєму, другому консулові, ні сенатові,
І з сього вийшов так огидний злочин, якого ще у Римі
Не чували, бо волею одного чоловіка заведено роздачу
Дібр державних двом частям горожан і обграбовання
одної часті тих,
Які до них не мали права.

Се виложивши, квестори покликали на свідків
Горожан усіх і подали теж докази
На невідомі й досі змагання Кассія до самовлади.
Латини й герніки давали на ту ціль йому
Великі суми грошей, по містах себе
Заосмотряли зброєю, найвідважніші з-між них
Сходилися до нього на наради, підкопуючи
Раз в раз все те, що для публічного добра
Постановляли закони та найліпші патріоти.

Все те они народу предложили, а той, не вислухавши
Навіть Кассія, що приготувався старанно дуже
До оборони, засудив його позаочно на смерть,

Даремно силувалися його три малолітні ще сини
Для нього виблагати милосердя народне,
Його засуджено позаочно, мов боячися,
Аби промовою своєю він ворогів і другів
Своїх знов до себе не приєднав,
І віддали його двом квесторам у руки.

Ті пізнім вечором при лікторах
Завезли [його] на форум потаємно,
Де в закутку однім скала стояла висока на три метри
З крутим вершком, що сходами на нього
Ступити було можна. Тут, зв'язавши йому на плечі руки,
Квестори взяли за лікті і попровадили на верх скали.

«А ви, небораки, в публічному ґрунті тим теж умочили руки.
Я се знаю, та не хотів чіпати вас,
Адже мене чепила лихая доля».

Тут на версі скелі спинилися всі три,
А квестори, тихенько попід пахи взявши,
В оден мент ізпхнули із вершини
В глибоченну яму, що на дні була
Наїжена острокінчастим камінням.

Застогнало щось глухо в ямі,
Квестори довгенько стояли на версі,
Потім сказали виразно: «Добраніч, Кассіє»,—
І відішли, мов дві високі кіпи ангелів смерті.

Так скінчив життя консул, що самовладно пхався
В обійми власної загибелі.

Написано в днях 26 лютого до 13 марта 1916.

ПОЛЬНІ БРАТИ
(FRATRES ARVALES)

Жінка Фавстула дванадцять синів собі мала,
Лиш одного, остатнього, в полозі втеряла.

Його місце заняв Ромул, замість піти в яму,—
Стала Акка Ларенція двом братам за маму.

Ромул з Ромом ріс і виріс між її синами,
Назвав тих братів нерідних польними братами.

А як Рим він заснував і став панувати,
Всіх до себе завізвав богам честь давати.

Кілька раз вони до року по полях ходили,
Ларам, Мармарі та Марсу пісню заводили.

На них довгії одежі, а поверх волосся
Біла шапка полотняна та вінець з колосся.

Їх король держав при собі на платі достатній,
А сам Ромул був до смерті між ними остатній.

Уривок із книги *Massurius Sabinus Liber Momogabilum* (*Fragmenta*, ст. 126). Протокол колегії «польних братів» із р. 218 по Хр[исту] дійшов до нас, виписаний на кам'яній плиті, де поміщено також текст їх пісні, що виглядає ось як (кожний рядок писано три рази, а я пишу лиш раз):

Enos Lases iuuate...
neue lue rue Marma
sins incurrere in pleores...
satur fu, fere Mars,
limen sali, sta berber...
semunis alternei
aduocapit conctos...
enos Marmor iuuato!
Triumpe, triumpe, triumphel

(M. Schanz. *Geschichte der römischen Literatur*, Bd. I, München, 1898, ст. 16—17.)

ПОЕТИЧНІ
ТВОРИ
ЗА МОТИВАМИ
ІСТОРІЇ
ІНШИХ
НАРОДІВ

ПАНІЧНИЙ СТРАХ

Воєнна пригода з р. 549

Там, де хорвати й серби сусідують,
Що, хоч брати, з собою все враждують,
Колись гепайди й лангобарди проживали,
Що, хоч брати, раз в раз з собою воювали.

Раз якось помирилися вони на час,
Та не зійшов із душ їх ворожнечі квас,
За щось там посварилися оп'ять,—
Давай завзято знов брат брата воювать.

І вийшли проти себе два війська,
Немов звідсіля ріка і звідтіля ріка;
Відважні, наче льви, шпаркі, мов леопарди,
Гепайди рослі й бородаті лангобарди.

А на чолі гепайдів Торізін,
У лангобардів вождь був Авдуїн;
За кождим, наче темні хмари висять,
Мужів озброєних валять десятки тисяч.

І наблизилися вони до себе так,
Що розминуться їм у тіснині ніяк;
І стали так, що хоч як зближені були,
Одні других оглянуть не могли.

Стоять, стоять... Горить південна спека,
І наче смерть на них зирнула недалека,

Немов мороз ураз по жилах їх потяг,
Усіх умент обняв панічний страх.

Без голосу, мов привиди закляті,
Бліді, хто куди міг, пустилися втікати,—
Де перед хвилию юрба ще гомоніла,
Тепер лише земля розтоптана чорніла.

Втікали, хоч ніхто не гнав їх наздогін,
Лишилися лиш вожді Тірін та Авдуїн;
Вони з прислугою в наметах, знай, сиділи,
Немов план битви ще обміркують хотіли.

З намету вийшовши, поглянув Авдуїн:
Скрізь пусто, лиш земля, мов зораний загін,
Із армії, якою він гордився,
Ні дух людський, ні хвіст конячий не лишився.

І в нього дух упав. Ну, з ким же в бій ставати,
Коли ані душі живої не видати?
Одна лише тепер у нього думка щира:
В противника мерщій просити мира.

Пішли післанці там, гепайди де стояли,
Аж бачать, і вони безслідно всі пропали;
Питають вождя їх, Тіріна: «Що чувать?
Чи ще помиримось, чи будем воювать?»

«Та воювать би то! На тее я й прийшов.
Та, бач, на військо все переполох найшов.
Розбіглось хто куди, урозтіч все пішло,
Хоч битви жадної й погоні не було».

А лангобардськії відмовили послі:
«Та з тим самим і ми до тебе ось прийшли.
І наше військо все розбіглося й пропало,
Без війська вождеві ні з ким і биться стало».

Зійшлись після того вожді оба ураз.
«Здорові живете?» — «Гаразд! А як у вас?» —
«Знать, воля божая взиває нас до згоди,
Аби не різались два братніі народи».

Отак вожді без військ незгоду закінчили
І на два роки мир тим часом заключили,—
Чи пили могорич, чи ні, про те не знаю,
А, попрощавшись, пішли усяк до свого краю»¹.

Писано д[ня] 3 вересня 1914

З ПЛУТАРХОВОГО «ЖИТТЯ СОЛОНА»

І. Солон і Анахарзіс

Скіф Анахарзіс, князівського роду,
Окраса й слава скіфського народу,
Почувши, що в Афінах молодий ще
Афінець Солон та піднявся вже найвище
Понад ровесних і наукою, й умом
І промишляє теж над вітчизни добром,
Поміркував: «Хоча дорога й як далека,
Поїду й розіжву чудного того грека».

Прибувши до Афін зі своїм почтом многим,
Став перед домом не багатим і не вбогим
Скіф Анахарзіс і в прислуги запитав,
Чи дома в гаразді господаря застав?
Придверний відповів: «Та наш господар дома.
Та ви великий пан, він мало не сірома.
Хоч то по-нашому він ніби і в гаразді,
Від вас сховається, мов заець в борозді».

«Жартуєш! — мовив скіф, — а от ти побіжи
Та пану Солону, не гаючись, скажи:
«Прибув до вас такий, що хоче вас пізнати,
Хоч ліпше знає вас, ніж знала ваша мати.
Він місця в домі не залежить, не застоїть;
Якби дещо зранив, то зараз і загоїть;
Пізнати вас йому — приємність лиш одна,
Що вам ані йому не принесе хісна».

---

¹ Грецький оригінал отього незвичайного в світовій історії оповідання міститься в творі Прокопія Кесарійського «Про війну з готами», кн. IV, розд. 18.

Пішов придверник, те все Солону сказав.
«Ніякий бог мене з тим паном не зв'язав,—
Відмовив Солон,— тож іди й скажи йому,
Що ні його, ні почт у дім свій не прийму.
Не бачу в тім собі я жадної нехвали,
Діди, бо й прадіди нам те переказали,
Що ліпше при собі одного друга мати,
Ніж сто приятелів на чужині зискати».

З тим і пішов слуга. Не всидів Солон там;
Хвилину переждав і вийшов зараз сам
Поглянуть, що за пан такий невідомий.
Глядить — сміється скіф, немов старий

знайомий.

«Я так і знав, що ви тут явитесь сейчас.
Та вже коли ми в вас, але не ви у нас,
Не будь се кинена між нас незгоди кість!
Віднині я для вас хай буду друг і гість».

Сяйнуло Солону, мов світляная смуга.
І Анахарзіса прийняв у дім як друга,
Провів ураз із ним веселих кілька днів,
І голод чув один, як другий зголоднів.
До політичних діл тоді вже Солон брався
І міста рідного законами займався,
В хвилі ширості дав скіфові пізнати,
Що для Афін устав уже почав писати.

«Закон дам,— мовив він, лице ж його аж сяє,—
Якого жаден грек ні варвар ще не має.
Основа, що мою будову довершить:
«Нікому ні унять безправно, ні вбільшить».
Тим, що в громаді на чолі стоять
З ласки випадку чи то ласки бога,
Я забезпечу те держати, що держать,
Щоб жадна не хитала їх тривога.

Так обі сторони я захищу
Щитом міцним — дай, боже, назавсіди,
Що жадній стороні не допущу
Над правом і над властю до побіди.
Лиш народ я думаю вдержать
У послуші до вожаків природних;

Ні врозтіч без вудил вони не побіжать,
Ні не зведе ніхто їх на рабів голодних»¹.

Слова ті чуючи, скіф, видно, любував
І палко Солон в чоло поцілував.

«Ах, голово, така розумна та добряча,
Яка ти ще при тім одначе тіснозряча!

Тих, при кім власть і вплив, ще й правом

утверджати;

Кого ж льос обмежив — законом обмежати —

Се ж не то не вменшить всіх можновладців

власть,

А самоволі їх закону силу дасть».

«Е! — Солон відповів,— там будуть застороги,

Щоб самовлада в нас не підносила роги,

Аби багатирі люд лихвою не тисли,

За довг марний в тюрмі щоб довжники не

кисли».—

«Все те,— відмовив скіф,— дитячі забавки,

В житті в кроваву гру йдуть вівці та вовки;

Закони, друже мій, се павукова сіть,—

В ній муха впутаєсь, незчується медвідь».

Отак вони собі гостину дружню мали,

Принагідно про се й про тее розмовляли.

Раз Солон запитав, чи в своїм краї він

Не думає робить яких значніших змін

І чи до них його не тягне мисль побожна?

«О ні,— відмовив скіф,— нічого в нас

не можна».—

«А що ж, як думаєш, тебе жде в твоім краю?»

Скіф напруго зітхнув і зблід. «Або я знаю»².

Написано в днях 11—13 липня 1915 р.

¹ Се майже дослівно власне признання Солон.

² Він справді не považився робити жадних змін у скіфському житті, але сам для себе, та й то потаємно, за границею свого краю, в лісі справляв культ кизікенської матері богів. Се підстеріг один скіф і про се повідомив його брата Савлія, що був тоді пануючим князем у тій часті скіфів, до якої належав Анахарзіс. Савлій зараз приїхав на місце, вказане зрадником, і з засідки вбив брата стрілою. Се оповідання Геродота, див. мої «Причинки до історії України-Русі», часть перша, стор. 82—83.

II. Солон і Фалес

В Мілеті, будши в одній подорожі,
Солон у Фалеса премудрого гостив
І якось раз у дружнім розговорі
Він висловив здивовання своє,
Що Фалес, хоч у старших вже літах,
Ані женився, ні дітєй не має.

Не відповів на те нічого Фалес,
Та пропустивши кілька день мовчанням
Його увагу, при обіді раз
Йому представив юнака-вродливця,
Що тільки що прибув з Афін, де гостем
Пробув — на жаль, як мовив — десять днів.

І запитав у нього Солон зараз,
Чи не чував про повину яку,
В Афінах живучи? «Та не було
Ніщо такого, окрім похорону
Одного молодого чоловіка,
Якого проводила безліч люду.

Се — мовили — вмер син одного з перших
І найчільніших наших горожан,
Вмер нагло по триденній лиш хворобі
Та й то в час несприсутності вітця,
Що в дуже важнім торговельнім ділі
Вже кілька місяців, як вплив із Афін».

«А вам невідомо, як звать його вітця?» —
Весь потерпаючи, питає Солон.
«Там хтось назвав його ім'я, та я,
Не в гнів вам кажучи, на імена
Забудько. Те лиш тямлю, що се муж
Багатий і заслужений в Афінах».

«Та, може, Солон?» — «Так, так, так і єсть, —
Юнак підхопив живо, та в тій хвилі
Солон зомлів і на софу м'якую
Впав, мов без духу. Тут з води дзбанком
Прискочив Фалес, бризнув раз і другий...
Прочнувся Солон, був блідий, мов труп».

«Та вибачай, мій друже! — мовив Фалес,—
Що я, від тебе старший літ десятком,
Позволив так собі пожартувати
З молодшим. Знати я не міг, що в тебе
Дух мудрості так мало ще панує
Над слабостями людської природи.

Се відповідь тобі на запит твій, чому
Я не женився. Адже знав я добре,
Яким ударам завидної долі
Життя людське підпадати може.
А сей юнак, коби здоров, не винен
Тобі нічого; він лиш те сказав,
Що я йому, тебе пробуючи, піддав».

Написано д[ня] 20 липня 1915 р.

Г Е Р А К Л І Е В А Н Д Е Р

Убивши Геріона, упровадив
Геракл його воли чудово гарні
І гнав, говорять, понад Тібр-ріку.

Перед собою гонячи те стадо,
Він персплив ріку в тісному місці,
Де Палатін-гора тепер у Римі.

Там на цвітистім лузі пустив пасти
Воли, щоб відпочили й поживились,
І сам, утомлений дорогою, приляг.

Отам спожите м'ясо та вино
Його так обтяжило, що заснув
Він сном твердим, спав довго й непробудно.

Побачивши його, пастух на ім'я Какус,
Жилець тих місць, муж сильний і жорстокий,
Приваблений волів тих красою,

Враз забажав усі забрать як здобич
І скрити у яскині недалекій,
Та всього стада там не міг вмістити.

Та, гонячи частину до яскині,
Щоб від властивця їх сліди запрятать,
Аби, шукаючи, їх не знайшов,

Він, щонайкращі вибравши, пообертав
Хвостами наперед і до яскині
Одного за одним втяг за хвости.

Зі сну прокинувшись вранці-рано,
Геракл, як лиш окинув оком стадо,
Пізнав, що декількох волів хибує.

За їх слідами він подався зараз
До близької яскині, зміркувавши,
Що лиш до неї їх сліди ведуть.

Та, ближче придивившись, побачив,
Що всі сліди провадять від яскині,
А жаден не веде у інший бік.

Сим він змішався та, непевний духом,
Із того місця нещасливого
Принявся далі своє стадо гнати.

Коли попри яскиню проходило
Те стадо, замкнені воли з природної
Потреби, як буває, заричали.

Почувши голос замкнених волів
З яскині, завернув туди Геракл,
Та став йому в дорозі сильний Какус.

Не довго з ним Геракл і панькався,
А вбив його ударом булави,
Поки той кликнув пастухів на поміч.

Та збіглося тут пастухів багато
Йї, прохожого з волами обступивши,
На велетенську стать його гляділи.

Всі бачили, що їх хазяїна
Вбив він, та вид його проймав їх дрожню
І жаден приступить до нього не посмів.

Післали по Евандра, що тоді,
Втікач з Пелопоннесу, в тих місцях,
Де оселився вже досить давно,

Більш панував повагою своєю,
Ніж властю. Сю повагу надавала
Йому письма чудесная знайомість,

Чудесна серед неписьменних, а ще
Більш слава матері його Карменти,
Що славою віщунки тішлась.

Почувши, що зробив тут чужинець,
А від самого вчувши про причину
Та божеську побачивши поставу,

Евандер запитав, хто він такий.
Ім'я почувши, вітчину й вітця,
З пошаною таке мовив слово:

«Зевесів сну, радуйся, Геракле!
Про тебе віще слово полинула
Мати моя, віщунка правдомовна,

Що будеш богом ти і побільшиш
Число богів, і тут присвячений
Тобі жертovníк буде величавий.

Тут із найменшого колись повстане
Найбільше й найбагатше місто в світі
Й найбільший рід ме чтить ім'я твоє».

Почувши се, Геракл Евандрові
Подав правицю й ласкаво сказав,
Що, вислухавши, ворожбу приймає.

«А як збудований жертovníк буде
Й моєму імені присвячений,
То сповнить інше все непереможне Фатум».

Тут пастухи усі на radoщах
Вола найкращого взяли зі свого,
Гераклу пир почесний урядили,
На честь його багато їли й пили.

Написано дня 22 вересня 1915 р. на основі Лівія «Ab urbe condita», lib. I, cap. 7. Аналогічне оповідання Діонісія Галікарнаського, кн. I, розд. 31, робить Евандра провідником грецької колонії, а розд. 39 і 40 роблять Какуса розбійником, отже, обі часті можна віднести до пізнішої культурної доби, ніж Лівієве оповідання.

НЕЗАКІНЧЕНІ ТВОРИ

О К Р У Ш К И

I

Проклинали вояки
Антігона-короля
На всі, кажуть, заставки,
Що їх службою, знай, мучить,
Військової вправи учить,
А свобідно сам гуля.

Поки кляли, проклинали
Й не було тому кінця,
Король слухав; ті ж не знали,
Як він вигляда з лиця.

Врешті приступив король
К тому, що кричав найдужче,
Та й промовив: «Ну, позволь,
Ти дитя непам'ятуще!

Мов горлатая ворона,
Лихословиш Антігона
Ось уже як довгий час,
А про тебе і не знаєш,
Що його при собі маєш
І що все він любить вас».

IV

Кажуть, облягав колись
Одно місто Ганнібал
Так сутужно, що міщанам
З міста вийти ні на цаль.

Всього був між ними брак;
Що хто мав, тулив для себе,
Іншого біди й потреби
Й бачить не хотів ніяк.

Той, хліби що продавав,
Вмер над своїми хлібами,
Той же, що хліб купував,
Вжив хлібом тим з рабами.

I. Уривок 34. По римському літочисленні

1. Діонів вступ до його історії

Про те подбаю, щоб найнам'ятніші
Діла римляни о мирі та покою
Так описать, щоб ні одні між ними
Діла других писали з пропуском чогось
важного,
Другі — діла других важні тайцем таїли.

Читав я все те майже, що про них
Римляни де похвально сказали,
Не збуджуючи жадної догани
До вірності його, як в інших

Іх перша пристрасть;
За остру пристрасть я се взяв на себе
Почать отсюю повість від часу,
Де люди, що жили у пристрасті великій,
Отак описували одні одних,
Що ні один не був без доброго.

2

Я прочи[та]в трохи не все, що тут
Було прочитано про римський край,
Але не взяв до повісті своєї
Всього, чого лиш вимагав предмет
Веселих та свобідних викладів,
Як се вже іншим трафилось не раз,
Бо я на се звертав уже частіш
Свою увагу. Бо я розночав
Се оповідання своє в тім краю,
Де живемо і світ приймаємо.

КОМЕНТАРИ

Твори сьомого тому є закінченням циклу поетичних переспівів І. Франка за мотивами історії Стародавнього Риму, написаних від 29 вересня 1915 р. до 13 березня 1916 р. Початок циклу вміщено у попередньому, шостому томі.

Вперше надруковано у кн.: Літературна спадщина. Іван Франко. Т. 3, К., Вид-во АН УРСР, 1963. Ряд віршів даного циклу, що не увійшли до «Літературної спадщини», друкується вперше.

Тексти подаються за автографами, що зберігаються у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (ф. 3, № 430, 431. Далі зазначатиметься тільки № автографа і сторінка). Твори розміщено в хронологічній послідовності. Дати і посилання на джерела залишаються в основному тексті. Коментування імен, подій і дат староримської історії подаються лише у тих випадках, коли вони не пояснюються у тексті твору. Нумерація поетичних рядків І. Франка знімається.

ПОЕТИЧНІ ТВОРИ ЗА МОТИВАМИ ІСТОРІЇ СТАРОДАВНЬОГО РИМУ

Сервій Туллій і Танаквіль. Автограф № 431, с. 115—120.

Сервій Туллій (VI ст. до н. е.) — легендарний шостий римський цар (рекс). Традиція пов'язує з його ім'ям ряд реформ в соціально-політичному ладі Риму, перемогу над етруським містом Вейї і спорудження храму Діани в Римі.

Тарквіній Приск Луцій (помер 578 р. до н. е.) — легендарний п'ятий римський цар.

Анк Марцій — легендарний четвертий римський цар.

Свесса Пометійська — столиця племені вольсків.

Вибранець народу. Автограф № 431, с. 121—129.

Ганнібал і генерал їзди. Автограф № 430, с. 317.

По битві над Тразіменом... — Йдеться про Тразіменське озеро у північній Етрурії, на берегах якого Ганнібал 217 р. до н. е. розбив римське військо.

Fragmenta...— для написання циклу поетичних творів за мотивами історії Стародавнього Риму I. Фрашко користувався хрестоматією творів римських істориків, виданою 1620 р. в Амстердамі: «*Fragmenta historicorum veterum ignotorum ab Antonio Pompa Frisio collecta*» («Уривки з творів давніх невідомих істориків, зібрані Антонієм Помпою Фрізом»).

Смерть Сервія Туллія. Автограф № 431, с. 131—148.

Люцій Тарквіній на престолі. Автограф № 431, с. 149—155.

А коли галли Рим спалили...— галли (кельти) зруйнували Рим у 390 р. до н. е.

Мезендій і латини. Автограф № 430, с. 325.

Порядний робітник. Автограф № 430, с. 343—344.

Трібуси (триби)— територіальні округи у Римі. В середині III ст. до н. е. у Римі було 35 триб.

Смерть Регула. Автограф № 430, с. 345.

Регул Марк Атілій— римський полководець, консул; під час війни з Карфагеном потрапив у полон. 250 р. до н. е. посланий до Рима для укладення миру з умовою, що повернеться. У Римі він підмовляв сенат не приймати умов миру, які пропонували карфагеняни, і тому після повернення до Карфагена був страчений.

Із стародавніх правил. Автограф № 430, с. 327—328.

Варрон Марк Теренцій (116—28 рр. до н. е.)— римський вчений, автор творів із різних галузей знань— художньої літератури, історії, філософії, сільського господарства, теорії та історії літератури. Найвизначніший його твір— капітальна праця з римської історії у 41 книзі— «*Antiquitates rerum humanarum et divinarum*» («Старожитності діл людських і божественних»).

Лавінія й Сільвій. Автограф № 430, с. 329.

Лавінія— дочка легендарного царя Латина, дружина Енея.
Асканій (Юл)— за легендою, син Енея, засновник Альби Лонги.

Вірні невільники. Автограф № 430, с. 349—350.

Грументум— місто в Луканії, південній області Італії.

Квадрігарій Квінт Клавдій— римський історик; ще до Тита Лівія написав римську історію у 23 книгах— «*Annales*» («Анали»).

Ганнібал у храмі Юони. Автограф № 430, с. 361.

Антипатер Люцій Целій (II ст. до н. е.)— римський історик, автор історії другої Пунічної війни— «*Annalium sive Historiarum belli Punicis secundi*».

Публій Африкан і Ганнібал. Автограф № 430, с. 347.

Ефес— місто в Малій Азії.

Клавдій (10 р. до н. е.— 54 р. н. е.)— римський імператор, знавець грецької і етрусської мов, автор численних компілятивних творів з давньої історії.

Коли два чинять те саме, виходить не те саме. Автограф № 430, с. 339.

Самовбійство— постидна смерть. Автограф № 430, с. 341.

Празник Сатурна. Автограф № 430, с. 321.

Крон— у грецькій міфології батько Зевса. В його честь справлялися свята— кронії. В Римі Крон ототожнювався з Сатурном, а кронії— з сатурналіями.

Син консул і отець проконсул. Автограф № 430, с. 351.

Іздець і кінь. Автограф № 430, с. 333.

Відки пішла назва Alba Longa? Автограф № 430, с. 335.

Ромул-винопійця. Автограф № 430, с. 337.

Пригода Августа в немовлячих літах. Автограф № 430, с. 367.

Август Гай Октавій (63 р. до н. е.— 14 р. н. е.) — римський імператор.

Транквілл Гай Светоній (бл. 70 — бл. 140 pp.) — римський письменник, автор твору «De vita XII Caesarum Libri VIII» («Життєпис дванадцяти цезарів»).

Карфагенська жертва. Автограф № 430, с. 355.

Агатокл (Агафокл) Сіцилійський (360—289 pp до н. е.) — сіракузький цар, воював з Карфагеном.

Вродження Сципіона Африканського. Автограф № 430, с. 357—358.

Оппій Гай — римський письменник I ст. до н. е., друг і біограф Юлія Цезаря, автор твору «De vita et rebus [Scipionis] Africani» («Про життя і діяльність Сципіона Африканського»).

Юній Брут і жертви з людей. Автограф № 430, с. 359—360.

Манія — за римською міфологією, богиня підземного царства.

У своїй примітці до твору І. Франко наводить в грецькому оригіналі одну строфу, український переклад якої зроблено у вірші «Нерозгадана загадка» (див. т. VI):

Пливіть до краю сіцилійців,
Сатурнії шукаючи;
Пливучим островом пливіть
До аборигенів Котилі.
Пішліть потім в союзі з ним
Фойбові десятину;
Кроненкові шліть голови,
А мужа батькові його!

Кай Фабріцій і самніти. Автограф № 430, с. 353—354.

Юлій Гігін Гай — римський письменник першої половини I ст. н. е., автор близько 300 оповідань («fabularum liber») і книг з астрономії та математики.

Тарквіній і Сівілла. Автограф № 431, с. 157.

Сівілла — у античній міфології жінка-пророчиця.

Тарквіній і Лукреція. Автограф № 431, с. 159—167.

Габії — місто в Лації біля Габінського озера.

Вірші Марка Вішуна. Друкується вперше за автографом (№ 430, с. 319).

Із жартів Марка Туллія Цицерона. Друкується вперше за автографом (№ 430, с. 363—365).

Лодікея — місто в Сирії.

Із жартів цисаря Августа. Автограф № 430, с. 369—373.

Акцій (Акціум) — мис на узбережжі Західної Греції, біля берегів якого 2 вересня 31 р. до н. е. війська Августа у морській битві перемогли Антонія.

Палатій (Палатин) — один з семи горбів, на яких було збудовано Стародавній Рим; центральна частина міста.

Тріумвіри при роботі. Автограф № 430, с. 263—264.

Антоній Марк (82—30 рр. до н. е.) — римський полководець, консул 44 р. до н. е., член другого триумвірату.

Лепід Марк Емілій (89—12 рр. до н. е.) — римський консул 46 р. до н. е., начальник кінноти, член другого триумвірату, великий понтифік.

Проскрипційки тайний план. — Йдеться про особливі списки підозрілих осіб, оголошених поза законом.

«Впали стяги Ігореві»... — перефразований рядок із «Слова о полку Ігоревім»

Цісар Август — тиран. Автограф № 430, с. 377.

Цісар Август і Тіберій. Автограф № 430, с. 377.

Тіберій Клавдій Нерон 42 р. до н. е. — 37 р. н. е.) — римський імператор, наступник Августа.

Консул Валерій Публікола. Автограф № 431, с. 193.

Публікола Валерій (помер 503 р. до н. е.) — римський консул 508, 507 і 504 рр. до н. е.

Перший республіканець. Автограф № 431, с. 169—191.

Лавініум (Лавіній) — місто в Лації (Лаціумі).

Ценін — давнє сабінське місто в Лації.

Горацій — убійця сестри. Автограф № 431, с. 87—89.

Капенська брама — брама в південній частині Рима, названа в честь етрусського міста Капена.

Дуумвіри — вищі службові особи в римських муніципіях і колоніях, що головували в сенаті і в верховному суді.

Тарквіній і Лар Порзена. Автограф № 431, с. 197—198.

Лар Порзена — цар етрусського міста Клузіума; воював з Римом на боці вигнаних Тарквінів.

Тускула Октавій Мамілій (загинув у 496 р. до н. е.) — зять Тарквінія Горлого, допомагав йому у війні з Римом.

Камеріній антемнати... — жителі міст Камеріум і Антемна, підкорені Римом.

Трійця героїв. Автограф № 431, с. 199—203.

Хто кого подужає? Автограф № 431, с. 205—217.

Гетьманство Секста Тарквінія. Автограф № 431, с. 219—227.

Недбала весталка. Автограф № 430, с. 379.

Валерій Максім — римський письменник першої половини I ст. н. е. У 28—32 рр. написав твір «Factorum et dictorum memorabilium libri IX» («Про знаменні діяння і вислови») — збірник оповідань з римської історії, який рекомендувався для складання промов. I. Франко користувався німецьким перекладом твору Валерія Максима — Valerius Maximus. Sammlung merkwürdiger Reden und Thaten. V. V. I—V, Stuttgart, 1828—1829. Книжки зберігаються в особистій бібліотеці I. Франка (ІЛ, ф. 3, № 5502).

Як не сабіни, то латини. Автограф № 431, с. 261—272.

Ферентіна — гай неподалік міста Ферентіума, куди латиняни сходились на збори.

Аріція (Аріція) — одне з давніх міст Лація.

Фіденати — жителі етрусського міста Фідени.

Сервій Сульпіцій Камерін — римський консул у 500 р. до н. е.

Відки пішла назва «церемонії»? Автограф № 430, с. 381.

Цере — етрусське місто.

Услужна богиня. Автограф № 430, с. 383.

Мілет — місто у Малій Азії.

Тіло Нуми Помпілія. Автограф № 430, с. 383.

Публій Корнелій і Бебій Тамфілій — консули у 181 р. до н. е.

Діонісій-кепкар. Автограф № 430, с. 385—387.

Діонісій Старший (431—367 рр. до н. е.) — правитель міста Сіракуз на острові Сіцилії.

Локри — йдеться про грецькі колонії у Південній Італії (епізефірські локри) з головним містом Локрос (Епізефіріос).

Гелон — правитель Сіракуз. У 480 р. до н. е. розбив карфагенські війська біля міста Гімери в Сіцилії.

Епідавр — місце, де стояв храм бога лікування Ескулапа (Асклепія).

Прозерпіна-месниця. Автограф № 430, с. 389.

Прозерпіна (Персефона) — у старогрецькій міфології володарка підземного царства, богиня проростання злаків і земної плодючості.

Епір — західна частина Греції.

В обороні старої віри. Автограф № 430, с. 391.

Серапіс (Серапі) — головний бог у староегипетській міфології, божество душ померлих, що нібито мав владу над життям і смертю.

Ізіда — египетська богиня місяця, плодючості й материнства.

Її культ мав місце і в інших країнах.

Крук — віщун смерті **Марка Квінта Ціцерона.** Автограф № 430, с. 391—392.

Ціцерон Марк Квінт (102—43 рр. до н. е.) — римський політичний і військовий діяч, молодший брат славетного оратора **Марка Туллія Ціцерона.**

Кара за копіювання неправовірної книги. Автограф № 430, с. 379—380.

Осел віщуном. Автограф № 430, с. 395.

Мінтурни — місто на півдні Лация.

Остоя. Автограф № 430, с. 393.

Камілова молитва. Автограф № 430, с. 393.

Камілл — йдеться про напівлегендарного римського героя **Марка Фурія Камілла**, диктатора, переможець галлів у 390 р. до н. е.

Консул Валерій Публікола. Автограф № 431, с. 195.

Чому консула Валерія Публіколою назвали? Автограф № 431, с. 195—196.

Рим притягає до себе жіноцтво. Автограф № 431, с. 229—230.

Перший диктатор у Римі. Автограф № 431, с. 273—301.

Диктатор — службова особа у Стародавньому Римі, яка в особливих випадках одержувала від сенату всю повноту влади.

Сігнія — місто в Лациї, заснування якого традиція приписує **Тарквінієві Гордому.**

...**Що перед те подав ще Діонісій...** — Йдеться, очевидно, про **Діонісія Галікарнаського.**

Анієн — річка, що впадає в Тібр; була кордоном між Лациєм і країною сабінів.

Ліціній Мацер — римський трибун, оратор й історик I ст. до н. е., автор «Римських анналів».

Амулій — за переказами, молодший брат **Нумітора**, відібрав у нього царський престол.

Нумітор — легендарний цар Альби Лонги.

Остатня битва Тарквініїв. Автограф № 431, с. 231—259.

Авл Постумій і Тіт Віргіній — римські консули у 496 р. до н. е.

Герніки — староіталійське плем'я, що жило в гірських районах Лаціо.

Діоскури — герої-близнюки Кастор і Полідевк, сини спартанського царя Тіндарея і Леди, брати Єлени Прекрасної; за старогрецькою міфологією, вважаються ще дітьми Зевса і Леди. Їх шанували як божества; в їхню честь влаштовувалися свята, будувалися храми. Діоскурів храм у Римі посвячений 484 р. до н. е.

Вахх (Бахх) — у староримській міфології бог рослинності, покровитель виноградарства і випоробства. Свята в його честь звалися вахханаліями.

Феціали — колегія жерців, яка виникла в Римі у найдавніші часи. В обов'язки феціалів входило збереження і здійснення обрядів і звичаїв, що стосувалися міжнародних відносин. Вони полагоджували непорозуміння з іншими народами і державами. Обирались на все життя із знатних родин.

Сон Ганнібала. Автограф № 430, с. 397—398.

Атерій Руф. Автограф № 430, с. 403—404.

Сон Гамількара. Автограф № 430, с. 401.

Гамількар — батько Ганнібала, карфагенський полководець; 247 р. до н. е. прибув на острів Сіцилію.

Аретуза — німфа. Її ім'ям названо джерело на острові Сіцилії.

Один крок до побіди. Автограф № 430, с. 409.

Бруттіани (Бруції) — населення південної області Італії — Бруттанії.

Луканці — жителі Луканії, області в південній Італії.

Турії (Фурії) — місто в південній Італії.

Смерть Кассія. Автограф № 430, с. 399.

Лонгін Гай Кассій — квестор, народний трибун, один з убивць Цезаря. Після поразки армії республіканців під Філіппами у Македонії 42 р. до н. е. покінчив життя самогубством.

Фарсала — місто в Греції, біля якого 48 р. до н. е. відбулася битва між військами Цезаря і Помпея.

Ескулапова змія. Автограф № 430, с. 407.

Образ Юони Монети. Автограф № 430, с. 405—406.

Авентин — один із семи римських горбів

Перший розвід у Римі. Автограф № 430, с. 411.

Віріпляка — богиня подружньої згоди в Римі. Автограф № 430, с. 411—412.

Віріпляка — Юона.

Сімейний обід. Друкується вперше за автографом (№ 430, с. 412—413).

Римська молодіж. Друкується вперше за автографом (№ 430, с. 413—414).

При столі. Друкується вперше за автографом (№ 430, с. 414).

Sursum corda! Друкується вперше за автографом (№ 430, с. 414).

...**Брути, і Камілли, й Сціпіони, і Фабріції, й Марцелли, Фабії...** — видатні римські державні діячі і полководці з аристократичних родин.

В автографі віршів «Перший розвід у Римі», «Віріпляка — богиня подружньої згоди в Римі», «Сімейний обід», «Римська моло-

діж», «При столі» і «Sursum corda!» стоїть одна дата написання — 19 грудня 1915 р. Зазначено також одне джерело: Валерій Максим, кн. II, розд. I, уступки 3, 4, 6, 8, 9, 10

Чим даліше в ліс, тим більше дров. Автограф № 431, с. 303—413.

Стадія — 240 кроків, або 157, 6 метра

Ехетрани — жителі міста Ехетра, однієї з найукріпленіших фортець вольсків.

Вулкан (Гефест) — у староримській міфології бог воєни, покровитель ковальського ремесла. Центром його культу у Римі був Вулканал — підвищення перед Форумом, де відбувалися збори патриціїв і сенату.

Похорон Мененія Агріппи. Автограф № 431, с. 417—418

Сенатська курія в Римі. Автограф № 430, с. 415—416

Євмен — цар Пергама у Малій Азії, правив у 197—159 рр. до н. е.

Персеї (212—166 рр. до н. е.) — македонський цар, переможений Римом у Третій Македонській війні (171—167 рр. до н. е.).

Хто старший, чи Аполлон, чи Аппій Клавдій? Автограф № 430, с. 417—418.

Ахая — назва Греції як римської провінції.

Побіда без битви. Автограф № 431, с. 415—416.

Перший виступ Кая Марція Коріолана. Автограф № 431, с. 419—425.

Трибуни й сенат. Автограф № 430, с. 419.

Сенат у часі, вільним від засідань. Автограф № 430, с. 421.

З голодного року. Автограф № 431, с. 427—439.

Еділи — помічники трибунів; вони пильнували громадський порядок, храми і громадські будівлі, займалися закупівлею хліба і організацією публічних ігор.

Біда з хлібом. Автограф № 431, с. 439—441.

Погіха історика. Автограф № 430, с. 423.

Кара за безжennість у Римі. Автограф № 430, с. 425.

Римська цензура. Автограф № 430, с. 427.

Веселий трибун. Автограф № 430, с. 429.

Дуроній — римський трибун у 98 р. до н. е.

Безіменний герой. Автограф № 430, с. 431

Пам'яті Публія Красса. Автограф № 430, с. 431.

Арістонік — побічний син пергамського царя Євмена II. Коли син Євмена II цар Аталл III зановів пергамське царство римлянам (133 р. до н. е.), Арістонік намагався захопити його. У 131 р. він розбив римське військо, яке вів консул Публій Ліціній Красс, але згодом був переможений і страчений у Римі (129 р. до н. е.).

Елея, Смирна — міста в Малій Азії.

Сховався. Автограф № 430, с. 433.

Сципій і шпioni. Автограф № 430, с. 433.

Карфагенська поміч римлянам. Автограф № 430, с. 433.

Остія — римське портове місто у гирлі Тібру.

Цензор у труднім положенні. Автограф № 430, с. 435.

Консул Публій Фурій Філ. Автограф № 430, с. 437.

Публій Фурій Філ — римський консул 223 р. до н. е.

Люцій Красс і Кай Карбон. Автограф № 430, с. 437.

Золотий стіл. Автограф № 430, с. 439—440.

Солон (бл. 638 — бл. 559 рр. до н. е.) — старогрецький політичний діяч і поет. Здійснив ряд реформ, спрямованих на зміцнення рабовласницького ладу в Афіській державі.

Скромність Діогена. Автограф № 430, с. 441.

Діоген (бл. 404—323 рр. до н. е.) — старогрецький філософ. Арістип (кінець V — початок IV ст. до н. е.) — старогрецький філософ, учень Сократа.

Бідна жінка. Автограф № 430, с. 443.

Другий виступ Кая Марція Коріолана. Автограф № 431, с. 441—472.

Діскордія — у староримській міфології богиня сварки і розбрату.

Тарпейська скеля — крутий південно-західний схил Капітолійського пагорба у Римі, з якого скидали засуджених на смерть злочинців.

Третій виступ Кая Марція Коріолана. Автограф № 431, с. 473—552.

Гаруспекси (гаруспики) — жерці, віщуни. Віщували по нутрошах жертвних тварин.

Консул Спурій Кассій — перша жертва римської квестури. Автограф № 431, с. 553—584. У заголовку слово «квестури», а також закінчення твору від рядка «Де ж таких спорних не було претензій» (розділ V) написані невідомою рукою.

Польні брати (Fratres arvales). Друкується вперше за автографом (№ 430, с. 331, без дати).

Fratres arvales — арвальські брати; колегія з 12 жерців, яка в середині травня виходила з міста і молила богів про добрий урожай.

ПОЕТИЧНІ ТВОРИ ЗА МОТИВАМИ ІСТОРІЇ ІНШИХ НАРОДІВ

Панічний страх. Воєнна пригода з р. 549. Вперше надруковано у прогресивній газеті американських українців «Українське слово» 6 жовтня 1965 р.

Друкується за автографом (№ 430, с. 1—3).

Гепаїди і лангобарди — племена східних германців, які жили у VI ст. по середній течії р. Дунаю.

Прокопій Кесарійський (помер бл. 562 р.) — візантійський історик VI ст., автор праці «Історія воєн Юстиніана з персами, вандалами і готами».

З Плутархового «Життя Солона» I. Солон і Анахарзіс. Друкується вперше за автографом (№ 430, с. 7—10).

Геродот (V ст. до н. е.) — старогрецький історик. Це оповідання Геродота I. Франко переклав у своїй книзі «Причинки до історії України-Русі», Львів, 1912, с. 82—83.

II. Солон і Фалес. Друкується вперше за автографом (№ 430, с. 11—13).

Фалес (бл 624—547 рр. до н. е.) — старогрецький філософ з Мілета (в Малій Азії)

Геракл і Евандер. Друкується вперше за автографом (№ 431, с. 17).

Евандер — грек, син Гермеса і німфи Карменті. Згідно з римською міфологією, він заснував на березі Тібру грецьку колонію Паллантей (пізніша назва Палатин) і навчив місцевих жителів письма.

Убивши Геріона... — один із подвигів Геракла. Старогрецький міф розповідає, що Геракл убив триголового велетня Геріона і забрав його худобу.

НЕЗАКІНЧЕНІ ТВОРИ

Окрушки. Друкується вперше за автографом (№ 430, с. 375—376).

Антигон — йдеться про македонського царя Антигона Гоната, який зайняв престол у 176 р. до н. е.

Другий і третій розділи «Окрушків» у автографі перекреслені. Подаємо цей текст:

II

Раз до цезаря Августа
Гнівню крикнув хтось: «Тиране!»
Мовив цезар: «Пуста мова!
Не роби себе смішним!
Якби справді був я ним,
Ти б не писнув ані слова».

III

Раз Августові Тіберій
Жалувався при вечері:
«Лихословлять скрізь на нас».
Цезар відмовля до нього:
«Маєм так багато всього,
Що зробить ніхто нічого
Нам не може. В божий час,
Кому зле, з тим хай теркоче,
Скільки хоче й як захоче».

На цю ж тему І. Франком написані вірші «Цісар Август-тиран» і «Цісар Август і Тіберій» з датою 22 жовтня 1915 р. (див. с. 110 цього тому).

І. Уривок 34. По римському літочисленні. Уривок написано невідомою рукою. Він підшитий до автографа № 430, с. 445-449. Друкується вперше.

ПОЯСНЕННЯ СЛІВ

Ба ну в а́ти — тужити
Бо да́ти, бо сті́ — колоти,
бити рогами
Бо́ле — добре
Бри лю в а́ти — хизуватися,
блищати
Бу́рда — сварка, бійка і крик
Бу́тний — пихатий, чванли-
вий

Ва́дії — зобов'язання
Ви́експенсувати — ви-
явити, видати
Ви́штїфтувати — виши-
кувати
Ви́звати — закликати
Ви́кта — спосіб життя, харчі
Ви́пмнення — нагадування,
застереження
Во́лять — люблять, віддають
перевагу

Гла́го́іти — заспокоювати
Глі́тно — тісно, людно
Гне́ть — зовсім
Гра́тулюва́ти — вітати,
поздоровити

Де́ління — дерев'яні колоди
Дома́тори — господарі
До́фати — мати довір'я, по-
кладатися на щось
За ві́де́ль — керівник, заві-
дувач
За о́смотря́ти — забезпе-
чити
Збу́твілий — запліснявілий

Зві́дувати — питати
Зду́мілий — здивований
Зу́х — завзятець

Інсі́гнії — знаки королів-
ської влади
Кі́п — образ
Кліє́нтеля — клієнтура
Клю́мпа — гурт, коло
Кля́чати — стояти навко-
лішки
Колу́мна — колона
Конопа́дити — підбурюва-
ти
Консу́менти — споживачі
Копоті́ти — переходити, пе-
ребігати
Котóра — чвари, незгода,
розбрат
Коре́ць — стара міра сипу-
чих тіл, що дорівнює 100 кг
Крі́ска — риска, лінія
Кру́хо — слабо

Ла́ндати — тинятися
Ле́да — мізерія, ніщо
Ли́бертин — вільновідпуще-
ний
Логаза́ — каша
Ляга́ч — базіка
Льос — жеребок, доля

Ма́й — най
Ме́мо — будемо
Мо́рато́рія — відстрочка
На́пнятий — напружений

Обаліти — повалити
Овшім — охоче, дуже радо,
з приємністю
Осто́ятися — утриматися,
видержати
Ошпéчений — провинний

Парцéла — земельний наділ
Пік — злість
Поту́льний — тихий, смир-
ний, лагідний
Прéці, прéцінь — одначе,
адже, між тим
Прoшпéтитися — прови-
нитися
Пря́сло — тут: опора моста
Псо́ти — збитки, пустоці
Пугáрик — келих, склянка
Пугі́нал — кинджал
Пупі́лі — пуп'янки

Рабу́нок — грабунок
Ра́та — частина (сплати)
Ревідува́ти — оглядати,
ревізувати
Рóвти — загони
Розпаи́шитися — поши-
ритися, вкорінитися
Розфа́латати — розірвати
на шматки

Сафа́нду́ли — недотепи
Сстерці́ї — римські срібні
монети
Синедрі́он — рада старій-
шин; найвища єврейська рада
за римських часів
Скорі́цматися — скороти-
тись, зменшитись
Смо́толока — важке стано-
вище

Сму́тча — погана
Силéндор — блиск, пиш-
ноа
Сире́дізува́ти — уточнити
Сте́клий — навіжений, ска-
жений
Стрй́ко — дядько (батьків
брат)

Та́ма — гребля, загородка
Та́во — дешево
Тівун — наглядач
То́гид — торік
Тра́ктаме́нти — часгуван-
ня, гостювання
Тра́мні — товсті колоди
Туму́льтáрно — бурхли-
во, збуджено

Фа́шини — в'язанки хмизу
Фі́ляри — колони, опори

Хо́дак — постіл
Хо́сен — користь

Ца́ль — міра довжини, що до-
рівнює 2,4 см
Цо́фатися — відступати

Ша́нци — окопи
Ша́цунок — оцінення
Шва́кнути — вдарити швид-
ко прутом
Шни́гулець (шпікулець) —
невеличкий кинджал
Шпíхлір — комора
Шта́фети — естафети

Яскі́ня — печера

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

1. Іван Франко. Фото. 1913 . . . . . 4—5
2. Титульна сторінка німецького видання творів Діонісія Галікарнаського, яким користувався І. Франко 33
3. Сторінка автографа «Смерть Сервія Туллія» 55
4. Сторінка польського стародруку «Історії» Корнелія Таціта (1772) з особистої бібліотеки І. Франка 63
5. Титульна сторінка німецького видання книги Тита Лівія «Ab urbe condita», яким користувався І. Франко 289
6. Титульна сторінка німецького видання творів Валерія Максима, яким користувався І. Франко 303
7. Автограф твору «Потіха історика» 319
8. Титульна сторінка німецького стародруку «Хронологія історії Тита Лівія» (Франкфурт-на-Майні, 1568) з особистої бібліотеки І. Франка 513
9. Сторінка автографа твору «Консул Спурій Касцій» 541

ЗМІСТ

ПОЕТИЧНІ ТВОРИ ЗА МОТИВАМИ ІСТОРІЇ СТАРОДАВНЬОГО РИМУ

Сервій Туллій і Танаквіль	7
Вибранець народу	15
Ганнібал і генерал їзди	32
Смерть Сервія Туллія	34
Люцій Тарквіній на престолі	59
Мезенцій і латини	71
Порядний робітник	71
Смерть Регула	73
Із стародавніх правил	73
Лавінія й Сільвій	74
Вірні невільники	75
Ганнібал у храмі Юнони	76
Публій Африкан і Ганнібал	77
Коли два чинять те саме, виходить не те саме	77
Самовбійство — постидна смерть	78
Празник Сатурна	79
Син консул і отець проконсул	79
Їздець і кінь	80
Відки пішла назва Alba Longa?	80
Ромул-винопійця	81
Пригода Августа в немовлячих літах	82
Карфагенська жертва	82
Вродження Сціпіона Африканського	83
Юній Брут і жертви з людей	84
Кай Фабріцій і самніти	85
Тарквіній і Сівілла	86
Тарквіній і Лукреція	88
Вірші Марка Віщуну	103
Із жартів Марка Туллія Ціцерона	104
Із жартів цісаря Августа	106

Тріумвіри при роботі	109
Цісар Август — тиран	111
Цісар Август і Тіберій	111
Консул Валерій Публікола	111
Перший республіканець	113
Горацій — убійця сестри	139
Тарквіній і Лар Порзена	145
Трійця героїв	148
Хто кого подужає?	155
Гетьманство Секста Тарквінія	173
Недбала весталка	179
Як не сабіни, то латини	180
Відки пішла назва «церемонії»?	198
Услужна богиня	199
Тіло Нуми Помпілія	199
Діонісій-кепкар	200
Прозерпіна-месниця	202
В обороні старої віри	203
Крук — віщун смерті Марка Кв[інта] Цицерона	204
Кара за копіювання неправовірної книги	205
Осел віщуном	205
Остоя	206
Каміллова молитва	206
Консул Валерій Публікола	207
Чому консула Валерія Публіколою назвали?	208
Рим притягає до себе жіноцтво	210
Перший диктатор у Римі	211
Остатня битва Тарквініїв	245
Сон Ганнібала	278
Атерій Руф	279
Сон Гамількара	280
Один крок до побіди	280
Смерть Кассія	282
Ескулапова змія	283
Образ Юнони Монети	285
Перший розвід у Римі	287
Віріпляка — богиня подружньої згоди в Римі	287
Сімейний обід	288
Римська молодіж	288
При столі	290
Surgam cogda!	291
Чим далше в ліс, тим більше дров	292
Похорон Мененія Агріппи	398

Сенатська курія в Римі	400
Хто старший, чи Аполлон, чи Аппій Клавдій?	401
Побіда без битви	403
Перший виступ Кая Марція Коріолана	407
Трибуни й сенат	417
Сенат у часі, вільнім від засідань	418
З голодного року	419
Біда з хлібом	428
Потіха історика	430
Кара за безженність у Римі	431
Римська цензура	432
Веселий трибул	433
Безіменний герой	434
Пам'яті Публія Красса	434
Сховався	435
Сціпіон і шпіони	436
Карфагенська поміч римлянам	436
Цензор у труднім положенні	437
Консул Публій Фурій Філ	438
Люцій Красс і Кай Карбон	438
Золотий стіл	439
Скромність Діогена	441
Бідна жінка	442
Другий виступ Кая Марція Коріолана	444
Третій виступ Кая Марція Коріолана	486
Консул Спурій Кассій — перша жертва римської квестури	538
Польні брати (Fratres arvales)	556

ПОЕТИЧНІ ТВОРИ ЗА МОТИВАМИ ІСТОРІЇ ІНШИХ НАРОДІВ

Панічний страх. Военна пригода з р. 549	559
З Плутархового «Життя Солона»	
I. Солон і Анахарзіс	561
II. Солон і Фалес	564
Геракл і Евандер	565

НЕЗАКІНЧЕНІ ТВОРИ

Окрушки	571
I. Уривок 34. По римському літочисленні	573
КОМЕНТАРІ	
ПОЯСНЕННЯ СЛІВ	586
СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ	588

Академия наук
Украинской ССР
Институт литературы
им. Т. Г. Шевченко

**ИВАН
ФРАНКО**

Собрание сочинений
в пятидесяти томах

**Художественные
произведения**

Томы 1—25

Том 7

Поэзия

(На украинском языке)

*Друкується за постановою
Президії АН УРСР*

Редактор

О. Я. Безпальчук

Художній редактор

С. П. Квітка

Оформлення художника

О. Г. Комяхова

Технічний редактор

М. А. Притикіна

Коректори

Н. О. Луцька, Л. М. Мамюта, Я. М. Зубко

Здано до набору 10.VI 1975 р. Підписано до друку 12.X 1976 р. Зам. № 5-290. Видавн. № 278. Тираж 50 000. Папір № 1. 84×108¹/₃₂. Друк. фіз. аркушів 18,5+1 вкл. Умовн. друк. аркушів 31,2. Обліково-видавн. аркушів 29,05. Ціна 1 крб. 99 коп.

Видавництво «Наукова думка»,
Київ, Репіна, 3.

Книжкова фабрика імені М. В. Фрунзе
Республіканського виробничого об'єднання
«Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР,
Харків, Донець-Захаржевська, 6/8.